

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Jens Chr. Manniche:
Jødefejden i Odense 1819

Niels Clemmensen:
Godsejernes organiserede politiske virksomhed under stænderforfatning og Junigrundlov

Susanne Krogh Bender:
H. N. Andersen og de tyske fredsforsøg 1914–15

Jakob Pasternak:
Den halvrustne kildekritik

Viggo Sjøqvist:
Svar til den rustfrie kildekritik

Troels Fink:
Svar til Jakob Pasternak

Anmeldelser og litteraturnyt

H I S T O R I E

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året.
Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12;
8000 Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Jødefejden i Odense 1819

Eller noget om at beskrive fortiden.

Af Jens Chr. Manniche

I september 1819 fandt der i København og flere danske provinsbyer en række optøjer sted, vendt mod det jødiske mindretal disse steder. Universitetslektor, cand. mag. Jens Chr. Manniche skildrer her begivenhedernes forløb i Odense. I undersøgelsens løb er forskellige sociologiske teories anvendelighed som analyseredskab og forklaringsmodeller blevet overvejet og artiklen har det videre sigte at diskutere nogle forskellige typer teories værdi for historikeren som middel til at skildre en fortidig virkelighed af denne art. I forlængelse heraf drøftes nogle mere generelle historieteoretiske problemer vedrørende en historisk beskrivelses karakter, som de forudgående overvejelser synes at rejse. Forf. erkender, at en del af den teoretiske diskussion er holdt i en ikke ganske lettilgængelig fag-jargon. Denne afspejler imidlertid den teoretiske sociologiske diskussion, som den refererer til, og den kan næppe uden videre oversættes til normal-dansk uden at tabe noget af sit indhold. Den velvillige læser vil forhåbentlig bære over med dette.

Sidste halvdel af 1810'erne blev i Danmark som i andre europæiske lande en tid præget af social uro. Indikatorer herpå var bl. a. her i landet en række optøjer mod jøderne, fængselsoprør m. v.¹

Den store jødefejde i 1819, der omfattede flere byer på øerne, var et af disse tegn på de sociale problemer. En bølge af antisemitiske uroligheder gik da hen over en række købstæder. Bevægelsen, som utvivlsomt udsprang af en lignende række udbrud, dog af større omfang, i tyske byer i løbet af august, ramte først København i den første uge af september og bredte sig dernæst til købstæder på Sjælland og til Odense. Derimod kom det ikke til sammenstød i de jyske byer, der husede en jødisk minoritet.

Den følgende undersøgelse vil i første omgang koncentrere sig om Odenseurolighederne. Disse adskiller sig i sine hovedtræk næppe synderligt fra de hyppigere behandlede i København². En undersøgelse af forløbet i Odense vil derfor efter min opfattelse også kaste lys over jødefejden

---

1. Se herom Jens Engberg: *Dansk Guldalder eller Oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset* (1973).

1819 andre steder i landet, og samtidig være et bidrag til at belyse problemerne i Danmark efter Napoleonskrigene. Med udgangspunkt heri vil jeg derefter diskutere anvendeligheden af nogle sociologiske teorier om kollektive handlinger af denne type som forklaringsmodel for en historisk begivenhed. Det bør med det samme påpeges, at min indledende beskrivelse af jødefejden i Odense næppe er ganske upåvirket af de senere diskuterede teorier. Den kan altså ikke opfattes som en i en eller anden forstand »ren« beskrivelse, som de sociologiske teorier eller modeller kan anvendes på, hvorefter man kan søge at vurdere nytten af at arbejde med sådanne teorier, når man skal sammenføje sine data til en historisk beskrivelse. En del detaljer er, må det erkendes, medtaget, *fordi* de kan bruges i den efterfølgende diskussion. Dette problem kan man næppe helt undgå, med mindre man tager sit udgangspunkt i andres beskrivelser af fortiden. Og gør man det, vil det rejse andre problemer. Det er jo erkendt, at historikeren ikke danner sig et billede af en fortidig virkelighed på en teoriløs måde, sådan at kendsgerningerne, om man vil, som uddrages af kildematerialet, så at sige tvinger historikeren til en bestemt opfattelse og fremstilling. Historikeren er sig muligvis ikke sine teoretiske forudsætninger bevidst, men de er ikke desto mindre til stede. Når man derfor vil diskutere teoriens eller modellens brugbarhed på en allerede erkendt virkelighed, må man under alle omstændigheder gøre sig klart, at det jo ikke er virkeligheden i sig selv, den objektive virkelighed kunne man sige, som man har med at gøre, men derimod en virkelighed, der allerede er beskrevet ud fra en eller anden teoretisk ramme. (Det forekommer mig, at sociologer, der opstiller teorier på grundlag af et historisk materiale, ofte betragter dette som for ukompliceret, fordi de netop overser dette forhold.) Hertil kommer tillige det problem, som enhver historiker står overfor, at huller i kildematerialet vil betyde, at dele af den konkrete virkelighed vil være uigenkaldeligt forsvundet, når den historiske virkelighed, dvs. den virkelighed historikeren mener at kunne nå frem til, etableres.

Der vil altså i dette tilfælde ikke være tale om at sætte en sociologisk teori eller model op imod virkeligheden og undersøge dens holdbarhed, men om at diskutere nogle forskellige måder at strukturere eller beskrive en fortidig virkelighed på. Det, diskussionen da må dreje sig om, er dette: hvilken af disse beskrivelsesformer er den mest hensigtsmæssige, hvilken fører til den mest adækvate forklaring og forståelse af fortiden.

Lad mig altså med det samme slå fast, at en egentlig sammenligning mellem »min« beskrivelse og de beskrivelser, der kan udformes ud fra de refererede teorier, ikke vil finde sted, og at den næppe en gang vil

være hensigtsmæssig. Dertil er »min« beskrivelse som sagt nok for stærkt farvet af arbejdet med de sociologiske synspunkter. Denne vil da først og fremmest, ud over den værdi den måtte have som behandling af jødefejden i Odense 1819, tjene som en orientering om en konkret historisk situation, ud fra hvilken læseren kan orientere sig i den mere abstrakte diskussion om sociologernes generaliseringer.

II

Danmark var som bekendt ramt af den almindelige økonomiske krise efter Napoleonskrigene. Krisetilstanden forstærkedes yderligere fra omkring 1818, da der indtraf et meget kraftigt prisfald på landbrugsproduktionen, først og fremmest på korn³. Prisfaldet havde en almindelig europæisk baggrund, men blev særlig stærk i Danmark bl. a. fordi landet var nettoeksportør af korn, og samtidig begrænsedes eksportmulighederne på grund af engelske og franske beskyttelsesforanstaltninger⁴.

Desuden forværredes prisfaldet af forbedrede seddelkurser, der var et led i regeringens deflationspolitik og som sådan var velset i store kredse, men som var ensbetydende med faldende priser regnet i sedler⁵. For seddelkursens vedkommende skete der en forbedring i 1818 og yderligere i 1819, hvor den nåede nær pari, men fra juni måned 1819 forringedes kursen igen hastigt. De lavere eksportvarepriser gjorde det vanskeligere at opretholde den vundne kursforbedring og gennemføre deflationen. Kursforringelsen må vel have givet en vis forbedring for landbrugerne, men ingenlunde nok til at afbøde krisens virkninger⁶.

De vanskelige økonomiske forhold for landet fik naturligvis også sociale konsekvenser og ramte først og fremmest de i forvejen dårligst stillede i samfundet. Der skete en stærk tiltagen af de fattiges tal på landet, og ligeledes i byerne, hvor tilvandingen fra landet i disse år var stor på grund af de dårlige landbrugsforhold⁷.

Arbejdsløsheden var omfattende under den delvise standsning af erhvervslivet og var et virkeligt problem i årene omkring 1820, særlig i Kø-

2. Mest indgående er det sket af Jacob Davidsen i »Jødefejden i Danmark« (1869) og i »Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn« (2. udg. 1910, s. 301ff.).

3. Hans Jensen i Schultz Danmarkshistorie IV (1942), 391; E. Helmer Pedersen: Landbrugskrisen 1818–1828. Et forsøg på nuancering, i Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang (1970), 189ff.

4. Svend Aage Hansen: Økonomisk Vækst i Danmark, I: 1720–1914. (1972), 103f.

5. Ibid., 104.

6. Axel Nielsen: Industriens Historie i Danmark. Bd. III, 1: Tiden 1820–1870 (1944), 22, 31; jfr. Hans Jensen, 390.

7. Nielsen, 45f.

benhavn⁸. Den 15. juli 1819 kunne man i Fyens Stifts kongelig allene privilegerede Adresse-Avis og Avertissementstidende (*Hempels Avis*) læse følgende notits:

»Af de til kancelliet fra den almindelige direktion for Københavns fattigvæsen indsendte beretninger for året 1818 gøres den beklagelige erfaring: at mange familier i afvigte år er indskrevne til almisse, hvor faderen var ung og arbejdsfør, og børnenes antal ej usædvanligt, men hvor trangen foranlediges ved *næringsløshed og mangel på arbejde*, og dette ej blot blandt den alt for talrige klasse af daglejere, sjovere og indrullerede matroser, men også blandt professionister.«⁹

Og i en plakat fra 8. 3. 1820 tales der om, at der i de nuværende tider »klages over mangel på næring på alle lav«¹⁰.

Ikke alene voksede arbejdsløsheden, men også nedsættelser i arbejds-lønningerne fandt sted. Undersøgelser har vist en klar tendens til, at de nominelle lønninger på landet, for såvel godsfunktionærer som for tjenestefolk og landarbejdere, faldt 1818–19–20, nogenlunde i takt med prisfaldet på korn. Er noget af lønnen blevet ydet i korn, har det også i sig selv betydet en lønreduktion på grund af prisfaldet¹¹.

Også i byerne fik krisen denne virkning. Under pengeforringelsen var arbejdslønnen stadig steget, men i 1818 var man begyndt at debattere lønningernes størrelse, og i 1819 var der blandt mestrene i København en bevægelse i gang for at få arbejdslønnen nedsat. Axel Nielsen mener, at der sikkert i de fleste lav har været holdt forsamlinger, hvor dette er sket, og selv om der endnu i august 1819 var enkelte lav, hvor sådanne forsamlinger ikke har været afholdt, »kan man vanskeligt tro, at lønnen ikke, trods ikke-afholdt rådslagning mellem oldermænd og de mestre, der holder svende, er faldet anseeligt«¹². Oversigter over lønningerne på Holmen viser under alle omstændigheder et kraftigt fald i lønnen til ca. det halve i løbet af 1818 og 1819¹³.

Der er imidlertid det problem forbundet med disse oplysninger om den faldende arbejds løn, at de for så vidt ikke siger noget om, hvordan det forholdt sig med reallønnen. En undersøgelse af de officielle fødevare-takster for Odense i perioden fra januar til september 1819 viser et prisfald på 8–10 % på en række varer, heriblandt rugbrød og surbrød, fra april til juli, og et yderligere fald fra juli til sept. i samme størrelsesorden

8. *Ibid.*, Hansen, 109.

9. Moderniseret retskrivning (som ved alle øvrige citater).

10. Marcus Rubin: *Frederik VI's tid* (1895), 183.

11. E. Helmer Pedersen, 186.

12. Nielsen, 34, 40 (citat).

13. *Ibid.* 41ff.

på rugbrød og brændevin, mens de øvrige varer holder sig konstant¹⁴. Men det er vel et spørgsmål, om alle varer faldt i pris i takt med landbrugsvarerne, og uanset faldende levnedsmiddelpriser, som selvfølgelig måtte være til lønarbejdernes fordel, kan en nedgang i de nominelle lønninger næppe være blevet modtaget uden beklagelse, især i begyndelsen af perioden, hvor de almindelige prisforhold næppe har tilpasset sig den nye situation så hurtigt.

At der har været vanskeligheder, antyder i hvert fald det forhold, at huslejerne tilsyneladende ikke er faldet så stærkt som lønningerne i disse år¹⁵. Det betød bl. a., at flyttedagen 1819 i København skal have været en af de største, man da havde oplevet, og at antallet af husvilde i de følgende år var ekstraordinært stort¹⁶.

Selv om krisen ikke er blevet mærket så hårdt i provinsbyerne, hvor pengeøkonomien ikke var så dominerende som i København¹⁷, er det vanskeligt at forestille sig, at den ikke også her har sat sig lignende spor som i hovedstaden. Bønderne søgte at begrænse deres indkøb af handelsvarer, og den nære kontakt mellem provinsbyerne og det omliggende land må have gjort krisen mærkbar også i byerhvervene¹⁸.

Alt i alt har vi altså i 1819 en lang række komponenter i det økonomiske og sociale grundlag, som alle har kunnet øge utilfredsheden i befolkningen, og som især har ramt samfundets underklasse. Den almindelige krise, stor arbejdsløshed, faldende lønninger på landet og i byerne (selv om det er et spørgsmål, i hvor høj grad reallønnen berørtes), den på ny voksende pengeforringelse fra juni 1819, altsammen har givet situationen en sådan karakter, at forudsætningerne for social uro har været tilstede, og dermed, at udbrud som jødefejden har været mulige.

I det følgende skal vi se nærmere på forløbet af uroen i Odense, der som nævnt indledningsvis næppe i sine hovedtræk adskiller sig væsentligt fra de tilsvarende uroligheder i en række andre byer.

Hovedmaterialet til belysning af jødefejden i Odense i 1819 stammer fra den kommission, der på Frederik VI's foranledning blev nedsat¹⁹. Den skulle undersøge og dømme en række personer, der var blevet tiltalt for deltagelse i opløbet, hvor – som det hedder i det kongelige reskript af 17. september – »kåde og ildesindede mennesker« har »tilladt dem at udøve voldsomheder og uordener«.

14. *Hempels Avis* 8.1., 3.2., 31.3., 30.6. og 30.8.

15. *Nielsen*, 45

16. *Ibid.*, 32.

17. *Hansen*, 109.

18. *Ibid.*, 110.

19. *Landsarkivet for Fyn. Odense Byfogeds Arkiv. Kommissionssag mod de f. tumult*

Kommissionen begyndte sit arbejde den 25. september og afhørte en række vidner foruden de tiltalte, inden dommen blev afsagt den 30. november. Allerede inden kommissionen begyndte sit arbejde, var der dog i dagene umiddelbart efter optøjerne optaget politiforhør over de anholdte. Afskrifter af disse forhør findes blandt kommissionens dokumenter. Det er disse vidneforhør, der er hovedkilden til, hvad der foregik i Odenses gader søndag aften den 12. september. At materialet har denne karakter, rejser selvfølgelig nogle problemer omkring anvendelsen deraf, ikke mindst med hensyn til en række detailoplysninger, hvor både vidnerne (de tiltalte) situation, og den tid, der er forløbet siden begivenhederne, må holdes for øje. Med hensyn til at tegne hovedtrækkene i forløbet synes der dog ikke at være større vanskeligheder forbundet med at bruge dette materiale.

Rygterne om urolighederne i København omkring den 5. september nåede Odense i løbet af den følgende uge. Myndighederne søgte at undgå lignende tilstande ved at kalde alle byens lavsoldermænd til instruks hos politimesteren²⁰. Disse havde videregivet den til håndværksmestrene, der så havde advaret deres lædrenge om at holde sig fra spektakel mod jøderne²¹. Byens politibetjente havde til stadighed patruljeret i gaderne lørdag og søndag aften²².

De verserende rygter havde også bekymret byens jøder. Den jødiske menighed i Odense var ikke stor. I 1836 opgjordes antallet til 21 familier på i alt 82 personer, hvorved den var den femtestørste uden for København (Menighederne i Randers, Fredericia, Ålborg og Slagelse var større (i denne rækkefølge))²³. Der er næppe grund til at tro, at den var større i 1819. Tjenestepigen hos Isak Israel, hvis hus og forretning det gik hårdest ud over, fortalte senere undersøgelseskommissionen, at man i huset flere dage i forvejen havde frygtet et overfald, og Isak Israels hustru nævnte, at de mod sædvane havde lukket forretningen kl. 8 søndag aften af samme grund²⁴.

Om der har foreligget en egentlig forud lagt plan for overfaldet på jøderne, kan ikke afgøres på grundlag af det foreliggende materiale.

optr. mod jøder 12.9.1819 tilt. personer. – Pakken består af kommissionens protokol (forkortet *Prot.*), et læg dokumenter (*Dok.*) og Domsacten (*Dom.*), der også indeholder en afskrift af *Prot.*

20. *Prot.*, 2.

21. Flere steder, f. eks. *Dom.* 21, 30, 33, 37.

22. *Prot.*, 3.

23. A. D. C o h e n: *De mosaiske Trosbekjenderes Stilling i Danmark forhen og nu etc.* (Odense 1837), 417ff.

24. *Dom.* 65; 85.

Kommissionen mente ikke, at der var grundlag for at mene noget sådant. I domsafsigelsen hedder det herom:

»Som et almindeligt formildende datum, for samtlige tiltalte, bør det imidlertid anmærkes, at disse ikke overførte nogen egentlig plan eller sammenrottelse imod det mosaiske trossamfund, hvorimod det nærmest må antages at eksemplet af lignende opløb i udlandet og hovedstaden har anlediget enkelte til at påbegynde slige excesser, og hvilket atter har forledt andre, der alle henhøre til den lave almueklasse, og for størstedelen almindeligvis søndag aften har frihed, til at følge eksemplet, uden overlæg eller nogen forudgået plan eller aftale«²⁵.

Da kommissionens undersøgelser og afhøringer var ved at være forbi, forklarede de tiltalte, at det ikke var nogen af dem bekendt, at opløbet mod jøderne skulle finde sted, og at heller ikke nogen forudgående aftale mellem dem eller andre herom var sket. Denne påstand må nu nok tilskrives den nært forestående domsafsigelse. Både i forhørene, der optoges i dagene umiddelbart efter opløbet, og senere under kommissionsundersøgelsen erklærede flere af de tiltalte, at de lørdag og søndag havde hørt, at det skulle gå løs mod jøderne søndag aften. Som hjemmelsmænd til disse rygter blev angivet dels bønderkarle, der drev om på gaderne, dels lavssvende i byen. En hattemagerdreng fortalte politiet om mandagen, at han havde hørt, at det mellem skomagervendene var aftalt at gå løs mod jøderne, som man ville jage ud af byen²⁶. Et særligt interessant vidnesbyrd, som dog desværre er meget sent, afleverede den samme hattemagerdrengs mester over for kommissionen den 23. oktober. Han forklarede, at drengen ved middagen søndag aften havde fortalt, at nogle fremmede fra København havde talt om tumulterne der, »og at kongen der skulle have sagt, at der måtte gøres så meget spektakel mod jøderne, som de ville«²⁷. Det ville have været interessant at vide, om rygter af denne karakter var ret udbredte inden opløbet i Odense.

Hvorom alting er, søndag aften ved 8-tiden samledes et opløb i Overgade uden for handelsmand Isak Israels hus og butik. Der blev brugt de sædvanlige antisemitiske udråb som »hep, hep« og »hurra, væk med jøderne«, og der blev kastet med sten mod flere jødiske huse, og vinduerne sloges ind. På et tidspunkt ankom politimesteren og stiftamtmanden og formanede mængden til at gå hjem, men uden større held. Derpå tog begivenhederne fart. Døren til Israels hus blev slået ind og hans butik

25. Ibid., 109.

26. Dom., dok. 3, s. 7, 5.

27. Dom. 68.

hærgtet og plyndret. Varer blev kastet ud på gaden, hvorfra en del blev fjernet af andre. I mellemtiden havde myndighederne fået rekvireret hjælp fra militæret, der fik opløbet spredt. En del af deltagerne drog videre til en anden jødes hus i Korsgaden, hvor man begyndte at kaste med sten, men dette opløb blev splittet af dragoner, inden der skete større skade.

Hvem deltog i disse optøjer? En del anholdelser blev foretaget samme aften og de følgende dage. Antallet af dem, der arresteredes, og disses alder, køn og sociale status giver naturligvis kun et yderst ufuldkomment billede af den skare, der tog del i optøjerne. Spredte meddelelser i vidneudsagnene kan kaste lidt mere lys over disse forhold.

Der er ingen grund til at lave nøjagtige statistiske opstillinger og beregninger. Billedet er klart nok. Blandt de 22 senere dømte i sagen er de 20 under 30 år, og de 14 (ca. 65 %) mellem 17 og 22 år. De oplysninger, der herudover kan findes i materialet om deltagerne, forrykker ikke dette billede af, at opløbet væsentligst bestod af unge mennesker. Heller ikke med hensyn til deltagerens sociale status synes der problemer. En opgørelse over en række arresterede betegnes karakteristisk nok som »Fortegnelse over følgende personer af håndværkssvende og drenge med flere«²⁸. Knap halvdelen af de dømte er håndværksdrenge, ca. en fjerdedel svende. Ifølge flere vidneudsagn skal også bønderkarle fra Ejby umiddelbart øst for Odense have taget aktiv del. Forhørene godtgjorde, at flere tjenestedrenge fra Ejby har været tilstede, og en enkelt af disse ligesom en tjenestekarl blev senere dømt. Men forhør i Ejby over en række bønderkarle en halv snes dage efter opløbet bragte, man havde nær sagt naturligvis, ikke noget for dagen; alle hævdede ikke at have deltaget i noget²⁹.

Enkelte vidner påstod herudover, at også matroser skulle have taget del i tumulterne. Det fremgår desuden, at tjenestepiger har været til stede.

Alt i alt er det klart, at mængden foran jødernes huse den 12. september hovedsageligt har bestået af samfundets underste lag, »kåde mennesker af den simpleste klasse«, som den lokale Hempels Avis den 14. september betegner dem. Hvorvidt også højere sociale statuslag har været repræsenteret, er mere usikkert. Adskillige af de tiltalte hævdede over for undersøgelseskommissionen, at velklædte folk havde været der og opmuntret til at kaste med sten. Kommissionen kunne i slutningen af oktober konstatere, at man havde fået »forklaringer, som går ud på, at enkelte af dem (de tiltalte) vil have bemærket dels 3 herrer i chenille,

28. Dok. 5.

29. Dom., dok. 7.

dels en kavallier med dame under armen, dels en person i kasket og frakke, og dels en anden person i livkjole og lyse benklæder, der fornemmelig skulle have ægget og tilskyndet tumultuanterne til deres færd imod Isak Israels hus«. Dens undersøgelser bragte imidlertid ikke noget nyt frem herom³⁰.

På overfladen var der tale om antisemitiske optøjer. Som grund for sin deltagelse angav en af de først anholdte i politiforhøret samme aften »ikke videre end at han var misfornøjet over, at jøderne ikke sled og slæbede som de kristne«³¹. En anden af de senere dømte skulle under opløbet til borgmester, etatsråd Bendz have sagt: »Hr. etatsråd, jøderne vil udsuge os, lad os kun få dem væk«³².

Går man imidlertid ned under overfladen, er der ikke tvivl om, at dybere sociale strømninger ligger bag. Det har tidligere været nævnt, at optøjer som disse må opfattes som tegn på social uro. Vi skal senere komme ind på dette spørgsmål. Men vi kan her pege på en række forhold som sandsynliggør, at hvad der skete i Odense snarere end at være et antisemitisk udbrud har haft karakter af underklassens angreb på borgerskabet. Alene sammensætningen af opløbet peger i denne retning, men også målet for angrebet gør det. Isak Israel var ikke en tilfældig odenseansk jøde. Han synes at have haft en forretning, hvis varesortiment fortrinsvis næppe har været beregnet på mindrebemidlede. Til undersøgelseskommissionen indleverede han en nøje specificeret liste over sine tab under opløbet, som han opgjorde til over 4000 Rbd. Det fremgår af listen, at han har haft dels manufakturvarer (ca. 2400 Rbd.), dels kolonialvarer (ca. 1150 Rbd.) i sin forretning. Blandt kolonialvarerne er der først og fremmest tale om varer af udenlandsk oprindelse som the, kaffe, sukker, chokolade, krydderier, tobak, men også mere almindelige varer som skrå, cikorie, sæbe, hør, gule ærter og papir. Der er ikke tvivl om, at manufakturvarer og »finere« kolonialvarer har udgjort den største og dyreste del af varelageret. Ved siden heraf har Israel drevet pantelånervirksomhed³³. Der er således ikke tvivl om, at det ikke var en butik for småkårsfolk, angrebet blev rettet mod, hvilket understreger det sociale element i uroen³⁴.

Går man til datidens aviser, kan man da også af kommentarerne til jødeurolighederne se afspejlet en opfattelse af, at det, det drejede sig om,

30. Dom. 82.

31. Dok. 3, s. 3.

32. Dommen over Niels Andersen From, Dom. 107ff. Jfr. *Odense Byfogeds Arkiv*, Politiprot. 1818–21, s. 136.

33. Dok. 9.

34. Jfr. i øvrigt København, se *Engberg*, 165ff.

i nok så høj grad var underklassens, pøbelens angreb på det bestående, borgernes ro og orden.

I Hempels Avis hedder det således den 14. september:

»Imod al forventning vovede også her nogle kåde mennesker af den simpleste klasse afvigte søndag aften at trodse lov og orden ved at anfælde fredelige indvåneres huse af den mosaiske trosbekendelse . . . Flere deltagere i disse skændige optrin, mest håndværksdrengene er pågrebne og kunne nu vente eksemplarisk beskuelig afstraffelse efter fortjeneste og til skræk for ligesindede. Ved de trufne virksomme foranstaltninger og den levende afsky, hver retskaffen borger føler for slige vederstyggeligheder, kan man sikkert håbe at roligheden ikke oftere vil således blive afbrudt, eller husfreden, der under lovenes beskyttelse bør være hellig for alle, forstyrret.«

Det forekommer åbenbart, at det racistiske islæt er af underordnet betydning for borgerskabet. Det væsentlige er den uro, der kan forstyrre borgernes sikkerhed. Solidariteten med jøderne er først og fremmest solidariteten mellem borgerne indbyrdes over for »pøbelen«. Ulykken kan ramme dem alle. Det siges endnu tydeligere i et indsendt stykke i samme avis samme dag:

». . . (N)år en stat engang har tilladt jøderne at bo i landet skylder den dem unægtelig sikkerhed for deres personer og ejendomme, ligesåvel som andre fremmede. Men billiger nogen, at voldsomheder af pøbelen udøves imod dem, bør han betænke, at han selv snart kan være i samme fare som jøderne; thi sættes først agtelse for love og øvrighed til side, da er *ingen* længer sikker, efterdi enhver, selv den retskafneste mand, har altid sine uvenner og fjender. Men derfor leve vi i ordentlige stater under lov og konge, for at ingen skal tage sig selv til rette mod andre, eller ustraffet angribe og skade.«

Man kan i disse odenseanske vurderinger meget klart se det synspunkt, som også var den officielle holdning til det skete, udtalt. I et officielt stykke i Danske Statstidende og Dagen den 20. september, som senere tryktes i en række andre aviser, hedder det:

»Urolige optrin af samme natur, som de i København og Helsingør, havde også fundet sted i købstæderne Hillerød, Næstved, Vordingborg, Slagelse og Odense, især søndagen den 12. ds.

Tjenestetyende, læredrengene og andre deslige havde flokket sig sammen på gaderne for at fornærme de indvånere, som bekende sig til den mosaiske tro. Bønder fra de nærmeste landsbyer, hvilke i almindelighed om søndag eftermiddag besøge værtshuse i købstæderne, have på nogle steder ladet sig forlede til at blande sig i stemmelen og at deltage i de ulovlige foretagender.

Det har ikke været muligt for politiet ganske at forebygge, at kåde og ildsendede mennesker jo kunne begå enkelte uordener; men rolighed er på ethvert sted bleven tilvejebragt ved borgerskabets egen mellemvirkning. Overalt have borgerne og de øvrige dannede indvånere vist udmærket hengivenhed for konge og fædreland, og utrættelig iver for at opretholde orden og fred . . .«

Og at disse synspunkter ikke var specielt danske, vidner en notits i Danske Statstidende allerede den 30. august om. Man citerede her den preussiske Statstidende for nogle bemærkninger, der gav arbejdsløse og »arbejdssky« skylden for jødeoptøjerne i de tyske byer, og omtalte dem som nogle, der kun søger en anledning til at skaffe deres uordentlige tilbøjeligheder frit løb; »i dag en jødisk købmand, i morgen en kristen«.

Dommene over de anklagede i Odense-optøjerne blev, kan man synes i dag, hårde, 4 blev idømt strafarbejde i Nyborg Fæstning af en varighed fra 2 år til 8 mdr., 5 blev idømt arbejde i Odense Forbedringshus i hhv. 8 mdr. og 1 år, og de resterende blev idømt fængsel på vand og brød af forskellig varighed, højst 6 gange 5 dage. De hårdeste straffe fik selvfølgelig de, som efter rettens mening havde deltaget i hærværket mod og plyndringen af Isak Israels butik. En række af de dømte blev tillige pålagt at yde Israel erstatning for hans opgjorte tab, et umuligt forlangende i betragtning af dettes størrelse og af de dømtes økonomiske og sociale forhold.

Det hedder i dommens præmisser, at det, der er sket, krænker den sikkerhed på person og ejendom, der tilkommer hver borger i staten, og jøderne har ikke givet mindste anledning til det³⁵. Myndighederne ønskede at gøre det klart for alle, at man ikke ville tolerere noget, der kunne forurolige den samfundsmæssige stabilitet.

III

Inden for såvel historie som sociologi har der været udført et stort arbejde for at behandle forskellige former for kollektive handlinger både i konkrete situationer og teoretisk³⁶. Jeg skal i det følgende referere to teoretiske modeller og prøve at undersøge deres forklaringsværdi på det her behandlede konkrete eksempel. Det vil samtidig kunne give anledning til nogle overvejelser over brugen af mere generelle teorier i historisk forskning i det hele taget, et problem som har optaget mange i den nyere historieteoretiske debat.

III.1.

Den amerikanske sociolog *H. O. Dahlke* har på grundlag af en analyse af en russisk jødepogrom i 1903 og nogle amerikanske raceuroligheder i 1943 søgt at opstille en generel teori for, under hvilke betingelser der er en meget høj sandsynlighed for optøjer og vold mod mindretals-

35. Dom., 107ff.

36. Jfr. bibliografi til *S m e l s e r s* nedennævnte arbejde.

grupper³⁷. Dahlke opstiller disse betingelser i seks punkter, og det er hans opfattelse, at jo flere ændringer, der sker i disse betingelser, jo mindre er sandsynligheden for, at raceuroligheder vil blive følgen. Punkterne er:

(1) *Den historiske kontekst.* En overgangsperiode, som f. eks. industrialiseringsprocessen, eller en periode, der involverer spændinger og belastning af usædvanlig karakter; en tradition for vold mod den underordnede gruppe.

(2) *Den underordnede gruppes rolle.* Gruppen er karakteriseret ved et særpræget træk som religion eller farve, der tjener som fokuseringspunkt for negative vurderinger, og den betragtes som en uønsket konkurrent til f. eks. varer, markedskontrol, stillinger; gruppen er – officielt eller uofficielt – udskilt og kæmper for sin tilværelse eller for at forbedre sin status imod historiske traditioner.

(3) *Myndighedernes og lovens rolle.* Loven anviser mindretalsgruppen en anden- eller tredierangs rolle som borgere, og gruppen søger at ændre sin retslige status; vold er enten officielt accepteret eller støttes stiltiende enten på højeste niveau eller længere nede ad rangstigen, hvor sådan støtte kan foregå mere åbenlyst. Forholdet mellem minoritetsgruppen og myndighederne er præget af had og mistænksomhed, og myndighederne ønsker ikke at tage ansvaret for, eller der er administrativ forvirring med hensyn til at kontrollere optøjer.

(4) *Foreningers rolle.* Der findes en eller flere foreninger, hvis hovedfunktion er propaganda af den ene eller den anden art imod mindretalsgruppen.

(5) *Pressens og andre kommunikationsmidlers rolle.* Pressen hidser op mod racemindretallet eller behandler i almindelighed gruppen ugunstigt, dvs. forstærker fremherskende negative vurderinger. Mindretallet har ingen eller ringe adgang til kommunikationsmidlerne, især dem, der når den dominerende gruppes medlemmer.

(6) *Deltagere.* Overklasse, akademikere og mere velhavende købmænd bidrager indirekte ved at cirkulere rygter, og nogle kan deltage mere aktivt i organiseringer af optøjer, hvis de har noget at vinde ved, at konkurrence elimineres. Men som regel vil de være tilskuere eller måske søge at opmuntre deltagerne. Studenter og marginalt beskæftigede arbejdere i alderen lige før og efter tyve år er ledere og aktive deltagere, dvs. et ældre-ungdoms fænomen; ældre deltagere er primært fra samme sociale lag som dem, optøjerne er vendt imod.

37. »Race and Minority Riots. – A Study in the typology of Violence« (Social Forces, 30 (1951–52)), 419ff.

I hvor høj grad er nu denne teori dækkende for Odenseoptøjerne i september 1819? Det er let nok at se, at der på en række punkter er tale om overensstemmelse mellem denne teori og dens foran beskrevne virkelighed. I den historiske kontekst er der tale om en økonomisk nedgangsperiode, som i øvrigt mange steder i Europa, f. eks. i England og Tyskland, førte til uro og sammenstød mellem samfundets dårligst stillede og magthaverne. Ligeledes kan man tale om en – om ikke dansk, så dog europæisk lang tradition for angreb på jøderne. Også med hensyn til den underordnede gruppes rolle er teorien ganske dækkende. Trods 1814-forordningen om jødernes borgerrettigheder var de næppe endnu assimilerede i det danske samfund, men de arbejdede stadig på at forbedre deres status. Det fremgår af de få spredte bemærkninger i det undersøgte materiale, at der fandtes forestillinger om, at jøderne udsugede de kristne og i øvrigt slap nemmere om ved det end andre ordentlige folk.

Man kan ligeledes pege på, at jøderne trods forbedringerne i deres retslige status efter 1814 endnu ikke regnedes for fuldgode med kristne borgere, og at der i forbindelse med den litterære jødefejde efter 1813 havde fundet en antijødisk propaganda sted, som dog var blevet modsvaret af kraftige indsigelser fra, hvad man kunne kalde den intellektuelle elite.

Endelig vil det bemærkes, at punktet vedrørende deltagere også i nogle henseender dækker begivenhederne i Odense. Helt bortset fra de desværre hverken af- eller bekræftede påstande om, at mere velkendte personer (og det må vel betyde personer fra socialt bedre stillede lag) under opløbet skulle have opfordret deltagerne til at gå til angreb på jødernes huse, er det karakteristisk, at hovedparten af de deltagere, vi har kendskab til, netop er personer, der både i alder og social position svarer nøje til Dahlkes beskrivelse, når bortses fra, at studenter af gode grunde ikke var med – de fandtes ikke i Odense – og at der ikke i materialet er nogen, der dækker hans »ældre deltagere«.

På den anden side er det også iøjnefaldende, at en række af Dahlkes betingelser ikke er opfyldte. Myndighederne i Odense tog faktisk en række forholdsregler, som de vel håbede ville være tilstrækkelige til at holde situationen under kontrol. I modsætning til hvad der var tilfældet i København, hvor optøjerne varede ved en uge, enten fordi myndighederne ikke ønskede, eller den administrative forvirring var for stor til at få kontrol med begivenhederne, varede uroen i Odense kun et par timer en søndag aften. Noget andet er så, hvilken opfattelse befolkningen har haft af myndighedernes holdning. Har man forventet passivitet fra den kant, kan følgen have været den samme som hvis der havde været tale

om virkelig passivitet. Noget sådant ved vi næsten intet om. Mens på den ene side lavsmestrene har advaret svende og læredrenge om at holde sig fra spektakel mod jøderne, har vi på den anden side et vidnesbyrd om, at der i hvert fald gik rygter i byen om, at kongen havde billiget, »at der måtte gøres så meget spektakel mod jøderne, som de ville«. Det er ikke til at vide, hvor udbredte rygter af denne karakter har været og i hvor høj grad, de kan have modvirket formaninger om at holde sig i ro.

Intet tyder på, at betingelsen om foreningers rolle er opfyldt, og ligeledes er punktet om pressens rolle i bedste fald kun yderst mangelfuldt opfyldt. Den litterære jødefejde har været nævnt, men hvor langt dønningerne af denne nåede ud, om de laveste lag i samfundet påvirkedes af den, og i så fald på hvilken måde, kan vi ikke vide. Pressen, der, som tidligere bemærket, selvfølgelig var borgerskabets presse og ikke underklassens, således forstået at den var skrevet af og for det læsende borgerskab, var ikke præget af nogen antijødisk propaganda før uroen. Tværtimod tog aviserne, som vi har set, kraftig afstand ikke blot fra optøjerne som sådan, men også fra det racistiske element i dem bagefter, selv om dette kun spillede en underordnet rolle for dem.

Det må altså konstateres, at selv om Dahlkes teori på en række centrale punkter er ganske dækkende, så indeholder den dog elementer, som ikke kan give nogen tilfredsstillende beskrivelse af det konstaterede hændelsesforløb. Dahlke mener selv, at det er samvirket af de forskellige handlinger, der logisk kulminerer i optøjer. Det synes dog ikke helt klart, hvilket forhold der er mellem de forskellige led i denne forklaringsmodel, og dette synes en væsentlig brist. Der er næppe tale om andet end en liste over faktorer, der antages at have en eller anden indbyrdes forbindelse, og som i en eller anden forstand er årsagerne, eller tilsammen udgør årsagen, til de optøjer, man vil beskrive. For at historikeren imidlertid skal kunne få noget ud af disse faktorer i sin beskrivelse af fortiden, må han/hun have en teori om, hvordan det nærmere forholder sig med denne sammenhæng. I modsat fald vil det blive et ret kaotisk, ustruktureret billede, der kommer ud af det.

III.2.

En anden amerikansk sociolog *Neil J. Smelser*, der har interesseret sig meget for at anvende sociologiske modeller og forklaringer på historiske begivenheder, har netop kritiseret teorier som Dahlkes for blot at være en liste over determinanter, men ikke et *organiseret sæt* determinanter. I sit store teoretiske arbejde om kollektiv adfærd, »*Theory of Collective*

Behavior« (London 1962), rejser han i denne forbindelse den indvending, at det er uklart, om der er tale om en tidsfølge i en teori som f. eks. Dahlkes, og ligeledes i hvor høj grad tidsmæssigt tidligere stadier er nødvendige betingelser for senere stadier³⁸. Er det f. eks. ligegyldigt i situationen, hvornår en pressekampagne finder sted, eller må den for at have den givne virkning finde sted på et bestemt tidspunkt i forhold til de andre betingelser?

Eksistensen af en række betingelser gør dem ikke nødvendigvis til determinanter i en given situation. Det afgørende er, om disse betingelser aktiveres på en eller anden måde. Det er efter Smelsers opfattelse ikke ligegyldigt, hvornår en bestemt begivenhed aktiveres, som han kalder det, og dermed bliver en bestemmende omstændighed, eller med hans udtryk en determinant i en episode af kollektiv adfærd. En begivenhed eller situation kan for så vidt være indtruffet længe forinden eller have eksisteret i ubestemt tid uden at have haft betydning som determinant for kollektiv adfærd. Men hvis den aktiveres på et bestemt tidspunkt i en bestemt tidsmæssig orden af en række andre determinanter, der tilsammen udgør den tilstrækkelige betingelse for, at en form for kollektiv adfærd kan finde sted, får den betydning. Smelser kalder sit forklaringsprincip »Value-added approach«, værdi-tilføjelses-fremgangsmåden, et udtryk hentet fra økonomien, hvor en produktionsproces kan beskrives som en række led, hvor hvert led »føjer sin værdi til« det færdige produkts slutpris. Hovedpunktet er, at de tidligere led må kombineres efter et bestemt mønster, før det næste led kan bidrage med sin særlige værdi til det færdige produkt. Man kan f. eks. ikke male jernmalm og håbe på, at malingen derved bidrager til det ønskede slutprodukt, en bil. Malingen må ske på et bestemt sted i produktionsprocessen.

Ethvert led i værditilføjelsesprocessen er derfor en nødvendig betingelse for den relevante og effektive tilføjelse af værdi i det næste led. Den tilstrækkelige betingelse for slutproduktet er derudover kombinationen af *enhver* nødvendig betingelse ifølge et bestemt mønster. Efterhånden som værditilføjelsesprocessen skrider fremad, indsnævres progressivt rækken af muligheder for, hvad det endelige produkt kan blive.

Det er denne logik, der efter Smelsers opfattelse kan anvendes på episoder af kollektiv adfærd: »Mange determinanter, eller nødvendige betingelser, må være tilstede for, at en hvilkensomhelst form for kollektiv episode kan finde sted. Disse determinanter må imidlertid kombineres i et bestemt mønster. Endvidere, når de kombineres, bliver bestemmelsen

---

38. S. 19.

af den type episode, det drejer sig om, i stigende grad specificeret, og alternative former for adfærd udelukkes som muligheder«³⁹.

Smelser opererer med seks vigtige determinanter for kollektiv adfærd⁴⁰. Først det han kalder »strukturelt bidragende omgivelser« (structural conduciveness), hvorved han forstår, at den sociale situations struktur må være af en sådan art, at den i hvert fald muliggør en eller anden form for kollektive handlinger. For det andet »strukturel belastning« (structural strain), dvs. f. eks. virkelige eller forudsete økonomiske tab, konflikter o. l. Den må falde inden for det spillerum, der afsættes af den første determinant. Det er kombinationen af de to determinanter, ikke den separate eksistens af hver af dem, der radikalt reducerer rækken af muligheder for adfærd, og de to er således indbyrdes forbundne.

Det tredje punkt er væksten og udbredelsen af »generaliserede forestillinger« (generalized beliefs) (dvs. sådanne forestillinger som kollektiv adfærd er baseret på). Før nogen kollektiv handling, der rekonstruerer den situation, som er fremkaldt af strukturel belastning, kan udføres, må situationen gøres meningsfyldt for de potentielle deltagere. Dette sker ved en generaliseret forestilling, der for de handlende identificerer kilden til denne belastning, giver den visse karakteristika og anviser nogle mulige eller egnede reaktioner på den.

Den fjerde vigtige determinant kalder Smelser »Fremskyndende faktorer« (precipitating factors), dvs. faktorer, der giver de generaliserede forestillinger konkret, umiddelbart indhold. Heller ikke disse er i sig selv nødvendigvis en determinant for noget i særdeleshed, men må optræde i sammenhæng med de øvrige determinanter. Når de foregående determinanter er etablerede, er den eneste nødvendige determinant, der står tilbage, at bringe den behørig gruppe til handling. I denne »mobilisering af deltagere til handling« er ledernes optræden af yderste vigtighed.

Den sidste determinant i Smelsers række er »virkningen af social kontrol«. I visse henseender, mener han, spænder den over alle de øvrige. Den kan dels forhindre, at en episode af kollektiv adfærd finder sted, dels afgøre hvor hurtigt, hvor langt og i hvilken retning episoden vil udvikle sig. Her er det vigtigt, hvilken holdning de relevante kontrolorganer (politi, domstole, presse, religiøse eller verdslige ledere osv.) indtager.

Det er nu helt centralt i Smelsers forklaringsmodel, at determinanterne i et tilfælde af kollektiv adfærd nødvendigvis må optræde i denne række-

39. S. 14.

40. Det følgende s. 15-17.

følge og ikke i nogen anden. Men, som allerede nævnt, er det væsentligt, at værditilføjelses-logikken sætter en bestemt rækkefølge for *aktiveringen* af determinanterne, men derimod ikke for den empiriske bestemmelse af begivenheder og situationer. Tillige peger Smelser på, at bestemte *enkelte* empiriske begivenheder eller situationer kan have betydning som *flere* determinanter for kollektiv adfærd⁴¹.

Et så kortfattet referat af Smelsers bog, som her forsøges, yder den ikke fuld retfærdighed. Smelser opererer f. eks. med flere former for social adfærd, som jeg ikke her skal beskæftige mig med. Den, der i vores sammenhæng er relevant, er hvad han kalder »*det fjendtlige udbrud*« (hostile outburst), hvilket defineres som »handling mobiliseret på basis af en generaliseret forestilling, der tillægger en eller anden agent ansvaret for en ikke-ønskværdig tingenes tilstand«⁴². Deltagerne i et sådant udbrud må være indstillet på at angribe nogen, der betragtes som ansvarlig for den misere, man er i⁴³.

For fjendtlige udbrud som for andre former for kollektiv adfærd gælder de ovenfor nævnte generelle determinanter, som organiseres i en rækkefølge af stigende determinans – strukturelt bidragende omgivelser, belastning, generaliserende forestillinger, fremskyndende faktorer og mobilisering. »Hver af disse«, konkluderer Smelser sin analyse, »må være til stede før den næste får status af determinant til et fjendtligt udbrud. Sammen udgør determinanterne en tilstrækkelig betingelse for et sådant udbrud. – I ethvert særligt udbrud af fjendtlighed kan akkumuleringen af de empiriske begivenheder og situationer, der indeholder determinanterne, ske i en hvilken som helst tidsmæssig orden. Men for at disse begivenheder og situationer kan få betydning som determinanter, skal de optræde i den sammenhæng – eller fortolkes af potentielle deltagere i den sammenhæng – som de logisk tidligere nødvendige betingelser skaber«⁴⁴. I tilknytning til de positive determinanter må man også bestemme den indflydelse, afskrækkende momenter har. Hvordan bliver f. eks. situationen mindre strukturelt bidragende til fjendtlighed? Kan de forurettede afholdes fra at kommunikere med hinanden? Kan myndighederne afværge mobiliseringen til at begå en fjendtlig handling? Kombinationen af disse positive og afskrækkende faktorer skaber en slags ligevægtsmodel af kræfter, der trækker i hver sin retning, frem mod eller bort fra et udbrud af fjendtlighed. Afhængig af forholdet mellem

---

41. S. 20.

42. S. 9.

43. S. 226.

44. S. 269.

disse kræfter på ethvert tidspunkt er det efter Smelsers opfattelse muligt at vurdere et potentielt udbruds fremtidige udvikling, f. eks. om det vil visne bort, blive til en anden form for adfærd eller bevæge sig frem mod et fjendtligt udbrud.

Ser man nu bort fra de utvivlsomt også »nyttige« momenter, der ligger i Smelsers model med hensyn til at anvende den til at forudsige og eller træffe modforholdsregler mod voldelige optøjer rettet mod minoritetsgrupper eller lignende, er det for mig oplagt, at den også lader sig anvende med fordel på et historisk materiale som f. eks. Odense-optøjerne. Og netop fordi der er tale om en skarpere profileret model end Dahlkes fortegnelse over betingelser, synes den mere velegnet til at anvende ved en analyse af de faktorer, der indgik i disse begivenheder. At den på den anden side kan rejse nogle betænkeligheder, skal jeg kort komme tilbage til senere.

Lad os også – med risiko for gentagelser – kort prøve at betragte jødefejden i Odense ud fra Smelsers teori for fjendtlige udbrud.

Vi har i 1819 en *situation*, hvori der findes sociale kløfter, der bl. a. kommer til udtryk i en generaliseret, stereotyp holdning over for en bestemt befolkningsgruppe, nemlig jøderne, som der er en lang og veletableret europæisk tradition for at betragte som en trussel mod samfundet, hvilket især har givet sig udslag i krisesituationer.

Af andre forhold, der er med til at skabe den givne situations struktur, kan nævnes myndighedernes holdning, som ganske vist i Odense ikke var eftergivende, men som havde været det i København, og det kan næppe udelukkes, at erfaringerne herfra har påvirket situationen i Odense, sådan som jeg tidligere har været inde på. Endelig kan man med Smelser pege på, at de, som i den givne situation havde noget at føle sig forurettede over, ikke havde mange muligheder for ad anden vej at fremføre deres synspunkter.

I disse omgivelser optræder da en *strukturel belastning* i form af den økonomiske krise i 1810'erne, der yderligere forringede de laveste sociale klassers levevilkår, som det er søgt skitseret i begyndelsen af afsnit II.

Som *generaliserede forestillinger* dukker så den aktuelle opfattelse af jødernes delagtighed i den vanskelige økonomiske situation op. Her er der selvfølgelig den vanskelighed, at vi fra Odense kun kender disse forestillinger, som de har taget sig ud efter begivenheden, hvor et stærkt element af efterrationalisering kan have været til stede, og at man til en vis grad naturligvis slutter tilbage fra det passerede – angrebet på jøderne – til motiver herfor. Forholdet har været strejft i afsnittet om Dahlkes teori; her skal blot anføres nogle momenter yderligere.

I det tidligere citerede »læserbrev« fra Hempels Avis den 14. september fremfører forfatteren nogle økonomiske argumenter imod det synspunkt, at »hadet mod jøderne især næres på grund af vor kurs' senere forværrelse«, så i hvert fald en anklage for delagtighed i den dalende pengekurs har været fremme⁴⁵. Der kan også peges på, at anklager for medskyld i den nedadgående handel har været et alment anklagepunkt mod jøderne. Således kunne man i ugeskriftet »*Der Ditmarsen und Eiderstedter Bote*«, der udkom i Frederiksstad, den 5. og 12. august læse en »Epistel an die Christen«, som stærkt advarede de kristne mod at handle med jøder og i det hele taget at have noget med dem at gøre. De bredte sig nemlig mere og mere og hæmmede de kristnes handel og udgjorde en fare for de kristnes velstand.

Det var forestillinger af denne art, som i hvert fald var blevet ganske udbredte under den litterære jødefejde fra 1813⁴⁶, og som her i 1819 overhovedet muliggjorde et voldeligt overgreb mod jøderne. De blev betragtet som »samfundets pest«, som det hed på et opslag på Børsen den 3. sept., der opfordrede til at drive dem ud af København⁴⁷.

Som *fremskyndende faktorer*, der kunne give disse forestillinger et umiddelbart konkret indhold, må der peges på den indflydelse, meddelelser og rygter om de tyske optøjer i august måned har kunnet udøve. De fleste forfattere har lagt afgørende vægt på denne indflydelse, som også kommissionsrapporten gjorde det. Det er klart, at det vil være utilfredsstillende kun at operere med denne spredningsfaktor som forklaring på optøjerne, idet det ikke siger noget om, hvorfor de bredte sig, hvordan de omstændigheder var, som overhovedet muliggjorde denne spredning⁴⁸. Men at den kan have spillet en væsentlig og måske afgørende rolle for, at det overhovedet kom til et udbrud i København, lyder plausibelt. At den i hvert fald for de danske provinsbyers vedkommende har haft betydning er givet; rygterne fra København *må* have spillet en rolle for, at der skete noget her.

Man kan herudover pege på, at den aktuelle økonomiske situation i hvert fald i København i efteråret 1819 efter de tilgængelige oplysninger er blevet momentant værre (jfr. konkl. s. 5), og at det også kan have spillet ind som fremskyndende faktor.

45. Jfr. i øvrigt M. L. Nathanson: *Historisk Fremstilling af Jødernes Forhold og Stilling i Danmark, navnlig Kjøbenhavn* (1860), 185f; Rubin 304; Davidsen (1910), 301; Jens Vibæk: *Reform og fallit* (Politikens Danmarkshistorie 10) (1964), 466.

46. Se Nathanson, 186 og Davidsen (1869) passim.

47. Davidsen (1910), 302.

48. Smelser om spredningsfaktorer, 252.

Mobilisering af deltagerne til handling bliver et springende punkt i Smelsers teori. Vi kender kun en række rygter, som enten ikke udpeger nogen ledere eller også kun vagt peger på bestemte grupper (Ejbykarlene) som særligt aktive. Undersøgelserne i Odense peger i retning af, at noget har været aftalt på forhånd, uden at der kan lægges for meget i dette med hensyn til styring eller planlægning fra en eller anden side. Heller ikke i København fandt man noget, der pegede i retning af en »komplot-teori«⁴⁹. Hvad eller hvem der i den givne situation har givet det sidste puf til handling, er formentlig det mest usikre punkt vedrørende de danske jødeoptøjer.

Endelig med hensyn til »*virkninger af social kontrol*« kan man som det allerede har været nævnt i afsnittet om Dahlke⁵⁰, se en af grundene til optøjernes forskellige forløb i København og Odense i myndighedernes holdning, selv om det næppe er den eneste forklaring herpå.

Det vil her være relevant at stille spørgsmålet, hvorfor disse uroligheder mod det jødiske befolkningselement ikke udstraktes til de jyske byer med forholdsvis store jødiske mindretal, som Randers, Ålborg og Fredericia. En tilbundsgående undersøgelse af jødefejden i 1819 vil formentlig bl. a. kræve en komparativ undersøgelse af strukturen og situationen i de byer på øerne, der blev skueplads for jødeoptøjer, på den ene side og disse jyske byer på den anden side⁵¹. Et af de forhold, der har spillet en rolle for forskellene mellem de jyske byer og de sjællandske og fynske byer, kan dog netop være myndighedernes holdning og de forholdsregler, der blev truffet. For så vidt spredningsteorien har noget på sig – og datoerne for de forskellige udbrud synes at støtte den – har de jyske byer jo haft lidt mere tid til at forberede sig på, hvad der kunne komme end de andre byer. Der findes ikke meget materiale til belysning af denne side af sagen, men et par momenter kan fremdrages.

I Randers, der på dette tidspunkt som tidligere anført havde den største menighed uden for København – i 1819 ca. 135 personer, hvor næsten alle familiefædre var beskæftiget med handel i en eller anden størrelsesorden⁵² – fik byfogden af amtet den 19. sept., på ugedagen altså for optøjerne i Odense, ordre til at forhindre, at der fandt sammenkomster sted på gaderne eller »sammenrottelse til den offentlige roligheds for-

49. Davidsen (1910), 307f.

50. Ovenfor s. 13.

51. Sml. f. eks. en lignende undersøgelse i E. J. Hobsbawn & Georges Rudé: *Captain Swing*. (2. ed. Harmondsworth, 1972), kap. 9.

52. Landsarkivet for Nørrejylland. B. 50 – 597: (Randers Byfoged. Mandtalsliste over mosaiske trosbekendere).

styrrelse« i anledning af det jødiske nytår, der begyndte samme aften. Man fremhævede i øvrigt, at det var »en selvfølge, at sagen mest vinder ved, at den behandles hemmelig, sålænge ingen slig uorden har ytret sig«⁵³. Amtet handlede i denne sag efter ordre fra Danske Kancelli, som den 14. sept. havde pålagt samtlige overøvrigheder i landet at have opmærksomheden henledt på omrejsende personer, der søger at forurolige almuen, og i det hele taget indskærpede »den største årvågenhed med alt, hvad der kan skønnes at sigte til borgerfredens forstyrrelse«⁵⁴. Optøjerne rundt omkring må have foruroliget kancelliet stærkt, og denne skrivelse fulgtes op af et reskript af 17. sept. og en skrivelse af 18. sept. til øvrighederne, hvorved disse om fornødent kunne befale husværter at holde porte, døre og kældre lukket mellem 8 aften og 5 morgen, altså et regulært udgangsforbud, eller i øvrigt træffe forholdsregler efter omstændighederne⁵⁵.

Frygten for at optøjerne skulle brede sig, gav i hvert fald nogle politimyndigheder anledning til særlig agtpågivenhed. I Ålborg, der også havde en større jødisk menighed, udstedtes den 28. sept. en politiplakat, der indskærpede, at håndværksdrenge skulle holde sig hjemme om aftenen, og at værtshusholdere ikke måtte give folk under 18 år adgang; politimesteren fandt yderligere anledning til at advare imod, at man lod sig lokke af »omløbende rygter om ildesindedes strafværdige adfærd på andre steder . . . til af kådhed at bryde den ro, som alle byens indvånere have krav på, og således pådrage den hele by en skamlet . . .«⁵⁶. Uden at det siges lige ud, kan det næppe være andet end jødeoptøjerne, der tænkes på. Mere direkte var politimesteren i Viborg, der den 20. sept. skrev til magistrat og politimester i Fredericia og bad dem om at afholde jøder i denne by fra at tage til Toftemarkedet i Viborg den 28., med den begundelse, at han så vidt muligt ønskede at undgå »ubehagelige og den offentlige rolighed forstyrrende optrin«, som markedet kunne give anledning til⁵⁷.

Disse få eksempler understreger, at man fra myndighedernes side har søgt at udøve en »social kontrol«, som kan have gjort sin virkning og

53. *Ibid.* B. 50 – 624. (Randers Byfoged. Indkomne Breve 1818–19).

54. Landsarkivet for Fyn. *Fyens Gouvernement. Indkomne sager 1819. Nr. 141–311.*

55. *Ibid.*

56. Landsarkivet for Nørrejylland. B. 37–1052. (Ålborg by og birk. Kopibog for politiplakater 1811–56).

57. *Ibid.* B. 72 – 322. (Fredericia Byfoged. Indkomne breve politivæsnets vedk. 1801–30).

medvirket til at standse spredningen af jødefejden, uden at vi dog kan sige noget om, hvor meget det i den pågældende situation har betydet.

III.3.

Nu kunne man tænke sig den indvending rejst mod Smelsers teori, at historikere ikke kan gøre brug af den slags generalisationer eller modeller til at forklare en historisk begivenhed, fordi historikere nu engang beskæftiger sig med en videnskab, hvis emne er enkeltfænomener, og som ikke har med generalisationer af skaffe.

Der har i tidernes løb været gjort mange subtile overvejelser om, hvorvidt historien var eller skulle være en individualiserende eller en generaliserende videnskab, om den skulle befatte sig med det unikke eller med det tilbagevendende, gentagende. Det er overvejelser, som efter min opfattelse har vist sig i vid udstrækning futile og efterhånden i høj grad har afsporet den historieteoretiske debat. Tillige har den givet mange historikere et frustreret forhold til samfundsvidenskaberne, som i en eller anden forstand er blevet anset for mere videnskabelige, fordi de befattede sig med lovmæssigheder, jfr. f. eks. den svenske debat i 1960-erne^{57 a}.

Problemet er bare stillet forkert op. Historien eller rettere historikeren beskæftiger sig *både* med det unikke, det specielle i den historiske situation, han er interesseret i, og det generelle, de træk i situationen, som kan genfindes i andre sammenhænge, og som giver denne specielle situation perspektiv og relevans ud over den antikvariske eller »filatelistiske« – om man vil – interesse, den kan have.

Problemet har sammenhæng med en anden nok så interessant og væsentlig diskussion, som i de senere år, bl. a. under indflydelse af marxistisk påvirkede teoretikere, har været ført om, hvorvidt historien burde anskues eller blev anskuet ud fra en funktionalistisk/strukturalistisk eller en dynamisk betragtningssmåde. Som tre vidtforskellige, forholdsvis let tilgængelige indføringer i denne problemstilling kan nævnes *Richard F. Berkhofer, Jr.: A Behavioral Approach to Historical Analysis* (New York 1969), *Jon Elster: Nytt perspektiv på økonomisk historie* (Oslo 1971) og *Uffe Østergaard: Nogle betragtninger over terminologi og systematik i det historiske begrebsapparat* etc. i *Den jyske historiker*, 5. årg., nr. 4 (1973).

De to anskuelsesmåder er to forskellige måder at beskrive en historisk

57a. Jfr. Jørgen Fink: *Historiens plads i samfundsforskningen*, i *Politica*. Tidsskrift for Politisk Videnskab (Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet), 1971, nr. 4.

sammenhæng på, en systematisk og en kronologisk, som i hvert fald i traditionel historieskrivning har vist sig meget vanskelige at forene på en tilfredsstillende måde. »De to sæt beskrivelser er«, for at citere Østergaard, »ikke to forskellige analyser af et samfund, men to komplementære (lige nødvendige) måder at beskrive det på; adskillelsen i beskrivelsen er rent praktisk motiveret og bundet måske blot i vaneforestillinger. Et faktum er det dog, at ikke mange – om overhovedet nogen – har præsteret en samfundsanalyse, som er tilfredsstillende både ud fra en dynamisk og funktionel/strukturel betragtning«⁵⁸. Her diskuteres problemet på et så højt niveau som samfundsanalyser, men det eksisterer selvfølgelig også på lavere niveauer for enkeltfænomener i et givet samfund. Problemet hænger sammen med det, Østergaard kalder »historieskrivningens natur«: »Historieskrivning er nemlig principielt set en umulig kombination af: 1) forskellige videnskabsteorier; en positivistisk funderet analytisk tilgang med en hermeneutisk funderet forståelse, 2) aspekt og detaljebetragtning med en totalitetsbetragtning, 3) en diakron med en synkron betragtning, og 4) en funktionalistisk, strukturalistisk med en dynamisk (genetisk) betragtningsmåde. Men kunstgrebet er nødvendigt at foretage, da virkeligheden, der er vores anliggende, faktisk rummer disse modsigelser. For at få hold på denne virkelighed må man altså alligevel gøre det umulige«⁵⁹. Der findes selvfølgelig historiske arbejder, der når et meget langt stykke i retning af at opfylde disse krav. Jeg kan i denne forbindelse, hvor kollektive handlinger er emnet, ikke undlade at nævne et værk som E. J. Hobsbawms & Georges Rudés »Captain Swing«⁶⁰, som mange lokalhistorikere formentlig kunne læse med stort udbytte.

Ad anden vej og ud fra en anden udgangsposition er den amerikanske historiker Robert F. Berkhofer, Jr. nået frem til et lignende synspunkt. Berkhofer diskuterer i sin ovennævnte bog bl. a. problemet, hvad en historisk forklaring er, og mener, at man kan skelne mellem to former eller planer for historiske beskrivelser eller synteser, som er afhængige af de spørgsmål, vi stiller. På det ene plan, som noget nedsættende kaldes krønikeskrivning (»chronicle«), stilles der spørgsmål om »hvem var det?«, »hvad var det (eller hvad skete)?«, »hvornår og hvor skete det?«, og »hvorledes skete det?«. På det andet plan, som må med, hvis man skal kunne tale om »rigtig historie« (»history proper«), spørges der »Hvorfor var denne hvem eller dette hvad involveret?«, »hvorfor skete

58. Op. cit., 17.

59. Ibid., 19.

60. Se note 51.

dette på det tidspunkt og det sted, det gjorde?» og »hvorfor skete dette i denne rækkefølge?«. Berkhofer kommenterer dette således:

»Krønikeskrivning stiller det første sæt spørgsmål og ordner svarene i bedste fald i fortællende form; rigtig historie stiller derudover og søger i sin syntese at besvare det andet sæt spørgsmål. Således ligger forskellen mellem de to planer for historisk forklaring ikke i afledningen og beskrivelsen af et sæt kendsgerninger og de forklarende forbindelser, der frembragte dem, men snarere i sammensætningen af disse kendsgerninger enten i en kronologisk fortælling eller i rigtig historie. . . . Forskellen gælder alene for syntesetrinnet og afhænger af den type spørgsmål, der stilles, og de svar, der ønskes.⁶¹

Jeg skal lade ligge, at Berkhofer her tilsyneladende opererer med et begreb om kendsgerninger som nogle ret entydige størrelser, der kan sættes ind i en eller anden sammenhæng, og f. eks. ikke ser det tætte samspil mellem problemstilling, dataetablering og teoridannelse. Med hensyn til det spørgsmål, der her interesserer, vil det nok være for enkelt at sige, at det ene plan – krønikeplanet – er den dynamiske betragtningsmåde, og at det andet plan med hvorfor-spørgsmålene er den funktionelle/strukturelle betragtningsmåde. Snarere er det andet plan en kombination af de to betragtningsmåder, og som Berkhofer videreudvikler sin opfattelse af den historiske forklaring får det relevans for dette problem.

Denne måde at skelne mellem to planer af historiske forklaringer, mener han er klagørende, uden at det løser det grundlæggende problem for forklaringens rolle i den historiske syntese⁶². Historien som videnskab prøver nemlig på – i modsætning til samfundsvidenskaberne – at befatte sig med »totaliteten af menneskelige handlinger i historisk tid, analytisk talt«⁶³. Og dette ønske om at behandle tiden som en analytisk helhed, altså få det dynamiske aspekt ind i beskrivelsen og betragte historien som en proces, medfører, at historikeren må kombinere de to planer. Og dette fører efter Berkhofers opfattelse til, at historieskrivningen må omfatte forklaringen på det generelle så vel som det specifikke, det tilbagevendende så vel som det ikke-tilbagevendende. Hvad historikeren burde kombinere i sin syntese for at nå frem til en holistisk studie af menneskelig adfærd i fortiden kan efter Berkhofers opfattelse deles op i fire grundlæggende kategorier:

1. generelle love for adfærd,
2. sociale og kulturelle sammenhænge (»arrangements«),

61. Berkhofer, 284.

62. Ibid., 292.

63. Ibid., 266.

3. udsagn om særlige årsagssammenhænge («singular causation») og
4. specifikke udsagn om kendsgerninger⁶⁴.

Han konkluderer med disse bemærkninger:

»Hvad historikeren sigter imod er en eklekticisme af additiv forklaring for at frembringe et fuldstændigt svar på begge spørgsmåls-planer om et sæt fænomener i fortiden, hvadenten det drejer sig om blot en dag i en berømt generals liv eller et helt århundrede i et lands historie. I begge tilfælde må det, der vælges som det hele, der skal forstås, forklares så vidt muligt ved en kombination af generelle love, fremherskende sociale og kulturelle sammenhænge, udsagn om særlige årsagssammenhænge og udsagn om specifikke kendsgerninger, der ikke er forklaret på det andet plan. Historikeren søger at føje sammen til et syntetisk hele ved en kombination af en mangfoldighed af forklaringsformer for de to forklaringsplaner. Forskellige historiske emner kræver forskellige forhold af de fire elementer i eklektisk forklaring, men den generelle logiske model for eklekticisme vil være den samme i hvert tilfælde.⁶⁵

Det er klart, at der til grund for ethvert forsøg på at løse de her skitserede teoretiske problemer må ligge bestemte forestillinger om, hvordan samfundet fungerer, en teori om man vil. F. eks. må de dele af Berkhofers »elektriske forklaringsmetode«, som drejer sig om generelle love og den sociale og kulturelle baggrund i den konkrete historieskrivning være bestemt af den historieopfattelse, og det vil sige de forestillinger om historiske sammenhænge, som den enkelte historiker møder op med. Ligeledes vil den helhed, det beskrivelsessystem, man vælger at beskæftige sig med, være et udtryk for historikerens opfattelse af, hvad det er vigtigt at beskæftige sig med i historien. Men det ville da utvivlsomt være en fordel, om den enkelte historiker havde en nogenlunde klar opfattelse af hvilke forestillinger, der i den givne situation er hans.

Dette generelle problem for historikere skal jeg ikke yderligere komme ind på. Derimod kan der nu være grund til at knytte en forbindelse tilbage og afslutningsvis kort vende tilbage til Smelsers teori om kollektiv adfærd, som i hvert fald bl. a. netop har den fordel, at den tilstræber at kombinere en funktionel/strukturel og en dynamisk beskrivelse af et begivenhedsforløb. Berkhofer har da også påpeget, at vi hos Smelser står overfor »en fuldstændig model for eklektisk forklaring«⁶⁶; Smelser når frem til dette ved at gå ud fra en teori om den samfundsmæssige helhed. »Denne helhed inkluderer både generelle love og sociale og kulturelle

64. Ibid., 292f.

65. B e r k h o f e r, 294.

66. Ibid., 310 (også det følgende citat).

sammenhænge. Hertil følger han en »theory of timing« i en analytisk, men ikke konkret forstand; hans timing-sekvens er ikke nødvendigvis den faktiske kronologiske handlingsorden⁶⁷. Til denne ramme kan føjes de specifikke årsagsudsagn og de specifikke udsagn om kendsgerninger, der er nødvendige for at udgøre en fuldstændig fortælling om et sæt historiske begivenheder. Både det generelle og det specifikke, det unikke og det tilbagevendende er omfattet i et sammensmeltet netværk af analyse og beskrivelse«.

Der kan uden tvivl rettes mange indvendinger mod Smelsers teori; jeg skal her nøjes med at trække et par enkelte forhold frem, der synes relevante i denne sammenhæng⁶⁸. Den er f. eks. strukturalistisk i sit udgangspunkt og bør næppe opfattes som generel, tidløs, hvad man let kan fristes til. Det, at teorien fungerer ganske tilfredsstillende for en begivenhed som jødefejden 1819, giver den jo ikke nødvendigvis karakter af at have generel gyldighed. Det er vel endda sandsynligt, at dens værdi i forbindelse med kollektiv adfærd under en anden samfundsstruktur kunne være problematisk. I hvert fald synes teorien baseret på materiale fra et kapitalistisk præget samfundssystem af vesteuropæisk-amerikansk type. Hermed være dog ikke sagt, at den slet ikke kan tænkes anvendt under andre forhold; den er trods alt holdt på et så højt generaliseringsniveau og i så abstrakte termer (hvilket også kan opfattes som en svaghed), at den under visse omstændigheder ville være anvendelig. Berkhofer har således søgt at applicere den på indianske messiasbevægelser i slutningen af det 19. århundredes Amerika og har fundet den nyttig⁶⁹.

Et forhold, som kan ligge gemt i mange sociologiske teorier, det nemlig, at de handlende anskues mekanistisk, som nogle tingester, der blot reagerer på stimuli og ikke som mennesker, der selv handler ud fra bestemte forestillinger om deres egen situation og med bestemte intentioner, synes denne teori på sin side i nogen grad at komme ud over ved at inddrage de handlendes egen opfattelse af situationen som et vigtigt element i forklaringen (f. eks. både under »generaliserende forestillinger« og »fremskyndende faktorer«).

En anden vanskelighed ved Smelsers teori synes at være, at en enkelt empirisk begivenhed eller situation kan være analytisk signifikant på mange måder, dvs. at den kan optræde som determinant på forskellige planer i »værdi-tilføjelsesprocessen«. Et enkelt element i en kollektiv situation vil altså kunne fortolkes på flere måder, og det kan vanskeliggøre

67. Jfr. s. 15–16 i det foregående.

68. Se i øvrigt Berkhofer, 311ff., og anm. i *History & Theory*. IV, 264ff.

69. Op. cit., 306ff.

en nøjere bestemmelse af dets betydning i processen – det samme problem som er til stede i ustrukturerede multikausale analyser af Dahlkes type. Men dette understreger måske på den anden side, at Smelsers teori er et analytisk skema, mens den konkrete virkelighed er en totalitet, hvor der vil være en nøje sammenhæng mellem de forskellige (analytiske) led i de forhold, der beskrives.

Endelig kunne man også pege på den vanskelighed, der ligger i at anvende en teori som Smelsers på et historisk materiale, at vi ikke altid har eller kan have empirisk belæg for en række af de faktorer, der indgår i teorien, eller ikke har tilstrækkeligt belæg. Det behøver naturligvis ikke at betyde, at sådanne faktorer ikke har været til stede, og det invaliderer derfor ikke nødvendigvis teorien, men det kan unægtelig skabe vanskeligheder med hensyn til at forene teorien og den konkrete virkelighedsbeskrivelse. Dette leder for mig at se over til, at en teori som Smelsers rettelig bør opfattes, ikke som en lov, men som en model for, hvordan forskellige former for kollektive handlinger forløber. Modellen kan ikke gøre krav på at gælde i alle enkeltheder og over for alle former for kollektive handlinger. Dens og lignende teories hovedstyrke ligger derimod i, at de peger på, at der ved fænomener af den og den karakter ofte eller måske ligefrem normalt optræder de og de faktorer. På samme måde som Max Webers idealtipe ikke er en beskrivelse af den empiriske virkelighed, men snarere et heuristisk middel til at forstå netop denne virkelighed, på samme måde forholder det sig i høj grad med teorier som Smelsers⁷⁰. De fungerer altså som heuristisk hjælpemiddel, der skærper vores opmærksomhed over for forhold, der kan have haft betydning i den aktuelle sammenhæng. Arbejdet med disse teorier har da også, som det er søgt antydnet i afsnit III.1. og 2., kunnet uddybe vor forståelse af hele situationen i og omkring jødefejden, bl. a. netop ved at pege på problemer, som det kunne være relevant at undersøge nærmere. Dertil kommer, at Smelsers teori gør det muligt at give en beskrivelse, hvor de mange enkeltheder kan føjes sammen i en forbindelse, der synes adækvat, og som i hvert fald frem for teorier af Dahlkes type har den fordel at være fastere struktureret på grundlag af en bestemt teori om hvilke faktorer, der indgår i former for kollektiv adfærd.

En teori kan altså, hvis der da er noget ved den, tjene både som analyseredskab og som grundlag for beskrivelsen, næppe nogen helt ringe fordel for den historiker, der arbejder med den. Når dette er sagt, vil jeg samtidig fremhæve, at der er videnskabsteoretikere, der mener, at det

70. Om Weber, se Georg Iggers: *Deutsche Geschichtswissenschaft* (München 1971), 214ff.

ikke alene er en kendsgerning, at historikere rent faktisk anvender modeller, men også nødvendigvis må anvende modeller, fordi man, når man søger at erkende virkelighedens væsen, nødvendigvis må abstrahere fra og udvælge. Man må udvælge sig et forskningsobjekt, man må udvælge sig en beskrivelsesramme, og man må udvælge træk, aspekter og egenskaber inden for beskrivelsesrammen som væsentlige. »Modelanvendelsen i videnskab og historie skyldes først og fremmest, at man ønsker at forklare og forstå ting, begivenheder og fænomener, man endnu ikke har forstået . . . «⁷¹.

I det, der her er sagt, er der for så vidt ikke noget nyt. Men det kan ikke understreges nok, at historikeren bør være opmærksom på sine egne teoretiske forudsætninger, når han strukturerer fortiden, og det forekommer mig her bedre at arbejde ud fra en selv ufuldstændig og måske i en række henseender utilfredsstillende teori end slet ingen. En skærpet bevidsthed og en øget diskussion om slige forhold vil i det lange løb kun være til gavn for historieskrivningen.

I lyset af de her anførte ret så normativt betonedede overvejelser om det at beskrive et stykke af fortiden har den foranstående beskrivelse af jødefejden i Odense nok sine mangler. Jeg vil afstå fra at udøve selv-kritik og i stedet gribe til det prøvede – og nemme – pædagogiske middel at opfordre den interesserede læser til selv at gøre sig sine overvejelser herom; det vil sikkert kunne uddybe de her diskuterede problemer yderligere.

---

71. Jes Adolphsen & Steen Busck: *Kompendium i fagrelevant filosofi for historikere*. (Aarhus Universitet 1973. Stencileret). Bind I, s. 95–98.

Godsejernes organiserede politiske virksomhed under stænderforfatning og Junigrundlov

Godsejerforeningen, Den patriotiske Forening, Grundejerforeningen og Komiteen for de forenede Godsejere 1843–1861.

Af Niels Clemmensen

På baggrund bl. a. af hidtil ukendte arkivalier fra godsejerorganisationerne i det 19. årh. og en gennemgang af hovedtrækkene i forhandlingerne om fæstesagen beskriver adjunkt, cand. mag. Niels Clemmensen godsejernes politiske organisationer fra 1843 til 1861. Der sættes spørgsmålstegn ved den gængse og i samtiden ofte hævdede opfattelse, at godsejerne under Junigrundloven var uden væsentlig politisk betydning, idet det påvises, at organisationerne fik indflydelse på fæstesagen ved i enkelte afgørende situationer at samle godsejerne til en fælles optræden som pressure group. Partilignende politiske organisationsforsøg blev derimod uden varig betydning, men godsejerforeningerne og de forhåbninger, som gruppen knyttede til dem, anses dog som væsentlige udtryk for nye tanker og politiske udtryksformer i standen. Organisationernes målsætning og strukturelle udvikling beskrives derfor, og de centrale politiske og sociale delingslinier inden for godsejerstanden klarlægges, således som de primært manifesterede sig omkring fæsteafsløsningsspørgsmålet.

I. Problemstillinger og materiale.

Den begyndende politiske organisering af bønderne i 1840'erne omkring Almuevennen, I. A. Hansen, Rasmus Sørensen, Peder Hansen Lundby med flere satte i foråret 1843 gang i en gruppe godsejere for at organisere sig til forsvar for de fælles interesser i standen. Fremstillingen tager derfor sit kronologiske udgangspunkt her og vil slutte, da det for godsejerne og deres organisationer centrale spørgsmål om fæsteafløsningen fandt sin foreløbige afslutning med Mønrad's fæstelovforslag af 1861. Den midlertidige afspænding, som reformen tilvejebragte mellem godsejere og bønder, indvarslede nemlig en ny politisk situation, der tillader os at betragte tidsrummet 1843–61 som et afsluttet hele i godsejerorganisationernes historie.

Dette næsten 20-årige forløb muliggør en påvisning af godsejernes centrale politiske målsætning, således som den fremtræder fri for alle øje-

bliksbestemte taktiske hensyn og forbehold. Det vil endvidere blive muligt at anlægge en organisations-analytisk synsvinkel på foreningernes historie, idet der kan konstateres en stadig vekslning mellem interesseorganisation og politisk parti.

Hverken i politisk eller social henseende var begrebet godsejere entydigt, og deres organisationer må derfor placeres i forhold til de politiske og sociale delingslinier, som herskede inden for standen. Problemet bliver med andre ord at vurdere tilslutningen til organisationerne og dermed i sidste instans deres muligheder for at vinde politisk indflydelse.

En del af kilderne er trykt og udgivet; det gælder først og fremmest stænder- og rigsdagstidenderne og periodens brevsamlinger og dagbogsudgivelser. Det vigtigste materiale er imidlertid utrykt og findes i forskellige privatarkiver. I første række må her nævnes Godsejerforeningens forhandlingsprotokol, der beror hos sekretæren for Majoratsforeningen og Foreningen af Skov- og Landejendomsbesiddere i Danmark, højstetssagfører Bent Jacobsen¹.

Protokollen er desværre meget summarisk og omhandler ikke de øvrige godsejerorganisationer. Den må derfor suppleres med andet materiale såsom breve, regnskaber og trykte årsberetninger, der er righoldigt repræsenteret i godsejernes privatarkiver.

II. Godsejerforeningens dannelse, dens organisation og målsætning

A. Den historiske baggrund for Godsejerforeningens dannelse

I en indbydelse til at tiltræde Godsejerforeningen defineres formålet med foreningen således: »Foreningens øjemed vil fornemmelig gå ud på: A) at give rigets godsejere lejlighed til at stifte nærmere bekendtskab med hverandre ved sammenkomster og samtale om anliggender af fælles interesser. B) Efter evne at fremme hvad der kan anses at have interesse for flerheden af godsejerne, idet en samvirken til et fælles mål håbes at blive følgen af foreningens deliberationer. Som eksempel på, hvad der således muligen kan blive genstand for foreningens virksomhed, kan

1. Godsejerforeningens forhandlingsprotokol består af 78 håndskrevne foliosider med generalforsamlingsberetninger fra foreningens stiftelse i juni 1843 til juni 1867. Bag i protokollen findes der endvidere to medlemslister; den ene er ført kronologisk fra 1843 til begyndelsen af 60'erne med angivelse af indmeldelsesdato indtil 1853. Den anden er en fortegnelse over foreningens medlemmer den 16. dec. 1864. Endelig findes der en kontingentliste, der dækker perioden 1853–1865 med angivelse af hvert enkelt medlems årlige indbetalinger, hvorved manglerne ved den kronologisk førte medlemsfortegnelse afbødes.

nævnes a) at stræbe at fremme en bedre orden af fæsteforholdet. b) at blive enig om den rette måde, på hvilken man bør behandle husmandsklassen. c) at indgå med andragender og forestillinger til regeringen om genstande, der har interesse for den hele stand. d) at modarbejde de skæve og falske anskuelse, som man måtte finde udbredt blandt publikum om godsejernes stilling. e) at forberede sig til valg af deputerede til stænderforsamlingen.«

Det stiftende møde fandt sted den 16. juni 1843 i København, og deltagerne var grev Gebhard Moltke-Hvitfeldt til Moltkenborg, baronerne H. K. Rosenørn-Lehn til Guldborgland og C. F. Zeuthen til Tølløse, amtmand over Præstø amt Johan Ferdinand de Neergaard til Fuglsang og Prierskov og hans to brødre, etatsråd Carl de Neergaard til Gunderslevholm og Peter Johansen de Neergaard til Førslev; endvidere Carl Vilhelm Raben-Levetzau til Beldringe, Peder Brønnum Scavenius til Gjorslev og Benjamin Wolff til Engelholm ².

Når disse ni godsejere i 1843 anså det for nødvendigt at organisere sig, er det et vidnesbyrd om den alvor, hvormed de betragtede den begyndende politiske bevægelse i bondestanden. Agitationen i landbefolkningen fængede først og fremmest i de udprægede fæsteegne, hvor den fandt næring i bøndernes utilfredshed med fæsteforholdet. Foreningens stiftere måtte derfor i særlig høj grad være interesseret i at imødegå propagandaen. De havde alle deres væsentligste besiddelser placeret på øerne i udprægede fæsteamter, såsom Holbæk, Præstø, Sorø, Svendborg og Maribo, og de var alle sammen indehavere af betydelige mængder bøndergods. Fire af dem var endog lens- eller stamhusbesiddere, hvis interesser i særlig grad var knyttet til fæstespørgsmålet, da len og stamhuse var bundne besiddelser, hvis ejere kun kunne afhænde bøndergodset ved bevilling ³.

Den umiddelbare anledning til godsejernes initiativ i 1843 var husmanden Peder Hansen Lundby, hvis agitatoriske virksomhed i Præstø amt blev genstand for en udførlig klage både i Præstø amtsråd og i østifternes stænderforsamling ⁴. Hovedmændene bag klagen, amtmand J. F. de

2. Indbydelse til at tiltræde foreningen, dateret Gjorslev 2/10 1843. RA, general Steinmanns (d. 1854) arkiv, pk. 2. Jfv. udateret koncept til indbydelsen, RA, P. B. Scavenius' arkiv, pk. A II-III.

3. Om de pågældende godsejeres besiddelser omkring 1850: Statistisk tabelværk, ny rk. 6 (1852) indeholdende en tabellarisk fortegnelse over de større landejendomme og deres tilliggende.

4. Roskilde Stændertidende 1844, sp. 2901f. og 2970f. Koncept til bilag til Præstø amtsråds betænkning om husmandssagen 1844. RA, P. B. Scavenius' arkiv, pk. H.

Neergaard og Benjamin Wolff, var begge stiftende medlemmer af Gods-ejerforeningen, og der lå således et konkret forhold til grund for foreningens programpunkt om »at modarbejde de skæve og falske anskuelser, som man måtte finde udbredt blandt publikum om godsejernes stilling.«

B. Godsejerforeningens organisation

Foreningens *struktur* var meget løs. Dens to hovedorganer var *formanden* og *generalforsamlingen*, mens den ikke havde nogen landsorganisation baseret på lokale afdelinger. Formanden udgjorde bindeledet mellem foreningen og medlemmerne, idet disse i årets løb kunne henvende sig til ham med deres forskellige forslag, som han derpå forelagde den nærmest følgende generalforsamling. Med enkelte afbrydelser fungerede P. B. Scavenius som formand i over 20 år.

Generalforsamlingen havde den besluttende myndighed og sammentrådte halvårligt ved terminstid hver den 16. juni og 16. december i København. Indmeldelsesgebyret og det årlige kontingent var 10 rbd.⁵

Medlemsrekrutteringen var meget snæver og skete ved selvsupplering, idet alle nye medlemmer skulle indføres af et ældre medlem. Ejere af et komplet jordegods, d. v. s. på mindst 200 tdr. hartkorn bøndergods, kunne optages i foreningen uden afstemning, andre ejere af større landejendomme kunne kun blive medlemmer efter afstemning i generalforsamlingen med et flertal på 2/3 af de tilstedeværende.

Foreningen var altså tænkt som en interesseorganisation af store fæstegodsbesiddere, og dens sociale og økonomiske potentiel omfattede således primært kongerigets 344 komplette jordegodser. Medlemskriterierne understregede dermed fæstevæsenet som det vigtigste programpunkt i overensstemmelse med det indtryk, som vi allerede fik ved en analyse af de stiftende medlemmers sociale og geografiske tilhørsforhold.

I årene op til 1848 nåede foreningen op på ca. 50 medlemmer, hvoraf over 1/3 var adelige lens- og stamhusbesiddere, og kun 5 medlemmer ikke var ejere af et komplet jordegods. Når i det følgende betegnelsen godsejer er anvendt, dækker den derfor gruppens øverste sociale lag⁶.

Der var så godt som ingen medlemstilgang fra Jylland, hvad der for

5. Trykte eksemplarer af lovene i RA, P. B. Scavenius' arkiv, pk. H.

6. Forhandlingsprotokollens medlemsliste 1843 til begyndelsen af 60'erne. Vedr. medlemmernes besiddelser, se note 3. Historikeren og godsejeren Hector J. Estrup tog afstand fra foreningen som »et laugshus« og en »association, der allerede har og i sin udvikling stedse mere vil have isolerede stands- og ejendomsinteresser til formål«. Estrup til Constant Dirckinck-Holmfeld 21/12 1843. RA.

en del kan skyldes datidens kommunikationsforhold, men andre sociale og økonomiske faktorer må utvivlsomt også tages i betragtning. Den langt ringere udbredelse af fæstevæsenet i Jylland bevirkede, at der ikke var nogen basis for en forening, hvis vitale programpunkt netop var fæstevæsenet.

Det kan således konstateres, at Godsejerforeningen primært var en godsaristokratisk organisation med sit ståsted på øerne, først og fremmest Sjælland.

C. Godsejerforeningens program – fæstespørgsmålet og forfatningen

Den dominerende socialøkonomiske faktor bag 1840'ernes skærpede frontdannelse mellem godsejere og bønder var fæstespørgsmålet, der bl. a. skal ses på baggrund af jordværdistigningen, der gjorde fæstegodset til et attraktivt investeringsobjekt for begge parter. Denne interessekonflikt fik sit naturlige forum i stænderforsamlingerne, og efter forskellige tilløb tørnede godsejere og bønder sammen under forhandlingerne i Roskilde i 1844⁷. Disse forhandlinger må betragtes som repræsentative for Godsejerforeningens målsætning i fæstesagen, da flertallet af de deputerede for sædegårdsejerne i Roskilde også var medlemmer af foreningen, nemlig 10 ud af 17.

Udgangspunktet for diskussionen i 1844 var en række andragender fra landdistrikterne om fæstes tvungne overgang til selveje eller arvefæste. Disse krav stødte på en skarp modstand fra godsejerne, karakteriseret af respekten for »velerhvervede rettigheder« og den hellige og ukrænkelige ejendomsret. Under indtryk af den vedvarende konfrontation med kravet om en tvangsaflysning, blev det ironisk nok godsejernes lod ikke alene retsligt, men også landøkonomisk at fremhæve den bestående tilstand, således som den var blevet skabt af landboreformerne – en tilstand, som de blot 50 år tidligere havde karakteriseret som et alvorligt og forfejlet indgreb i deres ejendomsret⁸.

Dette kan synes som en svag afglans af den liberalisme, der allerede på landboreformernes tid havde fået godsejerne til at modsætte sig enhver statsregulering af fæsteforholdet. Side om side med denne tilbageholdenhed giver forhandlingerne i 1844 i virkeligheden også udtryk for

7. Om landbosagen i 1844: H a n s J e n s e n: *De danske stænderforsamlingers historie*. II, s. 503ff.

8. Kammerherre C. F. O. B e n z o n omtalte således fæsteindretningen som »nyttig og gavnlig til det heles vel«. Roskilde Stændertidende 1844, sp. 3023. Jvf. amtmand J. F. N e e r g a a r d *ibid.* sp. 2969. Om landboreformerne og godsejernes reaktion: H a n s J e n s e n: *Dansk jordpolitik*. I passim.

en anderledes radikal landbopolitisk målsætning. Således erklærede P. B. Scavenius direkte, at hele fæsteforholdet ville finde sin bedste løsning ved en ophævelse af fæstetvangen, og i samme retning udtalte P. A. Tutein sig⁹.

Disse anskuelser kom helt uforbeholdent til udtryk i et brev, som Hans Carlsen, Gl. Køgegaard, skrev til etatsråd Carl Neergaard, Gunderslevholm, i maj 1843 i anledning af planerne om at danne en forening af godsejere. Carlsen krævede her, at fæstevæsenet blev ophævet eller i det mindste delvis erstattet af »et *antageligt* forpagtningssystem ved siden deraf«. Allerhelst så han dog en fuldstændig ophævelse af bondebeskyttelsen, og Tutein og Scavenius var således ikke ene om at vurdere det lovbealede fæsteforhold som en skadelig tvang, der burde afskaffes ved at overlade fæstegodset til godsejernes frie disposition¹⁰.

Ligesom i landbokommissionens tid var godsejernes program i 1844 et liberalistisk alternativ til den bestående statsregulering af landboforholdene, et alternativ der sigtede mod en lige så vidtgående ændring af status quo som bøndernes krav om en tvungen fæsteaflysning. Blot måtte godsejernes liberalisme under de aktuelle politiske forhold og under indtryk af de foregående års angreb på fæstevæsenet fremtræde i en mere afdæmpet form. I sit brev til Carl Neergaard indrømmede Carlsen således, at det var nødvendigt at »gå varligt frem«, og i stændersalen erklærede Tutein, at tidspunktet næppe muliggjorde fæstetvangens ophør, da der ikke var »gunstig stemning i folket for en sådan overgang«¹¹.

Det var denne »stemning i folket«, der tvang godsejerne i defensiven, det vil sige til at forsvare det mindre onde status quo over for det større, tvangsaflysningen.

Spørgsmålet bliver nu, om godsejerne af taktiske hensyn var villige til at slække på deres landbopolitiske målsætning og give konkrete indrømmelser til bønderne. Enigheden om at »gå varligt frem«, gav nemlig vidt spillerum for divergerende synspunkter vedrørende taktikken.

I nogle breve til broderen P. B. Scavenius foreslog Jacob Scavenius, Basnæs, at Godsejerforeningen skulle tilbyde frivilligt bortsalg af en vis del af fæstegodset til bønderne mod, at godsejerne til gengæld fik dispositionsret over den resterende del. Jacob Scavenius var altså indstillet på et kompromis mellem de stridende interesser – tydeligvis af frygt for, at regeringen kunne blive tvunget til at efterkomme langt mere yderliggående krav. I sagen om hartkornsegaliseringen, som også var på stænder-

9. Roskilde Stændertidende 1844, sp. 3006ff. og 3422ff.

10. H. Carlsen til C. Neergaard, 20/5 1843, Gl. Kgd. pk. XXV.

11. Roskilde Stændertidende 1844, sp. 3423.

nes dagsorden i 1844, motiverede han således sin accept af den tilbudte ufuldstændige erstatning på følgende måde: »... for freds skyld bør man jo gøre meget, og klogt er det vel at tage erstatning, mens man kan få den, for ikke at lade sig beklippe yderligere.«¹²

Godsejernes taktik under stænderforhandlingerne i 1844 var imidlertid ikke præget af Jacob Scavenius' fleksible tankegang. Typisk var således amtmand Neergaards krav om en fast og ubøjelig holdning over for bøndernes krav om selvejendom for at forebygge yderligere pression. Dette standpunkt gjaldt ikke blot en tvangsafløsning af fæsteforholdet, men også den frivillige overgang til selvejendom, der ifølge Neergaard, P. B. Scavenius og P. A. Tutein m. fl. oversteg bøndernes økonomiske formåen¹³.

Uoverensstemmelsen i fæstesagen mellem Jacob Scavenius og hans standsfæller i stænderforsamlingen afspejlede i første række forskellen mellem en politisk og en økonomisk vurdering af fæstespørgsmålet. P. B. Scavenius og P. A. Tutein pegede sandsynligvis på den afgørende drivkraft bag godsejernes forbehold over for selvejendom, når de fremhævede de økonomiske fordele, der ville blive følgen af at frigøre de små fæstegårde til den langt mere rentable stordrift under et frit forpagtningssystem¹⁴.

Omvendt var Jacob Scavenius af politiske hensyn villig til at slække på sine økonomiske interesser i fæstespørgsmålet. Han frygtede den begyndende koalition mellem det liberale borgerskab og bønderne, der var ensbetydende med en kombination af bøndernes standsinteresser og en fri forfatning. Det gjaldt derfor om at fjerne grundlaget for denne koalition ved at få løst de konfliktskabende spørgsmål i fæsteforholdet på en måde, der også var acceptabel for fæsterne. »De liberales styrke hviler for en del på bøndernes liberalisme og disses atter på fæstelovgivningen«, skrev han således til broderen i november 1843¹⁵.

Jacob Scavenius' politiske målsætning skal vurderes på baggrund af det stadig mere højrøstede forfatningskrav, der måtte virke som en alvorlig påmindelse til godsejerne om at komme ud af deres politiske isolation, mens tid var. Spørgsmålet bliver derfor, om Godsejerforeningens målsætning fra 1843: »at stræbe at fremme en bedre orden af fæste-

12. Udateret brev fra november 1843. RA, Borreby, pk. med breve vekslet mellem medlemmer af familierne Düring, Moltke og Scavenius. Endvidere brev af 17/11 1844. *Danske politiske breve*, II, nr. 643.

13. Roskilde Stændertidende 1844, sp. 2975, 3010, 3415f. og 3466.

14. *Ibid.* sp. 3007f. og 3422f.

15. Udateret brev fra november 1843. Se note 12.

forholdet« var tænkt som et middel til at bryde denne isolation ved at bortrydde dens væsentligste årsag og dermed vinde indflydelse på forfatningssagen.

Det var tydeligvis en sådan tankegang, der bestemte Hans Carlsens forventninger til Godsejerforeningen. I ovennævnte brev til Carl Neergaard gik han ud fra den forudsætning, at de konstitutionelle krav var uafviselige, og at det gjaldt om at få hånd i hanke med forfatningssagen for at forebygge et *fait accompli*, der implicerede en krænkelse af gods-ejernes ejendomsret over fæstegodset. Carlsen mente derfor, at det måtte blive foreningens vigtigste målsætning at gøre de store jordejendomes politiske nødvendighed almindelig accepteret for at bane vejen for et konservativt forfatningsprogram med en passende godsejerrepræsentation. Denne politik forudsatte imidlertid en harmonisering af godsejernes interesser med de øvrige samfundsklassers, og i denne sammenhæng blev fæstevæsenets ophør et helt uomgængeligt krav¹⁶.

Carlsens standsfæller har dog næppe delt hans synspunkter. Flertallet af dem afviste ethvert forfatningskrav og fastholdt enevælden som det sikreste værn for deres interesser i tillid til regeringens modstandskraft over for de politiske og sociale krav. En af godsejernes ivrigste talsmænd i Roskilde og et fremtrædende medlem af Godsejerforeningen, C. H. Grevenkop-Castenschiold til Frederikslund, erklærede således: »... skal ikke radikalerne løbe af med vores ejendom og alt, må Danmarks brave mænd slutte sig sammen og understøtte vores ædle konge, der vil det rette, men overalt finder hindringer der ikke lettelig lade sig overvinde.«¹⁷

Dette forhindrer dog ikke, at det modsatte standpunkt var repræsenteret inden for foreningen af Carlsen og Jacob Scavenius. De betvivlede enevældens modstandskraft over for liberalisme og bondebevægelse og

16. H. Carlsen til C. Neergaard, 20/5 1843. Se note 10. Brevet er genstand for en udførlig omtale i Poul Møller: *H. R. Carlsen*. I, s. 25f. Poul Møller fortolker brevet derhen, at der »foresvævede« Carlsen en forståelse mellem godsejerne og gårdmændene, men som vi har set (se s. 34), foreslog Carlsen en fuldstændig ophævelse af bondebeskyttelsen. Denne liberalisering vurderede han som et middel til at blive den privilegerede bondestand kvit »med alle de erindringer og fordomme, der hænger ved den« i håb om derved at »forringe modstanden« mod godsejerne. Det ligger implicit i dette ræsonnement, at Carlsen forestillede sig en ny klasse af landboere, en middelstand af forpagtere og proprietærer, hvis interesser stemte overens med godsejernes. Først i sit »Sendebrev« fra 1849 (se s. 25) fremsatte Carlsen tanken om fæstevæsenets afløsning i forståelse med bønderne.

17. C. H. Grevenkop-Castenschiold til B. Wolff, 8/11 1844. *Danske politiske breve*. II, nr. 639.

betragtede landboforholdenes løsning som et skridt på vejen til større politisk indflydelse for den store jordbesiddelse.

III. Godsejerforeningen og forfatningsomvæltningen

Når der ses bort fra en beskeden indsats i den offentlige debat, forholdt foreningen sig næsten fuldstændig passiv indtil 1848, der markerer indledningen til en ny fase i dens udvikling¹⁸.

Med enevældens ophør var det hidtidige faste bolværk for godsejernes ejendomsret bortfaldet, uden at de forinden havde formået at bryde deres politiske isolation. Fæstespørgsmålet stod uløst, og bondestandens sociale krav fik en hidtil ukendt styrke i forbindelse med den almindelige valgret, hvortil kom, at regeringen ved forskellige lejligheder tilkendegav sin vilje til at tage fat på landbospørgsmålene. Denne udvikling måtte godsaristokratiet betragte som virkeliggørelsen af deres værste anelser: en forfatning hvis demokratiske karakter udgjorde en trussel mod ejendomsretten og en regering, der viste imødekommenhed over for bøndernes krav på fæstegodset¹⁹. Under disse truende auspicer tog foreningens virksomhed et meget betydeligt opsving. I juni 1848 blev der således tegnet ekstrabidrag på 1150 rbd., og i februar 1849 indkom der yderligere 4.000 rbd. Beløbene blev stillet til rådighed for etatsråd Carl Neergaard, der som medlem af den grundlovgivende rigsforsamling og af landbo-kommissionen blev foreningens ledende kraft i denne periode. Fra sommeren 1848 til udgangen af 1849 modtog han ialt 6.000 rbd. af foreningens midler, hvoraf han brugte knap 5.000²⁰.

Med de store pengebidrag satsede foreningen først og fremmest på en virksomhed i pressen, og efter forgæves at have forsøgt selv at stable et blad på benene besluttede den i stedet for »indtil videre at burde assistere . . . Den danske Folkeven«²¹. Denne beslutning skulle vise sig me-

18. Foreningens initiativ før 1848 indskrænkede sig til udgivelsen af I. C. Kalls pjece: Om jordegods-fideikommissar o. s. v. Pjecen udkom under pseudonymet C. Brun. Kall blev ligeledes engageret som foreningens talerør til pressen, men fik ikke taget sig sammen til at offentliggøre noget. Forhandlingsprotokollen, s. 4, 7, 10 og 13f.

19. For godsaristokratiske stemninger, se især Baron C. Zeuthens *dagbog* i *Danske Magazin*, 7. rk. IV.

20. LA, Engelholm gods, pk. 139. Foreningens finansielle forhold fra 1848–1850 er kun overleveret yderst fragmentarisk i form af B. Wolffs koncepter til revisionsbetænkninger, ialt 4 stykker. Alle finansielle angivelser i afsnit III og IV skyldes dette materiale.

21. Forhandlingsprotokollen, s. 17.

get lukrativ for bladet, der gennem sin korte levetid fra juli 1848 til december 1849 blev »assisteret« med 4.500 rbd.

I sin tendens fornægtede bladet da heller ikke sin finansielle kilde. Den danske Folkeven behandlede især de spørgsmål, som den nye forfatning rejste, og fra begyndelsen indtog den en meget forbeholden stilling over for den almindelige valgret. I artikelserier som »Hvorledes bør folkets deltagelse for de offentlige anliggender ytre sig?« og »Folkets valg til rigsforsamlingerne«, advares bønderne mod at vælge rigsdagsmænd af deres egen midte, og grundlovsudkastets valgretsbestemmelser kritiseredes meget skarpt som en foranstaltning, »der kaster valget af nationens repræsentanter og nationens vel og vé i den ukyndige og så let vildledte masses hænder.«²²

Den danske Folkeven var simpelt hen et erklæret forsøg på at imødegå Almuevennens propaganda og må som sådan betragtes som Godsejerforeningens organ i den offentlige debat. Den konservative tendens, der betingede foreningens støtte til bladet, måtte imidlertid virke lidet befordrende på dets udbredelse i de »egentlige folkeklasser«, som redaktøren ifølge sin programartikel havde ønsket at få i tale, og i december 1849 måtte det gå ind.

Foreningens understøttelse af blade, der ikke indskrænkede sig til det landbopolitiske, men behandlede tidens politiske spørgsmål over en bred front, var en konsekvens af godsejernes erkendelse af forfatningsomvæltningens betydning for deres mest vitale interesser²³. For at varetage disse krævedes en indsats, der dækkede alle områder af det politiske spektrum, en indsats der varslede en emanciperings fra det snævre interessefelt til et almindeligt politisk program.

I samme retning peger godsejernes bestræbelser under valgene til den grundlovgivende rigsforsamling, hvor foreningen nedsatte en valgkomité bestående af lensbaron C. Zeuthen og etatsråd Carl Neergaard²⁴. Forhandlingsprotokollen oplyser ikke nærmere om retningslinierne for komiteen eller om resultaterne af dens arbejde, men dens virksomhed kan delvis spores i godsejernes korrespondance. Mest betydningsfuldt blev det, at Carl Neergaard søgte kontakt med liberale kredse uden for guds-ejerstanden for at modarbejde Bondevennerne. Han arbejdede således

22. Den danske Folkeven, 1/8 og 3/11 1848.

23. Foruden Den danske Folkeven understøttede Godsejerforeningen også T. G. Repps tidsskrift Tiden med 300 rbd. Tiden agiterede for indførelsen af et aristokratisk førstekammer i lighed med det engelske overhus.

24. Forhandlingsprotokollen, s. 15–16.

ivrigt for Laurids Skaus valg, og selv blev han understøttet af en komité, der stod i nær forbindelse med de Nationalliberale.

Carl Neergaard blev valgt i Slagelse-kredsen som den eneste af de fem opstillede godsejerforeningsmedlemmer, og hans initiativ syntes således at afstikke nye og bredere veje for en effektiv godsejerpolitik²⁵.

I Godsejerforeningens historie markerer valgbestræbelserne trods det pauvre resultat en nyorientering: da landaristokratiet blev henvist til at deltage i det politiske liv på lige fod med de andre stænder, optog foreningen for første gang et politisk initiativ – det være sig nok så spinkelt – som gik ud over den opinionsdannende virksomhed i pressen. Den havde dermed i funktionel henseende taget et første meget beskedent skridt mod en virksomhed som politisk parti, en parallel til dens understøttelse af Folkevennen, der sigtede videre end den snævre interesseorganisations program.

Det blev dog landbospørgsmålene, der aktiverede foreningen til dens mest betydningsfulde indsats. Godsejerne havde ængsteligt fulgt fæstesa-gens gang i den grundlovgivende rigsforsamling og planlagt forskellige erklæringer, hvori de krævede stærke forfatningssikrede garantier for ejendomsretten for at forhindre en tvangsaflysning²⁶.

Med landbokommissionens nedsættelse i februar 1849 blev de for alvor alarmeret. Kommissionen var ganske vist i sin oprindelse udtryk for en overenskomst mellem bondevenner (B. Christensen og A. Gleerup) og godsejere (C. Neergaard og F. M. Knuth), men dens sammensætning kuldcastede øjeblikkelig godsaristokratiets tillid til foretagendet. Zeuthen konstaterede således, at Neergaard var blevet »taget ved næsen«, fordi Tscherning og Bang »havde bestemt kommissionens medlemmer uden at tage ham på råd med,« og amtmand Neergaard omtalte den som »denne

25. Laurids Skau til H. Fiedler, 28/9 1848, RA. H. Fiedler til L. Skau, 9/10 1848. Carl Neergaard til Skau, 21/9, 28/9 og 3/10 1848. P. J. Neergaard til Skau, 23/9 1848. NkS. 1727, KB. Niels Neergaard: *Valgene til den grundlovgivende rigsforsamling*, Venstres almanak for 1890, s. 78. J. P. Jensen: *Valgene til rigsdagen*.

26. Zeuthen, 20/12 1848, s. 170. Udateret betænkning fra Hans Carlsen, Gl. Køgegaard, 1848/49 vedlagt et senere brev til C. F. Blixen-Finecke, 9/3 1852. Gl. Kgd. pk. XXV. I stedet for grundlovsudkastets § 68: »Ingen kan tilpligtes at afstå sin ejendom, uden hvor almenvellet kræver det. Det kan kun ske ifølge lov og mod tilsvarende erstatning«, foreslog Carlsen følgende formulering: »Ejendomsretten er hellig og ukrænkelig. Ingen kan tilpligtes at afstå sin samlede ejendom eller nogen del deraf, uden hvor det almindelige vel bevisligen udkræver en sådan afståelse. Det kan kun ske ifølge en tidligere given lov og imod en fuldstændig og imod ejeren billig erstatning«.

ulykkeligt sammensatte landbokkommission.« Godsaristokratiet følte sig således underrepræsenteret i kommissionen, og Hans Jensen har da også taget dens sammensætning til indtægt for Bondevennernes store indflydelse²⁷.

Kommissionen måtte synes så meget mere faretruende i betragtning af dens arbejdsprogram, hvor det vigtigste punkt var indenrigsminister Bangs forslag til fæstegårdenes overgang til selvejendom i forbindelse med en ophævelse af fæstetvangen.

Under disse omstændigheder afholdt Godsejerforeningen en ekstraordinær generalforsamling den 28. februar 1849, hvor der nedsattes en komité, der skulle konferere med de to kommissionsmedlemmer, etatsråd Carl Neergaard og lensgreve F. M. Knuth, om landbokkommissionens arbejde²⁸. Det synlige resultat af komiteens virksomhed blev en »Erklæring angående landboforholdene«, der blev sendt til rigsdagens formænd i begyndelsen af 1850 efter at have cirkuleret blandt godsejerne til underskrift. I alt fik erklæringen 174 underskrifter, og den må således betragtes som en betydelig godsejerdemonstration²⁹.

Erklæringen var godsejernes svar på Bangs landbopolitiske program og var primært rettet mod hans forslag til fæstevæsenets afløsning. Med syvtommersøm fastslog den, at godsejerne besad deres fæstegods med fuld, uindskrænket ejendomsret uanset indskrænkningerne i deres brugsret. Over for dette retsstandpunkt måtte alle Bangs økonomiske og sociale præmisser vige, og almenvellet efter grundlovens § 87 kunne derfor ikke tages til indtægt for en tvangsaflysning. Erklæringen prioriterede altså ganske klart ejendomsrettens ukrænkelighed over for almenvellets påståede krav i fæstesagen, og argumentationen falder således i tråd med godsejernes ønske om stærke forfatningsmæssige garantier for ejendomsretten.

Erklæringen betegner imidlertid et skridt på indrømmelsernes vej i forhold til stænderforhandlingerne i 1844. Enhver tanke om dispositionsfrihed for godsejerne over bøndergodset er skrinlagt, og erklæringen munder ud i en forsikring om et forøget bortsalg af fæstegods til selv-

27. Om landbokkommissionen og dens forhandlinger: H a n s J e n s e n: *Jordpolitik*. II, s. 233ff. Kommissionens nedsættelse: Zeuthen, 25/1, 27/1, 30/1, 1/2, 5/2 og (citatet) 7/2 1849, s. 183–190. Amtmand J. F. Neergaard til H. Carlsen, 9/2 1849, Gl. Kgd.

28. Forhandlingsprotokollen, s. 18f.

29. Landstingstidende 1850, sp. 816. Folketingstidende 1850, sp. 1239. Et eksemplar af erklæringen på Gl. Kgd. pk. XXV.

ejendom, når blot retten til frie overenskomster bibeholdes. Situationen var nu blevet så kritisk for godsejerne, at deres politik i fæstespørgsmålet hovedsagelig blev en defensiv kamp for bestående rettigheder.

Det var som interesseorganisation, at Godsejerforeningen ydede sin væsentligste indsats fra 1848–50, og dens initiativ må karakteriseres som en succes, fordi det for første gang var lykkedes foreningen at bryde sin egen snævre aristokratiske kreds og samle en stor del af landets gods-ejere til en fælles optræden. For at organisere denne demonstration, havde foreningen benyttet sig af den mulighed, som forelå ifølge dens love til at nedsætte udvalg til overvejelse af spørgsmål, som ikke umiddelbart kunne afgøres i generalforsamlingen. Erklæringen er således et eksempel på, at et mere kontinuerligt organ end generalforsamlingen var forudsætningen for at nå til resultater af en vis betydning.

En lignende erkendelse af det utilstrækkelige i foreningens løse struktur har sikkert været en afgørende drivkraft bag de planer, som forskellige medlemmer af Godsejerforeningen nærrede om at skabe en ny organisation.

IV. Den patriotiske Forening 1849.

Fra foråret 1848 forsøgte en række sjællandske godsejere, deriblandt P. B. Scavenius, baron C. F. Zeuthen, Carl Neergaard og amtmand J. F. Neergaard at danne en politisk forening under ledelse af den tidligere præsident for det slesvig-holstenske kancelli Otto Joachim Moltke. Den sidste trak sig dog snart tilbage fra drøftelserne; hvad der oprindeligt var tænkt som en adelsaristokratisk organisation udviklede sig nemlig med Carl Neergaard som primus motor til en borgerlig konservativ partidan-nelse, der trådte frem for offentligheden i marts 1849 som *Den patriotiske Forening*.

Blandt de 37 hovedsagelig borgerlige stiftere var der kun tre medlemmer af Godsejerforeningen, men kildematerialet efterlader dog ikke megen tvivl om Den patriotiske Forenings godsaristokratiske oprindelse³⁰. Foreningen blev da også understøttet finansielt af Godsejerforeningen, der allerede på den ekstraordinære generalforsamling den 28. februar 1849 – altså før Den patriotiske Forening officielt eksisterede – bemyn-

30. O. J. Moltke til P. B. Scavenius, 12/5, 26/8 og 14/9 1848, RA. Zeuthen, 7/2 1849, s. 190. H. Fiedler til L. Skau, 11/3 1849. *Danske politiske breve*. IV, nr. 1083. Forhandlingsprotokollen, s. 17. *Den patriotiske Forenings beretninger I*, hvor der bringes en fortegnelse over stifterne (s. 4).

digede Carl Neergaard til at finansiere den med 4.000 rbd. til udgivelsen af et blad.

Bladplanerne løb dog ud i sandet, efter at Neergaard forgæves havde forsøgt at overtale professor Peder Hjort til at overtage redaktionen. I stedet for modtog Den patriotiske Forening 1.236 rbd., som den lod gå videre til bladet Den danske Folkeven³¹.

Den patriotiske Forening appellerede først og fremmest til borgerskabets voksende betænkeligheder ved den almindelige valgret, som det frygtede ville føre til et »bonderegimente«. Grundlovsudkastets demokratiske valgretsbetingelser burde derfor modificeres af konservative garantier i form af valgklasser til sikring af købstædernes og det større landbrugs repræsentation over for den numerisk overlegne landalmue af husmænd og indsiddere. På dette grundlag kunne godsejere og byfolk mødes, og foreningen kan derfor betragtes som en direkte forlængelse af Carl Neergaards forbindelse med borgerlige liberale kredse under valgene til rigsforsamlingen³².

Den patriotiske Forening ville virke for sine ideer ved at støtte »besindige frihedsvener«s kandidatur til rigsdagen og ved at arbejde på »sand og god oplysnings udbredelse«, såsom »ejendomsrettens betydning i staten«. Endvidere var det stifternes ønske, at foreningens virksomhed skulle baseres på en landsorganisation, og efter sine mål og midler må den således karakteriseres som en partidannelse af konservativ observans³³.

Ved de første rigsdagsvalg i december 1849 forsøgte Den patriotiske Forening at få dannet lokale valgkomiteer som modvægt mod Bondevennernes Selskab. På grund af det sparsomme kildemateriale er det ikke muligt nærmere at følge dette initiativ, men Bondevennernes store valgsejr i østifterne tyder dog ikke på, at Den patriotiske Forening fik nogen væsentlig indflydelse i provinsen. I hovedstaden fik foreningen ifølge Niels Neergaard valgt 3 af sine kandidater til folketinget, nemlig de to professorer N. David og I. E. Larsen, samt overretsassessor C. F. L. Mourier. Det er imidlertid umuligt at bestemme foreningens andel i dette

31. Forhandlingsprotokollen, s. 18–19. C. Neergaard til P. Hjort, 28/7 1849. P e d e r H j o r t. *Udvalg af breve*, s. 536ff. For de 1236 rbd. henvises til de i note 20 omtalte revisionsbetænkninger.

32. Jacob Scavenius skrev således til broderen P. B. Scavenius, 2/7 1849: »Hovedsagen er imidlertid at virke på valgene, og kan der gennem *Den patriotiske Forening* virkes noget i den retning, giver jeg gerne min skærv. –« RA.

33. *Den patriotiske Forenings beretninger*, 1–4.

resultat, der skal vurderes på baggrund af en betydelig konservativ reaktion i København³⁴.

V. Grundejerforeningen 1850.

Dannelsen af Den patriotiske Forening afspejlede godsejernes ønske om at finde en afløser for Godsejerforeningen, og allerede i december 1848 var en opløsning uofficielt på tale. Så vidt kom det dog ikke; i stedet for blev det i juni 1850 overladt en komité bestående af bl. a. P. B. Scavenius og baron C. F. Blixen-Finecke til Dallund at fremkomme med forslag til en omdannelse, og i løbet af et par måneder forelå komiteens betænkning³⁵.

Betænkningen anbefalede en forening, hvis fornemste målsætning skulle være ejendomsrettens beskyttelse: »Hovedformålet for foreningen vil blive: at våge over og virke for, at den enhver mand tilkommende aldeles naturlige ret til at blive i sikker besiddelse og uhindret brug af sin lovligt erhvervede ejendom . . . betragtes som hellig og uantastelig; kort sagt: arbejde for en sund og fornuftig fortolkning af grundlovens § 87.«

»En sund og fornuftig fortolkning af grundlovens § 87« skal naturligvis ses i sammenhæng med fæsteforholdet og godsejernes ængstelse for en tvangsaflysning. For at foregribe denne mente komiteen, at foreningen burde arbejde på at fremme overgangen fra fæste til selvejendom ved frivillige overenskomster.

Betænkningen var en pendant til erklæringen om landboforholdene fra samme år: på den ene side videreførte den Godsejerforeningens hidtidige modstand mod enhver tvangsforanstaltning i fæsteforholdet, på den anden side erklærede komiteen sig nu indforstået med selvejendom som den vigtigste vej til ophævelse af fæstevæsenet og forbigik enhver tanke om udvidet dispositionsret for godsejerne.

34. *Valgcirkulære fra bestyrelsen for Den patriotiske Forening*, 23/8 1849, KB (småtryk). Cirkulæret er en opfordring til at danne valgkomiteer. Neergaard: *Under Junigrundloven*. I, s. 587. Neergaard angiver ingen dokumentation for sin oplysning. Hverken David, Larsen eller Mourier ses at have haft personlig tilknytning til Den patriotiske Forening. Derimod blev to af foreningens stiftere valgt i København, nemlig grosserer C. A. Broberg til folketinget og general-fiskal O. C. Blechingberg til landstinget, den sidste ved suppleringsvalg i januar 1850. Professor H. M. Velschow, der var bestyrelsesmedlem i foreningen, blev kun knebet besejret i Københavns 4. kreds af jernbanedirektør V. Rothe. *Den patriotiske Forenings beretninger*. I, s. 4 og J. P. Jensen: *Valgene til rigsdagen*.

35. Zeuthen, 17/12 1848, s. 169. Forhandlingsprotokollen, s. 20f. Komiteens betænkning er dateret 31/7 1850, RA, general Steinmanns (d. 1854) arkiv, pk. 2.

For at give den nye organisation den bredest mulige appel anbefalede komiteen, »... at den nye forening, uden at være godsejerforening eller landmandsforsamling, bør lade disse elementer tjene som grundlag for et samfund, der *fra sådanne udgangspunkter kunne bemægtige sig hvilket som helst spørgsmål af almindelig interesse.*«

Dette almene sigte er karakteristisk for et politisk parti og skyldes komiteens ønske om at forlene godsejernes snævre klasseinteresser med et konservativt program, der kunne skabe kontaktflader til andre grupper, der delte godsejernes bekymring for ejendomsrettens skæbne under demokratiet. Komiteen tilrådede således fri medlemstilgang og forestillede sig foreningen som et forum for landejendomsbesiddere, embedsmænd og kapitalister. Det var det samme ønske om at kompensere for deres fåtallighed, som havde motiveret godsejernes forbindelse med Den patriotiske Forening.

Organisatorisk skulle den nye forenings virkekraft baseres på en landsorganisation bestående af tre provinsbestyrelser med regelmæssig mødevirksomhed og orientering af medlemmerne. Provinsbestyrelserne skulle bl. a. være virksomme under valgene.

Komiteens forslag var ensbetydende med en omdannelse af den hidtidige interesseorganisation til et politisk parti, og den henstillede derfor til medlemmernes overvejelse, om Godsejerforeningen skulle indgå i den nye forening eller fremtidig bestå ved siden af denne.

Dette spørgsmål blev afgjort på generalforsamlingen den 16. december 1850, hvor det med 17 stemmer mod 12 blev vedtaget at oprettholde foreningen, og samme dag udsendte godsejerforeningsmedlemmerne C. F. Blixen-Finecke, C. E. Frijs-Frijsenborg, W. Haffner til Egholm, C. H. Holstein-Holsteinborg, J. Neergaard til Svenstrup og Carl Plessen til Selsø indbydelse til at indtræde i en *Grundejerforening*, der skulle varetage alle ejendomsbesidderes fælles interesser³⁶. Spørgsmålet bliver nu, hvorledes dette skridt skal vurderes i lyset af den hidtidige udvikling inden for Godsejerforeningen.

Grundejerforeningen var i sit program og hele sin tendens på væsentlige områder identisk med komitébetænkningen; i formuleringen af ejendomsrettens ukrænkelighed var der således direkte verbal overensstemmelse.

Imidlertid havde stifterne af den nye forening draget meget vide konsekvenser af komiteens anskuelser vedrørende fæstevæsenet. Komiteen

36. Forhandlingsprotokollen, s. 22. Programmet og en række dokumenter fra Grundejerforeningens første år er trykt i den første årsberetning: (C. F. Blixen-Finecke): *Grundejerforeningen*.

havde i almindelighed udtalt, at den påtænkte forening burde søge at fremme fæstevæsenets afløsning ved frivillige overenskomster, mens Grundejerforeningen gjorde denne fæsteafløsning til en personlig forpligtelse for de medlemmer, der var ejere af fæstegods. Ved således at fjerne dette evige stridsspørgsmål håbede stifterne, at bønder og godsejere kunne finde sammen i en fælles politisk indsats, hvor godsejerne ville indtage deres naturlige plads som »de første mellem ligemænd«.

Citatet og tankegangen overhovedet stammer fra Carlsens »Sendebrev fra en godsejer til sine medbrødre« fra 1849, og i virkeligheden er Grundejerforeningen en konsekvens af hans og Jacob Scavenius' årelange krav om en løsning af de landbopolitiske spørgsmål som den nødvendige forudsætning for at bryde godsejernes politiske isolation³⁷.

Med sit radikale afløsningsprogram kan Grundejerforeningen ikke betragtes som den organisatoriske udbygning af komitébetænkningen. Når Godsejerforeningen vedblev at bestå uforandret, kan det derfor tages som et udtryk for en mere forbeholden indstilling over for fæstegodsets bortsalg. I sine erindringer erklærer baron G. F. O. Zytphen-Adeler således, at han bifaldt flere af Grundejerforeningens formål, men undlod at indtræde som medlem, fordi han ikke ville forpligte sig til at bortsælge sit bøndergods.

Ligeledes er det symptomatisk, at Godsejerforeningens formand, P. B. Scavenius, kunne tiltræde komitébetænkningen, men ikke Grundejerforeningen, ligesom det ifølge Tscherning var ham, der forhindrede en sammensmeltning af de to foreninger³⁸.

Grundejerforeningen kan betragtes som kulminationen på den latente modsætning, der fra starten havde hersket inden for Godsejerforeningen mellem en politisk orienteret fløj, der var indstillet på betydelige indrømmelser i fæstesagen og en økonomisk orienteret fløj, der ikke ønskede at ofre sine personlige interesser i fæsteforholdet.

Det falder godt i tråd med dette synspunkt, at Grundejerforeningens stiftere hørte til landets største godsbesiddere, der havde råd til at tage de rent økonomiske spørgsmål med personlig overlegenhed. De var derfor villige til at prioritere principielle og politiske hensyn frem for

37. Udateret koncept i Carlsens hånd. Gl. Kgd. pk. XXV.

38. G. F. O. Zytphen-Adelers erindringer, ark. 3. RA, Zytphen-Adelers arkiv, pk. II b-e. Erindringerne foreligger håndskrevet af Godsejerkomiteens sekretær, J. J. Nielsen. A. F. Tscherning til B. Christensen, 10/7 1851. Af *Anton Frederik Tschernings efterladte papirer*. III, s. 59. Forhandlingsprotokollen oplyser intet om Godsejerforeningens vurdering af Grundejerforeningens dannelse i dec. 1850, men i senere referater betones medlemmernes ønske om at opretholde et godt forhold mellem de to organisationer (s. 24 og s. 29-30).

økonomiske. Blixen-Finecke og Frijs-Frijsenborg afløste således store mængder fæstegod på yderst lempelige betingelser for at skabe de nødvendige betingelser for det politiske samarbejde med bønderne, som de mente var en betingelse for at redde ejendomsretten som princip.

De mænd, der fortsat sluttede op om Godsejerforeningen, krævede derimod deres fulde frihed til at udøve ejendomsretten over fæstegodset på den måde, de anså for økonomisk mest fordelagtig. Det er således karakteristisk, at Zytphen-Adeler i 1877 i sine erindringer anfører hensynet til jordværdistigningen som årsag til sin modstand mod at bortsælge fæstegodset i 1850. Videre anfører han, at han ved at vente med salget i 10–15 år havde inddraget en betydelig konjunkturgevinst, idet han pr. td. htk. havde opnået mere end det dobbelte af, hvad Blixen-Finecke og Frijs-Frijsenborg havde fået i 1850³⁹.

VI. Godsejerforening og Grundejerforening 1850–1855.

Fra 1850 til 1855 trængte monarkiets forfatningsforhold fæstespørgsmålet i baggrunden, og Godsejerforeningen stod helt i skygge af Grundejerforeningen, der udvidede sin virksomhed til de rigspolitiske spørgsmål og arbejdede for sine ideer ved valgene, på rigsdagen og gennem pressen.

39. Zytphen-Adelers erindringer, ark 4. Jævnfør disse betragtninger med Frijs-Frijsenborgs overvejelser angående bøndergodsets bortsalg. Han skrev herom til M. A. Goldschmidt, at han havde mistet sin »livsglæde« og fortsatte: »... for en væsentlig del bidrager hertil, at jeg nu skal til at afhænde mit ned-arvede gods, thi hvorvel jeg godt kan sige mig, at dette er det rigtige set såvel fra det almindelige standpunkt, som det nu engang er en pligt for mig efter mit en gang udtalte ord, så har det dog for mig eller rettere sagt for min følelse noget stødende at skille sig ved den overdragne ejendom, når man ikke kan se, at dette kan bidrage til andet gavn end en øjeblikkelig gevinst for de første erhververe. Dog, jeg beder Dem betragte dette som uskrevet, thi jeg kan ved en forstandig betragtning af forholdene meget godt se, at et sådant umyndighedsforhold ingenlunde kan passe til en fri tilstand, hvis vi skulle være så heldige at opleve en sådan udvikling i vort fædreland; og stemmer med mit hele hjerte i, at enhver fædrelandssindet mand bør gøre alt til, for at dette kan blive muligt...« Der var altså tale om et betydeligt idealistisk engagement hos Grundejerforeningens stiftere. C. E. Frijs-Frijsenborg til M. A. Goldschmidt, 10/11 1851. NKS 4252, KB. Frijs-Frijsenborg havde ved udgangen af 1852 afløst fæstegods til en værdi af omkring 100.000.000 kr. omregnet i 1968-priser. Han gav således afkald på et millionbeløb i konjunkturgevinst. Vagn Wählin: 10. Oktoberforeningen 1865–1870, s. 24–25. Ifølge Zytphen-Adelers erindringer fik køberne en rentensættelse af restgælden på mellem 1 og 2 %. Wählin fortolker fejlagtigt Zytphen-Adeler derhen, at totalrenten af restgælden skulle udgøre 1 à 2 %, hvad der ville være et endnu større økonomisk offer.

Nærværende artikels forfatter står i gæld til lektor Vagn Wählin, Århus Universitet for råd og bistand under udarbejdelsen.

Grundejerforeningen fungerede med andre ord som et politisk parti og måtte derfor vække større opmærksomhed end Godsejerforeningen, hvis virkefelt var den snævre interesseorganisations. Det er da også mærkbart, at Godsejerforeningen blev tappet for en del medlemmer i de første år efter 1850⁴⁰.

Grundejerforeningen identificerede sig først og fremmest med ministerierne Bluhme og Ørsteds bestræbelser på at realisere helstaten og kom der ved til at arbejde side om side med Bondevennerne i en fælles front mod de Nationalliberale. Da Bondevennerne senere under I. A. Hansens ledelse sluttede sig til den nationalliberale opposition mod ministeriet Ørsted, brast forudsætningerne for samarbejdet, og Grundejerforeningen mistede sin betydning og sygnede hen. Ganske vist sympatiserede det store flertal af godsejere med dens helstatslige absolutistiske tendenser, men nogen varig organisation formåede denne overensstemmelse ikke at tilvejebringe.

Grundejerforeningen var således blot et politisk stjernesku, mens Godsejerforeningens eksistens var langt solidere funderet, fordi den byggede på et fast interessegrundlag, fæstespørgsmålet. Den første vellykkede demonstration af et fælles godsejerstandpunkt efter 1850 opstod da også inden for Godsejerforeningens rammer i forbindelse med fæsteproblematikken.

VII. Komiteen for de forenede Godsejere 1856.

I samlingen 1855/56 syntes det gamle stridspunkt om fæstevæsenet omsider at nærme sig sin afslutning med et forlig på rigsdagen mellem godsejere og Bondevenner under de Nationalliberales ægide.

I februar 1856 vedtog både landstinget og folketinget en motiveret dagsorden om fæstevæsenets afløsning i form af en moderat tvangslov svarende til et kompromis, som forinden var blevet sluttet i folketinget mellem bondevennerne I. A. Hansen og Tscherning og godsejeren P. A. Tutein. I landstinget støttede grev A. W. Moltke-Bregentved den motiverede dagsorden, men den 20. februar overbragte grev F. Bernstorff til Katstrup og J. F. J. Grevenkop-Castenschiold til Frederikslund på 27

40. I forhandlingsprotokollens kontinuerligt førte medlemsliste er der noteret 12 udmeldelser. Udmeldelserne er i modsætning til indmeldelserne ikke dateret, men kun en af de udmeldte er opført i kontingentlisten for 1853. De øvrige 11 udmeldelser må altså have fundet sted mellem 1843 og 1853, og det er da nærliggende at pege på tiden 1850–53 som det mest sandsynlige tidsrum. Tiden op til 1850 bragte nemlig en vældig tilgang til foreningen, hvorefter der skete en stagnation.

godsejeres vegne en protest til landstinget mod den vedtagne dagsorden⁴¹.

Denne lynaktion var organiseret af Godsejerforeningen, der allerede i december 1855 havde overdraget en komité bestående af Benjamin Wolff, P. B. Scavenius, Joachim Neergaard, grev Bernstorff og Grevenkop-Castenschiold at udarbejde en protest mod et af I. A. Hansen fremsat tvangsafløsningsforslag. Den motiverede dagsorden fremskyndede imidlertid sagens gang, fordi komiteen fandt det fornødent hurtigst muligt at fastslå, at Moltkes tilslutning ikke havde dækning blandt godsjerne. Tutein havde forinden ændret holdning under indtryk af sine kollegers modstand.

Godsejernes aktion i februar var således primært rettet mod grev Moltke som »en solen tilkendegivelse af«, at de ikke anerkendte, at nogen tredjemand kunne anses som deres repræsentant og som sådan være berettiget til at opgive »nogen del af deres lovlige og ukrænkelige ejendomsret«⁴².

I juni modtog kongen en mere udførlig protest mod dagsordenen i form af en indtrængende appel til kongemagten om at opretholde godsejernes lovlige rettigheder. Som helhed tiltrådte godsejerne denne protest: den fik knap 300 underskrifter, og godsejerne havde dermed klart distanceret sig fra de politiske hensyn, der havde fået Moltke og i begyndelsen også Tutein til at vige i retsstandpunktet i håb om at komme til forståelse med bønderne⁴³.

Den massive godsejerdemonstration gjorde sin virkning. I den følgende

41. Om fæstesagen i 1855/56: Hans Jensen: *Dansk jordpolitik*. II, s. 314ff. Godsejernes protest er offentliggjort i *Flyveposten*, 21/2 1856.

42. Citatet stammer fra protesten, og Benjamin Wolff har i sine private optegnelser tilføjet i parentes: »Hermed mentes grev Moltke«. Desværre har protokollen intet mødereferat fra december 1855, og godsejerprotestens tilblivelse bygger derfor primært på Wolffs optegnelser, der kan dateres til sommeren eller efteråret 1858. Engelholm.

43. Protesten var forfattet af prokurator Niels Levinsen og blev udgivet under følgende titel: »Allerunderdanigst Forestilling fra en Deel danske Godseiere imod en i Landstinget d. 12.te Febr. sidstl. og i Folkethinget d. 18.de f. M. vedtagen motiveret Dagsorden, der udtaler en Opfordring fra Thingenes Side til Regjeringen om at fremkomme med Forslag til en Lov, hvorefter Godseierne skulde kunne tvinges til at sælge deres Fæstegaarde m. v.« Kbh. 1856. Levinsen blev fyrsteligt honoreret. Han modtog 1.500 rbd. kontant og et sølvservice til ca. 2.500 rbd. N. Levinsens regnskab nr. 3, 15/12 1857. B. Wolffs regnskabsoversigt 1856–61. P. B. Scavenius til B. Wolff, 4/8 1858 som bilag til Levinsens regnskab nr. 4. LA, Engelholm gods, pk. 139 – i de følgende henvisninger blot anført med pakkens nummer.

rigsdagssamling tog regeringen Andræ klart afstand fra en tvangsaflysning, ligesom kongen privat ytrede sig i samme retning⁴⁴.

Internt fik protesten ligeledes vidtrækkende følger, idet Godsejerforeningens komité på to almindelige godsejermøder i juni 1856 og 1857 blev opfordret til at fungere som permanent komité for standen som helhed, da »det var nødvendigt under nærværende tidsforhold, at en komité bestod, der ikke blot kunne våge over godsejernes specielle interesser, men overhovedet når lejlighed gives hævde ejendomsretten og i almindelighed stræbe at udbrede fornuftige konservative grundsætninger.«⁴⁵ Den permanente komité, Godsejerkomiteen, blev det organisatoriske centrum for en ny forening kaldet *De forenede Godsejere*, der afholdt deres årlige generalforsamling den 17. juni.

Fra 1856 fandtes der således to organisationer for godsejere med stort set samme ledelse og målsætning, nemlig Godsejerforeningen og De forenede Godsejere. Organisatorisk adskilte De forenede Godsejere sig først og fremmest fra Godsejerforeningen i henseende til finansiering og rekruttering. Kontingentet blev fastsat til 16 skilling pr. tønde hartkorn, og den første opkrævning fra juni 1856 til juni 1857 indbragte over 200 bidrag svingende fra 5 skilling til 500 rbd.⁴⁶

Komiteen har altså henvendt sig til landejendomsbesiddere uden for godsejernes rækker, og rekrutteringen til De forenede Godsejere var således mindre eksklusiv end Godsejerforeningens. Hovedparten af bidragyderne var dog større godsejere, ligesom beregningsgrundlaget for kontingentet bevirkede, at disse tegnede sig for størstedelen af foreningens finansielle ressourcer. Det finansielle grundlag måtte naturligvis blive betydelig bedre end den fåtallige Godsejerforenings, hvis medlemmer betalte et fast årligt kontingent på 10 rbd. I de følgende år var det da også De forenede Godsejere, der trak det store læs, når det gjaldt finansieringen af godsejernes interesser.

Ifølge Flyvepostens lapidariske referat af mødet i juni 1857 var det meningen, at Godsejerkomiteen skulle optage en alsidig politisk virksomhed. Den skulle ikke blot »våge over godsejernes specielle interesser«, men »i almindelighed stræbe at udbrede fornuftige konservative grundsætninger.« Foruden fæstesag og ejendomsret optog komiteen således

44. Folketingstidende 1856–57, sp. 631 og 642ff. Andreas Frederik Kriegers *Dagbøger 1848–1880*. I, s. 193.

45. Mødet i juni 1856 er refereret i forhandlingsprotokollen, s. 33–34. Mødet i 1857 er refereret i Flyveposten, 20/6 1857, hvorfra citatet stammer.

46. N. Levinsens regnskaber nr. 1 og 2. B. Wolffs bemærkninger til Levinsens regnskaber (koncept), 15/8 1858. Pk. 139.

helstaten på sit program med front mod skandinavismen og national-liberalismen, og dette politiske standpunkt var utvivlsomt udtryk for den herskende stemning i godsaristokratiet. I et udateret udkast (sandsynligvis fra 1858) til en »aristokratisk forening«, udarbejdet af F. Bernstorff, Katstrup, og H. Carlsen, Gl. Køgegaard, hed det således: Medlemmerne »bekæmper enhver sønderlemmelse af monarkiet, skandinavisme, slesvigholstenisme, ejderdanisme eller enhver anden måde, hvorved helstatens eksistens trues. – Da medlemmerne agter at befordre enhver frisindet udvikling af statens kræfter, bekæmpes demokratiet med alle midler ...«⁴⁷. Komiteen gjorde sig ikke eksplicit til talsmand for en forfatningsændring, men vedkendte sig åbenlyst de øvrige programpunkter.

Godsejerkomiteen var symptomatisk for de planer om en almindelig politisk virksomhed, som bestandig dukkede op, når en fornyelse af Godsejerforeningen kom på tale. Der går en lige linie fra Carlsens forslag i 1843 om en sammenslutning af godsejere med et klart forfatningsprogram, gennem de forskellige forsøg i 1848–50 på at skabe en konservativ partiorganisation, til Godsejerkomiteens ambitioner om at nå ud over sit udgangspunkts snævre interessegrundlag til et generelt politisk sigte. Som altid var det en formodet trussel mod ejendomsretten, der havde mobiliseret godsejerne; også på dette punkt er parallellen således iøjnefaldende til 1843 og 1848–50.

VIII. Godsejerkomiteen og pressen fra 1856 til begyndelsen af 1860'erne.

Godsejerkomiteen stod vel rustet ved begyndelsen af sin løbebane; den første opkrævning fra juni 1856 til juni 1857 indbragte således godt 12.700 rbd., og i regnskabsåret 1857/58 indkom der knap 16.500 rbd.⁴⁸. Under disse gunstige auspicer indledte komiteen en storstilet finansiering af pressen, der afspejlede målsætningen fra 1857 om et alsidigt politisk engagement⁴⁹.

47. Godsejerkomiteens politiske program: Beretning fra Komiteen for de forenede Godsejere, 28/12 1859. RA, P. B. Scavenius' arkiv, pk. A 1–3. Udkast til »aristokratisk forening«: Gl. Kgd. pk. XXV. Jvf. F. Bernstorff til H. Carlsen, 8/12 1858, Gl. Kgd. og manuskript af Léon Moltke-Hvitfeldt 30/1 1857 om »vor forenings fornyelse«. Heri krævede han bl. a., at godsejerne utvetydigt skulle arbejde for en ændring af Junigrundloven, »navnlig i valgloven«, og stille sig på helstatens grund. Moltke-Hvitfeldts arkiv, RA.

48. B. Wolffs regnskabsoversigt 1856–61, pk. 139.

49. For en nærmere analyse af godsejernes forhold til pressen henvises til min artikel: *Godsejernes politiske organisationer og pressen 1856–1867*. Historisk Tidsskrift 1974. Materialet til finansieringen af pressen findes hovedsagelig i pk. 139, læg med regnskaber og læg vedr. Flyveposten.

I helstatens interesse understøttede komiteen således redaktør J. P. M. Grünes konservative dagblad Kjøbenhavnsposten og fremtrædende organer for Venstres helstatsfraktion, såsom redaktør D. E. Rugaards avis Tiden, cand. theol. P. C. Zahles tidsskrift Staten og to af Tschernings skrifter, nemlig Skrivelse til medborgere (1857) og Bemærkninger om Danmarks nuværende politiske stilling (1861).

I den indre politik gjaldt det kampen mod Bondevennernes sociale krav. Komiteen finansierede og distribuerede derfor forskellige landøkonomiske pjecer af lægen og nationaløkonomen F. C. Krebs, i hvilke han gendrev bøndernes krav om selvejendom på grundlag af en liberalistisk økonomisk betragtning⁵⁰.

På det politiske plan forsøgte komiteen at bekæmpe Bondevennerne ved valgene og investerede bl. a. 1.000 rbd. i det nationalliberale blad Danmarks agitation mod Venstres kandidater ved folketingsvalgene i juni 1861 – en parallel til valgalliancen mellem godsejere og borgerlige liberale kredse under valgene til den grundlovgivende rigsforsamling i 1848 og i Den patriotiske Forening i 1849.

Godsejerkomiteens personlige organ og største investeringsobjekt var det konservative dagblad Flyveposten, der fra 1856 til 1867 modtog godt 25.000 rbd., hvortil kom et ukendt beløb i de sidste 3 år inden bladets ophør i 1870. Flyveposten varetog på alle områder de konservative godsejeres interesser, men ifølge egne udtalelser understøttede komiteen det først og fremmest med henblik på de indenrigspolitiske spørgsmål og herunder især landbopolitikken⁵¹.

Det var således i første række interessegrundlaget, der motiverede komiteens pressepolitik, og det blev da også fæstespørgsmålet, der aktiverede godsejerne til en ny politisk indsats.

IX. Godsejerne og fæstesagen 1858–59.

I efteråret 1858 fik fæsteproblematikken fornyet aktualitet, da indenrigsminister J. F. Unsgaard i folketinget afviste et bondevenligt tvangsafsløsningsforslag og i stedet for fremhævede den motiverede dagsorden fra februar 1856.

Under disse omstændigheder udarbejdede Wolfgang Haffner, Egholm,

50. Under pseudonymet »E« udgave Krebs pjecerne »Er det ikke på tiden, at bondegårdsjorden bliver løst af sine bånd?« (1859), »Forpagtning, livsfæste og selvejendom« (1860) og »Om udstykning og sammenlægning af jord« (1862). De blev alle understøttet af komiteen til et samlet beløb af godt 1.150 rbd.

51. Generalforsamlingsberetning fra Komiteen for de forenede Godsejere, 20/6 1863, pk. 139.

og Hans R. Carlsen, Gl. Køgegaard, en fæsteafløsningslov på frivillig basis efter dagsordenens retningslinier, mens Godsejerkomiteen besluttede sig til at udsende en ny erklæring, ifølge hvilken den tog afstand fra dagsordenen som et indgreb i ejendomsretten over fæstegodset. Senere afviste komiteen ligeledes Haffners og Carlsens fæsteafløsningsforslag, da det blev forelagt på Godsejerforeningens generalforsamling i december 1858⁵².

I komiteens overvejelser spillede økonomiske præmisser en langt større rolle end det retsstandpunkt, hvormed den legitimerede sine synspunkter over for offentligheden.

Komiteen ønskede først og fremmest at sikre godsejerne det fulde udbytte af den jordværdistigning, der var knyttet til fæstegodset under de gunstige landbrugskonjunkturer. Den stillede sig derfor forbeholden over for bøndergodsets bortsalg og måtte i særlig grad vende sig mod dagsordenen og Haffners og Carlsens forslag, der bl. a. gik ud på, at godsejerne skulle indbetale en fjerdedel af købesummen i statskassen. På disse betingelser ville godsejerne nemlig få svært ved at opnå en pris, der var tilstrækkelig høj til også at dække fæstegodsets forventede værdistigning⁵³.

Haffners og Carlsens fæsteafløsningsforslag og de deri indeholdte økonomiske krav til godsejerne var først og fremmest motiveret af ønsket om at tilvejebringe en overenskomst med bondestanden for ad den vej at bryde godsejernes politiske isolation⁵⁴.

Forslaget var dog kun delvis udtryk for Grundejerforeningens ideologisk prægede linie i 1850. Ganske vist foreholdt Haffner og Carlsen

52. I. J. Unsgaards udtalelser: Folketingstidende 1858, sp. 493ff. Haffners og Carlsens forslag foreligger som to udaterede koncepter i Carlsens hånd. Gl. Kgd. pk. XXV. Godsejerkomiteens erklæring foreligger som koncept i B. Wolffs hånd, postdateret dec. 1858. Pk. 139. Erklæringen blev forfattet af Wolff efter samme retningslinier som den store godsejerprotest fra 1856. Den blev aldrig offentliggjort, men komiteens sekretær, J. J. Nielsen, udarbejdede i 1859 en pjeces »Fæstetvangslovens skæbne og selvejendoms fremme«, der advarede mod den motiverede dagsorden. Pjecen blev distribueret blandt godsejerne og var først og fremmest bestemt til internt brug som et indlæg fra komiteens side mod Haffners og Carlsens forslag. Forhandlingsprotokollen har intet generalforsamlingsreferat fra december 1858, men Haffner har givet en meget udførlig beretning om mødet i et brev til Carlsen, 27/12 1858. Gl. Kgd.

53. W. Haffner til H. Carlsen, 27/12 1858. Gl. Kgd. Benjamin Wolffs vurdering af fæstespørgsmålet fremgår endvidere af hans kommentar til et andet afløsningsforslag, som senere blev bragt på bane af kredsen omkring Haffner og Carlsen: »Bemærkninger til det mig af Kammerherre Neergaard sendte Forslag til en Lov om Forandringer i Fæstelovgivningens m. m.« 21/3 1859, pk. 139.

54. W. Haffner til H. Carlsen, 1/12 og 27/12 1858, 24/1 og 18/2 1859. Gl. Kgd.

ofte nok deres standsfæller, at det gjaldt om et se stort på personlige økonomiske interesser, men deres eget forslag gav adgang til kompensationer, som især ville sætte de kapitalstærke godsejere i stand til at skaffe sig fuld dækning for tabet ved de foreslåede indrømmelser til bondestanden.

Ifølge disse kompensationer skulle godsejerne ved bortsalg af deres fæstegods være berettiget til at inddrage en tiendedel til fri disposition, og fæstetvungen skulle øjeblikkelig ophøre for det bortsolgte bøndergods. Derved fik godsejerne mulighed for ved overbud at købe så meget af deres fæstegods til fri disposition, som de havde lyst til. Købesummen ville udgøre en fjerdedel af deres eget overbud, nemlig den fjerdedel der skulle indbetales i statskassen.

Haffners og Carlsens fæsteafløsningsforslag åbnede således adgang for de rigeste godsejere til at investere i deres eget bøndergods, mens det store flertal af godsejere formentlig ville få svært ved at tilvejebringe den fornødne kapital. Ligeledes var forslagens bestemmelser om vederlagsfri dispositionsret over en tiendedel af fæstegodset nærmest illusorisk for den godsejer, der kun ejede 10–20 bøndergårde, mens det stillede sig anderledes for en lens- eller stamhusbesidder med det tidobbelte.

Det er således ikke underligt, at Haffners og Carlsens fæsteafløsningsforslag hovedsagelig vandt tilslutning fra det egentlige godsaristokrati af lens- og stamhusbesiddere, mens det blev modtaget med mistro af »de mindre godsejere«, der frygtede, »at de adelige godsejere og majorats-herrerne skulle søge at mele deres kage på de mindres bekostning.«⁵⁵

Godsejerkomiteen repræsenterede i denne sag »de mindre godsejere« og foreslog, at godsejerne ved fæstegodsets bortsalg til fæsterne skulle være berettiget til vederlagsfrit at inddrage en fjerdedel til egen disposition⁵⁶. Det var et betydelig mindre kapitalslugende forslag end det Haffner-Carlsenske, men til gengæld gav kompensationen heller ikke adgang for fæstegårdejereren til efterhånden at erhverve sig al sit bøndergods til fri ejendom. Begge forslag var dog et fuldgyldigt udtryk for godsejernes

55. W. Haffner til H. Carlsen, 27/12 1858, Gl. Kgd. Ifølge Haffner var »de mindre godsejere« repræsenteret af G. Grüner til Raunstrup. Raunstrup var en hovedgård på over 100 tdr. htk., og Grüner må altså henregnes til mellem-lagene i godsejerstanden. Kgl. dansk Hof- og Statskalender, 1858, sp. 26. Grænsen mellem bøndergårde og hovedgårde blev sat ved 12 tdr. htk., mens skillelinien mellem komplette og ukomplette hovedgårde var 200 tdr. htk. bøndergods.

56. B. Wolffs koncept til Godsejerkomiteens erklæring, postdateret dec. 1858 – se note 52.

liberal-kapitalistiske målsætning fra stænderforhandlingerne, blot var de afpasset efter hver sit økonomiske klientel inden for godsejerstanden.

Diskussionen omkring Haffners og Carlsens forslag bundede altså primært i en interessekonflikt mellem de forskellige sociale lag inden for godsejerstanden, mens ideologiske og politiske doktriner ikke fik nær den samme indflydelse på konfliktens forløb som i 1850. Udadtil markerede konflikten sig ved et kraftigt fald i Godsejerkomiteens indtægter som en følge af, at Haffners og Carlsens meningsfæller ophørte med at bidrage til komiteen. Dens indkomster faldt således fra ca. 16.500 rbd. i 1857/58 til ca. 7.300 i 1858/59⁵⁷.

Nedgangen i Godsejerkomiteens indtægter måtte yderligere forstærkes i takt med den frivillige afløsning af fæstevæsenet, der svækkede medlemmernes interesse for en forening, der netop havde fæstevæsenet som sin vigtigste genstand. I tiåret 1850–60 blev antallet af fæstegårde på over 1 td. htk. således reduceret med 28 % svarende til 33 % af fæstegårdenes samlede tilliggende i 1850⁵⁸.

X. Godsejerne og Monrads fæstereform af 19. februar 1861.

Trods sin forholdsvis ringe udstrækning kunne fæstevæsenet dog endnu ved enkelte lejligheder i 1860'erne sætte sindene i brand. Dette lagde sig klart for dagen, da Monrad som indenrigsminister i 1860 ledte fæstesagen ind i nye baner, der betød en skrinlæggelse af tvangs afløsningen til fordel for en reform af fæstevæsenet.

Hovedtanken i Monrads forslag var en fastsættelse af fæstets gyldighed til mindst 30 år med ret for fæsterens enke til at beholde sin ægtefælles fæste, selv om hun indgik nyt ægteskab. Hvis hun døde, inden der var forløbet 30 år fra kontraktens indgåelse, overgik hendes fæsteret til livsarvingerne i den resterende periode⁵⁹.

I sommeren 1860 blev dette udkast forelagt amtsrådene og adskillige private godsejere til betænkning, og i denne situation tog Godsejerkomiteen initiativet til en koordinering af synspunkterne. I juli måned udarbejdede den en udførlig kommentar til Monrads forslag, som blev distribueret blandt medlemmerne af De forenede Godsejere, idet komiteen gjorde »sine kommittenter« opmærksomme på det ønskelige i, »at de om-

57. B. Wolffs regnskabsoversigt 1856–61. Pk. 139.

58. Statistiske meddelelser 4, 24, 2, Danmarks jordbrug 1850–1905, s. 118ff.

59. Om Monrads fæstereform: H a n s J e n s e n: *Dansk jordpolitik*. II, s. 332ff. Monrads forslag er ikke optaget i Rigsdagstidende, men et særtryk er bevaret i RA, P. B. Scavenius' arkiv, pk. A 1–3.

handlede erklæringer måtte blive affattet så vidt muligt i samme retning.«⁶⁰

Da sagen kom for i amtsrådene, tog næsten alle godsejerne afstand fra Monrads forslag som et uantageligt indgreb i ejendomsretten, og deres argumentation afspejlede som oftest komiteens kommentar. I nogle tilfælde indsendte de simpelt hen som særvota en direkte afskrift af komiteens bemærkninger, mens Wolff og J. Neergaard, der var medlemmer af henholdsvis Præstø og Roskilde amtsråd, fik de respektive råd bag sig i en erklæring, der nøje svarede til komiteens⁶¹.

Med sit initiativ var det lykkedes for komiteen at samle godsejerne til en fælles stillingtagen i fæstesagen, og det blev af politisk betydning, fordi den dermed fik indflydelse på fæsteforslagets gang i amtsrådene og i sidste instans i regering og rigsdag. Da Monrad forelagde sit forslag for landstinget i oktober 1860, havde han således strøget bestemmelsen om, at fæsterenkens arvinger kunne beholde fæstestedet efter hendes død, og ifølge den endelige lov kunne fæsterenken heller ikke selv fortsætte fæstet, hvis hun giftede sig igen⁶².

Dermed var komiteens væsentligste indvendinger mod Monrads udkast blevet fjernet, og i stedet for knæsattes et alternativt forslag fra komiteen om erstatning til den fratrædende fæsterenke eller hendes arvinger af lige så mange tredivtede af indfæstningssummen, som manglede i, at fæsteforholdet havde varet i 30 år.

Det er således utvivlsomt, at Godsejerkomiteen gennem sin indsats i amtsrådene fik betydelig andel i den endelige udformning af fæstereformen.

Fæstesagens gang varslede bedre tider for godsejernes økonomiske og politiske interesser. Reformen mildnede i betydelig grad spændingen mellem de to parter i fæstespørgsmålet og muliggjorde nye konstellationer, der sluttelig fandt sit markante udtryk i Oktoberforeningen i 1865. Dertil kom, at regeringen havde afskrevet tvangsaflysningen, og denne omstændighed måtte være helt afgørende for godsejerne. Trods deres negative holdning til Monrads forslag var de da også på det rene med, at der var indtrådt en gunstig vending i fæstesagen, der gav basis for en dristigere formuleret landbopolitik⁶³. I sin betænkning over Monrads udkast foreslog komiteen således at indføre 30-årige forpagtningskontrak-

60. Cirkulære fra Komiteen for de forenede Godsejere, 20/7 1860. RA *ibid*.

61. Amtsrådserklæringerne i Indenrigsministeriet, landvæsens journal 1861, nr.359.

62. Monrads lovforslag: Rigsdagstidende 1860–61, A, sp. 1201f. Fæstereformen af 19. feb. 1861: A, sp. 2079.

63. B. Wolff til P. B. Scavenius 10/7 1860. RA.

ter, og i anledning af Monrads ønske om at ophæve fæstetvungen for selvejer- og arvefæstegårde anbefalede komiteen en lignende frigørelse af fæstegodset »i landbrugets og landbostandens sande interesse.«

Det var krav, der gav genlyd i næsten alle godsejererklæringerne til amtsrådene, og de var udtryk for fornyede forhåbningerne om en liberalisering af jordbesiddelsen.

XI. Sammenfatning og konklusion

Godsejernes bidrag til diskussionen omkring Monrads fæstelovforslag bekræfter en hovedtese i nærværende fremstilling, hvorefter deres egentlige landbopolitiske målsætning under Junigrundloven var et liberalistisk alternativ til det 18. århundredes reformlovgivning – et alternativ, som de camouflerede bag en status quo-politik, så længe truslen om en tvangslov stadig var aktuel. Vi kan fastholde denne liberalistiske jordpolitik som en gennemgående strategisk linie, der måtte bøje sig efter de taktiske krav, som den øjeblikkelige politiske situation stillede.

I dette spil indtog Godsejerforeningen og Godsejerkomiteen en meget afvisende holdning over for politiske eller økonomiske indrømmelser og fastholdt ensidigt den bestående retstilstand som modvægt mod bondestandens krav. I deres juridiske argumentation fandt de to foreninger en mægtig forbundsfælle i tidens liberale ideologi med dens magiske formulærer, »ejendomsret« og »velerhvervede rettigheder«, men forudsætningerne for deres landbopolitiske konservatisme skal utvivlsomt søges i de gunstige landbrugskonjunkturer, der opfordrede til spekulation i jordværdistigningen.

På den anden side var der en del godsejere, der indtog en mere fleksibel holdning til bondestandens krav: uden at opgive deres liberalistiske målsætning i fæstespørgsmålet, opfattede de det som en politisk nødvendighed at slække på personlige økonomiske interesser – bl. a. ved delvist bortsalg af fæstegods til lave priser – i håb om derved at etablere en forståelse med bønderne. Denne taktiske uoverensstemmelse, der allerede var latent til stede ved Godsejerforeningens dannelse, blev en stadig kilde til konflikt og fraktionsdannelse.

Som påvist var det især de store lens- og stamhusbesiddere, der ved forskellige lejligheder brød med Godsejerforeningens og komiteens konservatisme i fæstesagen. I kraft af deres rigiditet kunne disse godsejere i højere grad end flertallet af deres kolleger anskue fæstespørgsmålet ud fra andre kriterier end de økonomiske. Dette særstandpunkt manifesterede sig første gang i 1850, da de brød ud af Godsejerforeningen og or-

ganiserede sig i Grundejerforeningen. Situationen gentog sig i 1858/59, da Haffner og Carlsen kom i modsætningsforhold til Godsejerkomiteen på grund af deres politisk motiverede fæstekompromis, og fra slutningen af 1850'erne beklagede komiteen sig regelmæssigt over, at det især var de rigeste godsejere, der undlod at bidrage til dens virksomhed⁶⁴.

Komiteens tyngdepunkt blev således forrykket til de »mindre gods-ejere«, der i første række så et økonomisk spørgsmål i fæstevæsenet, mens den mistede sit tag i det aristokratiske klientel, der vedblivende udgjorde kernen i Godsejerforeningen. Denne var efterhånden blevet så passiv og ubetydelig, at de fåtallige medlemmer formentlig fandt det overflødigt at tage deres medlemskab op til revision⁶⁵.

Den manglende tilslutning til Godsejerforeningen og Godsejerkomiteen svækkede deres muligheder for at gennemføre en kontinuerlig virksomhed som politiske organer for godsejerne. Kun i enkelte situationer i 1850, 1856 og 1860, hvor truslen om indgreb i ejendomsretten over fæstegodset syntes særlig overhængende, lykkedes det at samle standen til en politisk demonstration og opnå konkrete resultater.

Det var således som interesseorganisationer i tilknytning til fæstevæsenet, at Godsejerforeningen og Godsejerkomiteen ydede deres væsentligste indsats. De var imidlertid gang på gang genstand for ambitioner om at skabe et politisk parti med en almindelig politisk målsætning og virksomhed. Både Grundejerforeningen og Godsejerkomiteen var udtryk for disse ambitioner, men Grundejerforeningen blev kun et kortvarigt fænomen, og komiteens almindelige politiske engagement indskrænkede sig i hovedsagen til finansieringen af pressen.

Der er ovenfor peget på de indbyrdes divergenser i fæstesagen som en betydningsfuld årsag til godsejernes manglende tilslutning til deres organisationer. Andre politiske faktorer må dog også drages ind i billedet, f. eks. blev komiteens stærke helstatsstandpunkt stedse mere upopulært, hvad der givetvis fik en del medlemmer til at trække sig tilbage⁶⁶.

Som den helt afgørende årsag til den svigtende medlemstilgang og aktivitet, må dog fremhæves godsejernes manglende evne og vilje til at ka-

64. Generalforsamlingsberetninger fra Komiteen for de forenede Godsejere, 18/6 1860 og 19/5 1862. RA, P. B. Scavenius' arkiv, pk. A 1-3. Jvf. J. Neergaard til H. Carlsen, 8/10 1861, Gl. Kgd.

65. Se forhandlingsprotokollens liste over kontingentydere 1853-1865. Fra 1853 til 1860 talte foreningen på intet tidspunkt over 30 medlemmer.

66. Godsejerforeningens sekretær, J. J. Nielsen, mener således, at komiteens »ytringer af mådehold og besindighed« blev stemplet som »reaktion i sin værste skikkelse« og angrebet i en sådan grad, at »flere standsfæller syntes at dele mistænksomheden og mistilliden«. Bemærkninger til oplysning om godsejernes politiske holdning efter 1848, s. 24 (1869).

nalisere deres samfundsmæssige indsats gennem politiske organisationer. Dette kan for en del tilskrives deres sociale og lokalpolitiske stilling, der muliggjorde en betydelig magtudøvelse uden om et egentligt organisationsapparat, men den fundamentale forklaring må søges i godsejernes uvilje mod det politiske system, som de skulle fungere i⁶⁷. På få undtagelser nær lykkedes det dem ikke at overvinde choket fra 1848, og forudsætningerne for organisationernes beskedne politiske indsats skal derfor primært søges i manglende smidighed og tilpasningsevne i godsejerstanden.

Materiale og forkortelser

Utrykte kilder

Ved citat af kilderne er ortografi og tegnsætning normaliseret. Alle understregninger og fremhævelser er kildernes egne.

Rigsarkivet (RA)

Indenrigsministeriet. Landvæsens journal 1861, nr. 359. Bilag til fæstereformen af 19. feb. 1861.

Privatarkiver

Hvor intet andet anføres, findes breve i modtagerens arkiv.

Arkivet på Borreby. Pakke med breve vekslet mellem medlemmer af familierne Düring, Moltke og Scavenius samt dok. vedr. Basnæs 1804–51.

Constant P. H. M. W. Dirckinck-Holmfeld, dr. jur. forfatter (d. 1880). Brev fra H. J. Estrup, 21/12 1843.

Harald V. Fiedler, birkedommer (d. 1887). Modtagne breve.

Wolfgang Haffner, minister, stamhusbesidder (d. 1887). Hans almanakker. 2 æsker. Gebhard Léon Moltke-Hvitfeldt, gesandt, stamhusbesidder (d. 1896). Manuskript til tale 30/1 1857 om Godsejerforeningens fornyelse. I læg.

Peder Brønnum Scavenius, godsejer (d. 1868). Modtagne breve. Endvidere: pk. H »Forskellige sager« indeholdende bl. a. læg med breve fra myndigheder og institutioner og læg med breve, koncepter og afskrifter ang. Præstø amtsråd, samt

---

67. Godsejernes manglende accept af demokratiet understreges af et brev fra kammerherre O. Oxholm, Rosenfeldt, til P. B. Scavenius, 22/6 1859: »Valgene i Næstved til landstinget blev, som man kunne vente det. Jeg tror næsten nu, at det er en lykke, at lutter bønder kommer deri. Det må dog engang åbne øjnene på fornuftige folk. Min broder (W. T. Oxholm til Taarnborg) var dog også kommet på listen, omendskønt at jeg meget betvivler, at han havde modtaget valget, om han var blevet valgt«. RA. Brevet bekræfter redaktør C. St. Billes ord i Dagbladet, 31/10 1860: »Det er ikke den fødte adel, som harmes over at se repræsentationen fyldt med viljeløse udeligheder og middelmådigheder, den fornemme reaktion glæder sig vel snarere over sådanne frugter af konstitutionel frihed og lighed«. Tyve års journalistik. II, s. 717.

læg med afskrifter og tryksager vedr. landbologvgivning. Pk. II–III, B og C, læg med koncepter til breve m. m.

Peter Fr. Steinmann, generalmajor, godsejer (d. 1854). Aktstykker vedr. Godsejerforeningen, øverst i pk. 2 (usorteret).

Georg Fr. Otto Zytphen-Adeler, lensbesidder (d. 1878). SelvbioGRAFISKE optegnelser, pk. II b–e, læg d.

Landsarkivet for Sjælland (LA)

Godsejer Benjamin Wolffs (d. 1866) arkiv: Engelholm Gods, pk. 139 »Sager vedr. Provinsstænderne og Godsejerforeningen 1834–1865« indeholdende bl. a. læg med korrespondance, læg med koncepter, læg vedr. Flyveposten og læg med regnskaber. I noterne som oftest anvist alene med pakkens nummer.

Det kongelige Bibliotek (KB)

Ny kgl. Samling 1727 og 4252. 5 breve til L. Skau, 4 breve til M. A. Goldschmidt. (NKS).

Engelholm

En notesbog med Benjamin Wolffs biografiske og politiske optegnelser fra 1856/57 til kort før hans død i 1866. Notaterne er som oftest udateret, men de kan som regel tidsfæstes inden for et år eller to. På titelbladet har Wolff noteret: »Mine optegnelser begyndt i 1856 eller 1857«. Notesbogen er meget værdifuld til belysning af et karakteristisk godsejerstandpunkt under Junigrundloven.

Jeg skylder hofjægermester, godsejer Aage Wolff-Sneedorff megen tak for stor imødekommenhed og hjælpsomhed under mit arbejde med arkivet på Engelholm.

Gl. Køgegaard (Gl. Kgd.)

Stamhusbesidder, minister Hans R. Carlsens (d. 1887) arkiv. Modtagne breve. Endvidere pk. XXV »Hans von Carlsens politiske koncepter« indeholdende bl. a. læg vedr. fæstespørgsmålet og læg vedr. Godsejerforeningen.

Foreningen af Skov- og Landejendomsbesiddere i Danmark

Ved foreningens sekretær, højesteretssagfører Bent Jacobsen, Frederiksholms Kanal 20, København K.

Godsejerforeningens forhandlingsprotokol, juni 1843 til juni 1867. En kopi findes nu på Rigsarkivet.

Højesteretssagfører Bent Jacobsen og foreningens formand, grev Preben Ahlefeldt-Laurvig takker jeg for tilladelsen til at benytte Godsejerforeningens arkiv.

Trykte kilder

Aviser og tidsskrifter

Årstellene angiver udgivelsestidspunktet for de pågældende blade. Efter Niels Thomse n: *Dagbladskonkurrencen 1870–1970*, II, Bilag I A, s. 810ff.

Danmark. Politisk og Avertissementstidende 1.2.1861–30.6.1863.

Den danske Folkeven 11.7.1848–22.12.1849.

Flyveposten 1.1.1845–31.3.1870.

Kjøbenhavnsposten 2.1.1827–30.6.1856. 1.6.1858–31.3.1859.

Tiden 25.10.1848–1850 (red. T. G. Repp).

Tiden 3.1.1857–27.3.1862 (red. D. E. Rugaard).

Andre kilder og fremstillinger

De gængse fremstillinger og opslagsværker til periodens historie er i vid udstrækning blevet benyttet, men er kun nævnt for så vidt, som de er omtalt i fremstillingen eller i noterne.

Allerunderdanigst Forestilling fra en Deel danske Godseiere imod en i Landstinget d. 12.te Febr. sidstl. og i Folkethinget d. 18.de f. M. vedtagen motiveret Dagsorden, der udtaler en Opfordring fra Thingenes Side til Regjeringen om at fremkomme med Forslag til en Lov, hvorefter Godseierne skulde kunne tvinges til at sælge deres Fæstegaarde m. v. Kbh. 1856.

C. St. A. Bille: *Tyve års journalistik*. Udvalgte artikler af »Dagbladet«. I–III. 1873–77.

(C. F. Blixen-Finecke): *Grundejerforeningen*. 1851.

Niels Clemmensen: *Godsejernes politiske organisationer og pressen 1856–1867*. Historisk Tidsskrift 1974.

Danske politiske breve fra 1830'erne og 1840'erne. Udg. ved Povl Bagge og Povl Engelstoft. I–IV. 1945–58.

Hans Jensen: *De danske stænderforsamlings historie 1830–1848*. I–II. 1931–1934.

Hans Jensen: *Dansk jordpolitik 1757–1919*. I–II. 1936 og 1945.

J. P. Jensen: *Valgene til rigsdagen i 80 år indbefattet valgene til den grundlovgivende rigsforsamling 1848*. En historisk-statistisk fremstilling. Roskilde 1929.

(I. C. Kall): *Om jordegods-fideikommiser og fraskillelsen af det derunder liggende jæstegods, af C. Brun*. 1846.

Kongelig dansk Hof- og Statskalender. 1858.

(C. F. Krebs:) *Er det ikke på tiden, at bondegårdsjorden bliver løst af sine bånd? af E.* 1859.

(C. F. Krebs:) *Forpagtning, livsfæste og selvejendom, af S.* 1860.

(C. F. Krebs:) *Om udstykning og sammenlægning af jord, af E.* 1862.

Andreas Frederik Kriegers *Dagbøger 1848–1880*. Udg. af Elise Koppel, Aage Friis, P. Munch. I–VIII. 1920–43.

Poul Møller: *H. R. Carlsen, En grundtvigsk aristokrat i dansk politik fra stændertid til provisorieår*. I. 1960.

Niels Neergaard: *Valgene til den grundlovgivende rigsforsamling*. Venstres almanak for 1890. 1890.

Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*. En fremstilling af det danske folks politiske historie fra 1848 til 1866. I–II. 1892 og 1916.

(J. J. Nielsen:) *Bemærkninger til oplysning om godsejernes politiske holdning efter 1848, af J. N.–n.* 1869.

(J. J. Nielsen:) *Fæstetvangslovens skæbne og selvejendoms fremme, af –n.* 1859. *Den patriotiske Forenings beretninger*. Udgivet af Den patriotiske Forening. I–IV. 8.3.–20.4 1849. Kbh. 1849.

Cirkulære i anledning af valgene i 1849 fra bestyrelsen for Den patriotiske Forening i København 23.8. 1849.

Rigsdagstidende. Forhandlingerne på Folketinget.

Rigsdagstidende. Forhandlingerne på Landstinget.

Rigsdagstidende. Anhang A Lovforslag.

Statistisk tabelværk. Ny Række 6 (II, 6), indeholdende en tabellarisk fortegnelse på de større landejendomme og deres tilliggende i kongeriget Danmark. 1852.

Statistiske meddelelser. Fjerde række 24. bind, andet hæfte (4, 24, 2). Danmarks jordbrug 1850–1905. 1907.

Tidende for Forhandlingerne ved Provinsialstænderne for Sjællands, Fyns og Lolland-Falsters Stifter samt for Island og Færøerne. 1844. Kbh./Roskilde 1844.

- A. F. Tscherning: *Bemærkninger om Danmarks nuværende politiske stilling*. 1861.
- Af Anthon Frederik Tschernings *efterladte papirer* udgivet af hans efterlevende familie. I–III. 1876–78.
- Udvalg af breve fra mænd og kvinder skrevne* gennem en lang række år til P. H j o r t og nu udg. med biografiske og litterærhistoriske anmærkninger af modtageren. Ny samling. 1869.
- V a g n W å h l i n: *10. Oktoberforeningen 1865–70*. 1968 (Konferensopgave).
- (P. C. Zahle og J. J. Nielsen:) *Ministeriet Bang–Andræ–Hall betragtet fra monarkiets standpunkt af Papius Cursor*. 1860.
- B a r o n C. Z e u t h e n s *dagbog fra den grundlovgivende rigsforsamlings tid*. Meddelt af Poul Møller. Danske Magazin 7. rk. IV. 1943–48. (Zeuthen).

H. N. Andersen og de tyske fredsforsøg 1914–15

Af Susanne Krogh Bender

Ø. K.s direktør, H. N. Andersen, forsøgte flere gange under den første verdenskrig at få en fred i stand. Arkivar, mag. art. Susanne Krogh Bender redegør i denne artikel for de bestræbelser, H. N. Andersen i forståelse med den danske udenrigsminister Erik Scavenius udfoldede i 1914 og 1915 for at skabe kontakt mellem de krigsførende, først og fremmest England, Tyskland og Rusland. Det var alene i Tyskland, det danske forsøg blev mødt med virkelig interesse, men kun i den grad, det kunne drejes til udelukkende at blive et arbejde for tysk-russisk separatfred. H. N. Andersens fredsaktion var ikke den eneste vej, tyskerne forsøgte for at få ønsket om separatfred opfyldt. Den danske fredsaktion udviklede sig snart til et tovtrækkeri mellem de tyske ønsker om separatfred og H. N. Andersens ønske om at tilvejebringe almindelig fred. Fra tysk side forsøgte man at få assistance fra den danske udenrigsminister, som ud fra sin opfattelse af, at et godt forhold til Tyskland var en nødvendighed for Danmark, ikke var helt utilbøjelig til at gå med dertil, uden at han dog spillede en egentlig aktiv rolle for at bringe en tysk-russisk separatfred i stand.

Indledning

Problemstilling

I løbet af 1914 og 1915 udfoldedes der fra dansk side bestræbelser for at tilvejebringe en afslutning på den første verdenskrig. Hovedmanden i dette danske fredsforsøg var Ø. K.s direktør, H. N. Andersen, der forhandlede om fred både i England, Tyskland og Rusland. Fredsbestræbelserne mislykkedes.

Denne behandling af den danske fredsaktion har som formål at gennemgå, hvordan og hvorfor bestræbelserne blev sat i gang, og hvordan aktionen udviklede sig. Dernæst at belyse, hvilken baggrund de implicerede havde for deres udtalelser og handlinger, og endelig hvorfor der intet resultat kom ud af disse bestræbelser¹.

Det kan straks slås fast, at det danske forsøg kun i Tyskland blev hilset virkelig velkommen. Opmærksomheden må derfor især rettes mod

---

1. Denne afhandling gengiver i omarbejdet form en konferensafsløsningsopgave, afleveret ved Københavns Universitet i 1970. Hvor det er skønnet påkrævet, er der taget hensyn til senere udkommet litteratur.

det spil, der stadig foregik mellem de tyske og danske aktører, og den modsætning, der var mellem de tyske interesser: at dreje den danske fredsauktion i retning af bestræbelser for en tysk-russisk separatfred, og de danske ønsker: tilvejebringelse af en almindelig fred gennem formidling af kontakt i først række mellem England, Tyskland og Rusland.

En forudsætning for det danske fredsforsøg var, at det skulle foregå i hemmelighed. Formelt bestod det i et tilbud fra den danske konge til statsoverhovederne i de nævnte tre lande om kontaktformidling, reelt var det H. N. Andersen, der i forståelse med den danske udenrigsminister var den udfarende kraft. På tysk side var hovedaktørerne gesandten i København, Ulrich von Brockdorff-Rantzau (i forståelse med den tyske regering) og generaldirektøren for Hamburg-Amerika-linien, Albert Ballin.

Kilder og litteratur

Det vigtigste danske kildemateriale er de skriftlige rapporter, »kvartalsoversigter«, H. N. Andersen med nogle måneders mellemrum afgav til Christian 10. I disse rapporter fremstiller H. N. Andersen sig selv som en særdeles betydningsfuld person og søger at påvirke kongens syn på den danske stilling under krigen. H. N. Andersens tendens er pro-engelsk, og han ønskede først og fremmest at bidrage til et godt forhold mellem England og Tyskland.

Ud fra disse rapporter blev der i 1926 under H. N. Andersens auspicier, med juristen Frantz Dahl, historikeren Knud Fabricius og redaktør Henrik Stein som forfattere, udsendt et trykt værk »Danmark under Verdenskrigen«, der ligeledes lægger vægt på H. N. Andersens store betydning. Kort efter første verdenskrigs afslutning var der kommet meddelelser i pressen om, at H. N. Andersen havde arbejdet for en tysk-russisk separatfred, og det er magtpåliggende i »Danmark under Verdenskrigen« at demonstrere, at pressemeddelelserne var urigtige².

2. *Danmarks under Verdenskrigen, udarbejdet paa Grundlag af Etatsråd H. N. Andersens Optegnelser, Breve o. a. Dokumenter*, af F. Dahl, K. Fabricius og H. Stein, 1926 (trykt i 30 eksemplarer), (cit.: Dahl m. fl.) I H. Steins privatarkiv (Rigsarkivet, pakken »H. N. Andersen«) findes en del materiale, der viser, hvor snævert forfatterne arbejdede sammen med H. N. Andersen, og hvilket materiale de fik udleveret fra ham. H. N. Andersen havde talt om at få Erik Arup og Aage Friis som forfattere, men dette afvistes af H. Stein. – H. N. Andersen: *Fremstilling efter optegnelser i Krigsperioden*, trykt som Manuskript (Kgl. Bibliotek, mikrofilm 194; cit.: Fremstilling). Professor Tage Kaarsted har venligst stillet en xeroxkopi af denne film til min rådighed. – Om dette materiale, se Tage Kaarsted: *Danmark og Storbritannien 1914–1920*, s. 71–72. – Pressemeddelelserne og akterne vedr. den danske reaktion herpå findes i UM 6 G 46 (Udenrigsministeriets arkiv), jfr. note 4.

Det tyske kildemateriale består hovedsageligt i de talrige og fyldige indberetninger, gesandten i København, Brockdorff-Rantzau, sendte til Auswärtiges Amt. Heller ikke han undervurderer sin egen indflydelse. Som diplomatindberetninger i almindelighed lider også Rantzaus indberetninger af den svaghed, at han er tilbøjelig til at anskue forholdene ud fra en bilateral synsvinkel, in casu det tysk-danske forhold. Brockdorff-Rantzau ønskede under krigen at bibringe det tyske udenrigsministerium en positiv holdning til den danske udenrigsminister, Erik Scavenius, der efter hans mening var den person, man fra tysk side var bedst tjent med at have på posten som dansk udenrigsminister³.

Det første, der efter krigen udkom på tryk om H. N. Andersens fredsmision, var et indlæg af rigskansler Theobald von Bethmann-Hollweg i 1919, hvoraf det fremgår, at H. N. Andersen i lighed med flere andre arbejdede for tysk-russisk separatfred. Og det har hidtil været den fremstilling, man har kunnet læse i de fleste udenlandske værker, der næsten udelukkende bygger på tysk materiale. I mange af disse værker fremstår H. N. Andersens fredsaktion som et af de vigtigste forsøg, tyskerne gjorde på at tilvejebringe en separatfred med Rusland⁴.

Først for nylig er der fra dansk side kommet fremstillinger, der med brug af dansk materiale giver en anden version. I Tage Kaarsteds »Storbritannien og Danmark 1914–1920« ses H. N. Andersens fredsforsøg i sagens natur hovedsageligt ud fra vinklen: det dansk-engelske forhold,

3. De indberetninger, der vedrører fredsmissionen 1914–15, findes i Rigsarkivet, Fotokopier af akter fra Auswärtiges Amt nr. 359–359 (cit.: AA.). En del af disse dokumenter samt andre tyske akter er trykt i: *L'Allemagne et les Problèmes de la Paix*, bd. I, Paris 1962. – Om Rantzaus indberetninger, se H. C. Branner: *Småstat mellem stormagter*, 1972, s. 105f. og 202 og V. Sjøqvist: *Erik Scavenius*, bd. 1, 1973, s. 115 og 167–68.
4. Th. v. Bethmann-Hollweg: *Das Friedensangebot von 1915*, i *Preussische Jahrbücher* 178, 1919, s. 114–116. (jfr. note 2). – K. E. Birnbaum: *Peace-Moves and U-boat Warfare*, 1958. – L. Cecil: *Albert Ballin*, 1967. – Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht*, Sonderausgabe 1967. – O. Hoetsch, ed.: *Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus*, II, 61-2, 71-2, 81, 1934–36 (cit.: Hoetsch). – C. V. Lafaber: *Vredes- en Bemiddelingspogingen uit het eerste jaar van Wereldoorlog I*, 1961. Dette værk indeholder en detaljeret gennemgang af »mission Andersen« ud fra det tyske materiale samt behandler nøje alle andre fredsforsøg i den pågældende periode. – G. Ritter: *Staatskunst und Kriegshandwerk*, III, 1964. Mens Ritter anser de tyske fredsforsøg for oprigtige, er Fischer normalt af den modsatte opfattelse. – R. Stadelmann: *Friedensversuche im ersten Jahre des Weltkrieges*, i *Historische Zeitschrift* 156, 1937, s. 485–545. – P. R. Sweet: *Leaders and Policies: Germany in the Winter of 1914–15*, i *Journal of Central European Affairs* 16, 1956, s. 229–52. – E. Zechlin: *Friedensbestrebungen und Revolutionsversuche im ersten Weltkriege*, i *Aus Politik und Zeitgeschichte* 20, 1961 og 22, 1963.

og bedømmes som en ikke synderlig betydningsfuld affære. I Viggo Sjøqvists »Erik Scavenius« bind 1 er hovedvægten lagt på udenrigsminister Erik Scavenius' rolle i fredsaktionen. Aktionen bedømmes som temmelig fantastisk og tillige som farlig i lyset af den opfattelse af Scavenius' rolle, der kommer til udtryk i Rantzaus indberetninger. Sjøqvist anser disse beretninger som stærkt usaglige, for ikke at sige bevidst usande, og tilskriver det Rantzaus overspændte, næsten hysteriske temperament. Da Sjøqvist i andre forbindelser gør brug af Rantzaus indberetninger og kalder ham »en erfaren diplomat« og »særdeles intelligent«, er det min opfattelse, at Sjøqvist i for høj grad har ønsket at neddæmpe de faktorer, der kan bidrage til at kritisere Scavenius. Sjøqvist kan næppe siges helt fri for at tolke Brockdorff-Rantzaus indberetninger ud fra sin personlige mening om, hvad en dansk udenrigsminister kunne tillade sig (og det var efter Sjøqvists mening ikke et arbejde sammen med tyskerne for separatfred) og ud fra en på forhånd antaget opfattelse af, at et sådant arbejde var i modstrid med Danmarks interesser⁵. Da vi kun har Rantzaus indberetninger som kilde til Scavenius' synspunkter og udtalelser – og intet materiale fra Scavenius selv – beror det på et skøn, hvor stor vægt man i hvert enkelt tilfælde skal tillægge beretningerne. Det er langt fra altid, vi kan kontrollere, om Scavenius virkelig har gjort, som han i følge Rantzaus indberetninger har sagt at ville gøre. – Det må dog fremhæves, at den danske fredsmission ikke var det eneste tilfælde, hvor en offentlig person var indblandet i tyske separatfredsforsøg⁶, samt at den formodede fare herved: reaktionen i England, måske kan være overvurderet; det har vist sig, at man i England ikke tillagde sagen større betydning.

5. V. Sjøqvist: *Erik Scavenius*, 1–2, 1973. Anmeldt af J. O. Krag i »Politiken« 1973 29/8, af Tage Kaarsted i *Historie*, Ny række X 3, s. 504–09 og af W. M. Carlgren i *Svensk historisk tidsskrift* 1974, 1, s. 117–119.

6. Sjøqvist anfører i bd. 1, s. 160, at Scavenius var den ansvarlige minister. Heroverfor kan anføres en udtalelse af Scavenius: fredsaktionen var ingen statsaktion og kunne altid desavoueres (AA. Rantzaus til AA. 1915 23/6). – De øvrige tyske separatfredsforsøg er behandlet af Lafeber (anf.skr.), og i W. M. Carlgren: *Neutralität oder Allianz*, 1962 s. 135–136 o.a.st. gøres der rede for svensk deltagelse i disse forsøg; bl. a. havde man fra tysk side kontakt med udenrigsminister Wallenberg. Det fremgår af et brev fra Bethmann til Falkenhayn (1915 30/7, trykt i *L'Allemagne* I nr. 119), at man regnede med at kunne henvende sig i lige grad gennem Sverige og Danmark for at opnå kontakt med russerne. Herom, se også Z. A. B. Zeman: *A Diplomatic History of the first world War*, 1971, s. 88 og 100–103.

Den danske baggrund

Opfattelsen af Danmarks stilling under den 1. verdenskrig

»Kendetegnet på, om et lille land fører en neutral politik er, at dets politik vinder anerkendelse fra begge sider; og det fik vor såkaldte uneutrale politik under forrige krig«. Sådan har Erik Scavenius udtrykt sit syn på Danmarks stilling under 1. verdenskrig. Udenrigspolitikken udøvedes dengang i højere grad end nu selvstændigt af ministeren, og de andre regeringsmedlemmer blandede sig ikke meget deri – de satte deres lid til Scavenius. Dennes grundsynspunkt, som hans regeringskolleger ikke satte spørgsmålstegn ved, var, at Danmark var militært afmægtigt over for vor sydlige nabo, og at det for at undgå en invasion var nødvendigt at indgive den tyske regering tillid til os⁷. Scavenius troede længe, Tyskland og dets allierede ville vinde krigen. Fra dansk side overvurderede man formodentlig den tyske vilje og evne til en militær intervention i Danmark under den første verdenskrig. – I England anerkendtes det danske synspunkt på forholdet til Tyskland i det store og hele, og Danmark ansås for værende inden for tysk interessesfære. Selv om danske regeringsmedlemmer senere hævdede, at de under krigen ikke troede på Englands evne til at foretage en aktion i Østersøen, har den nyeste forskning vist, at den danske regering faktisk ikke ved krigens begyndelse kunne være klar over, i hvor høj grad man fra engelsk side havde afskrevet Østersøen⁸. I praksis viste den danske regering sig under krigen heller ikke sikker på Englands holdning, idet den flere gange var nervøs ved rygter om et engelsk Østersøfremstød, som Englands allierede, Rusland, kunne ønske sig som støtte mod Tyskland.

Krigen igennem måtte Danmark udføre en handelspolitisk balancegang mellem England og Tyskland. I handelsforhandlingerne gjordes ofte brug af organisationer og enkeltpersoner fra det private erhvervsliv. Fremgangsmåden medførte, at man kunne drage nytte af erhvervslivets ekspertise og svække eventuel kritik af regeringens resultater, når en del af de mulige kritikere selv var medvirkende; endelig var det Scavenius' synspunkt, at ikke selve regeringen alene, men også organisationerne kom til at stå med ansvaret, såfremt forhandlingsresultaterne ikke var strengt

7. Erik Rasmussen i *Politikens Danmarkshistorie* bd. 13, 1965, s. 37–61. – Erik Scavenius: *Dansk Udenrigspolitik under den første Verdenskrig*, 1959, s. 13–35. – Citatet fra Scavenius er trykt hos Sjøqvist bd. 2 s. 280, udtalelsen blev fremsat under Scavenius' afhøring 1946 i den Parlamentariske Kommission.

8. P. Munch i *Schultz' Danmarkshistorie* VI, 1943, s. 14–15; Scavenius anfskr. s. 25. – Branners s. 199; Sjøqvist bd. 1 s. 98–100.

»neutrale« ud fra den klassiske opfattelse af begrebet neutralitet. Denne forhandlingsmåde var dog ikke altid problemfri⁹.

H. N. Andersen

Ø. K.s direktør argumenterede straks ved krigsudbruddet for et samarbejde mellem regering og erhvervsliv og kom ofte til at indtage en ledende stilling i handelsforhandlingerne. Han havde gode internationale kontakter, også uden for erhvervslivet. Således havde han gennem den tidligere generalguvernør i Canada, Earl Albert Grey, der var fætter til den engelske udenrigsminister Edward Grey, gode forbindelser til den engelske regering, i det mindste indtil premierminister H. H. Asquith og udenrigsminister Grey gik af i 1916. I Tyskland havde han kontakt til Hamburg-Amerika-liniens generaldirektør Albert Ballin, der stod kejser Wilhelm 2. og en del ledende tyske politikere samt gesandten i København nær. I Rusland havde H. N. Andersen nære forbindelser, bl. a. af økonomisk art, til enkekejserinde Dagmar. Også til det danske kongehus havde han et nært forhold og øvede stor indflydelse på Christian 10. (jfr. s. 63)¹⁰.

Flere danske regeringsmedlemmer undrede sig over H. N. Andersens evne til at skaffe sig indpas i de højere kredse og til at omgås højtstående personer blandt alle de krigsførende parter. Konseilspræsident Zahles ofte citerede karakteristik af H. N. Andersen: »Han taler dansk med syngende lollandsk dialekt, har hverken kundskaber eller nogen art dannelse. Men snu er han, og mennesker må han forstå sig på,« er snart klassisk. Indenrigsminister Ove Rode karakteriserede hans konversation som: almindeligheder, men med en vis hypnotiserende indflydelse¹¹. På samme linie, dog mere uelskværdigt har den tyske gesandt Brockdorff-Rantzau udtrykt sig, når han taler om »Weltfrieden, für den er (d. v. s. H. N. Andersen) sich zu Zeiten mit etwas bourgeois Sentimentalität erwärmt« og om »seine allgemeinen nicht von Sentimentalität freien Friedensideen, mit denen er bezeichnenderweise sehr hochstehende Damen zu Tränen rührt«. Scavenius kunne også omtale H. N. Andersen i lignende spydige vendinger og fik senere et spændt forhold til ham¹².

9. Scavenius anf.skr. s. 53–58; E. Cohn: *Danmark under den store Krig*, 1928, s. 276; Sjøqvist bd. 1 s. 190–193.

10. Kaarsted s. 70ff.; den tyske gesandt mente, H. N. Andersen udøvede en »suggestiv indflydelse« på kongen (AA. Rantzau til AA. 1915 13/6 (nr. 975)).

11. *Ove Rodes dagbøger* (ed. T. Kaarsted 1972) s. 180; *Zahles dagbøger* (ed. T. Kaarsted 1974) s. 56.

12. AA. Rantzau til AA. 1915 13/6 (nr. 975) og 7/8. Om Scavenius' ytringer, bl. a. AA. Rantzau til AA. 1915 24/3 (nr. 492). – Om Scavenius' og H. N. Andersens senere relationer, se Sjøqvist bd. 2 s. 19–26.

Der er næppe tvivl om, at H. N. Andersens evner som politisk diplomat var ret ubetydelige. Han har selv udtalt, at »med forstand kommer man ingen vegne i politik«; derimod lagde han stor vægt på *tillid*. Men da han vedblev at føle det som en ære, at han – en daglejers søn – kunne omgås de højeste kredse, var han tilbøjelig til at opfatte disse høje personers almindelige høflige udtalelser til ham, f. eks. om fredssønsker, som et udtryk for oprigtighed og for en særlig tillid til ham.

Af H. N. Andersens syn på krigen og dens følger får man et godt indtryk i et memorandum, han forfattede i august 1914. Han fremstår her som en tilhænger af Ententen, hvis sejr efter hans mening ville bringe verden (og vel ikke i mindre grad Ø. K.) økonomisk fremgang. Af økonomiske grunde var det nødvendigt at få fred snarest. Sagt på Rantzaus uelskværdige facon: »H. N. Andersen ist Kauffmann und braucht Frieden«. Som en af sine vigtige opgaver under krigen så H. N. Andersen det i England at opveje den »tyskvenlighed«, den danske regering beskyldtes for¹³.

Scavenius' fredsfølere

Straks efter krigsudbruddet foretoges fra amerikansk side fredssonderinger, og også andre neutrale stater ønskede at mægle. Den 17. sept. sendte udenrigsminister Scavenius en uofficiel henvendelse til den danske gesandt i Washington, C. Brun, om – uden at omtale noget mandat fra sin regering – at forhøre sig om andres syn på muligheden for at få en eventuel fredskonference placeret i København. Herefter drøftede Scavenius sagen med sine regeringskolleger, og der blev den 28. sept. sendt en instruks til Brun indeholdende en række konkrete spørgsmål til den amerikanske regering om dens syn på andres medvirken ved et amerikansk fredsiniciativ eller – hvis U. S. A. intet initiativ tog – et selvstændigt fredsiniciativ fra anden neutral side. Den amerikanske viceudenrigsminister Robert Lansing ville erindre sig forslaget om København som fredssæde, hvis en fredskonference skulle foregå i Europa, mens udenrigsminister William J. Bryan foretrak en amerikansk by. Om selve fredsiniciativet svarede Lansing, at præsident Wilson nok ville hilse et forsøg fra andres side på at formidle kontakt mellem de krigsførende velkommen, men selv ville forbeholde sig en egentlig mægling. Inden det

13. RA. H. N. Andersens privatarkiv, memorandum af 1914 16/8. Indledningen til den første kvartalsoversigt indeholder nøjagtigt samme synspunkter. – H. N. Andersens udtalelse: AA. Rantzau til AA. 1915 8/4; Rantzaus bemærkning: AA. Rantzau til AA. 1914 10/12. – Om H. N. Andersen og England: *K a a r s t e d s*. 76.

sidste svar var indløbet i København og på baggrund af en udtalelse af den tyske gesandt i Washington (om at han fandt tanken om København som fredssæde udmærket) samt af presseomtale af denne mulighed sendte Scavenius instrukser til de danske gesandter i U. S. A., Tyskland, England og Frankrig om at forhøre sig om de respektive regeringers syn på ideen om København som muligt fredssæde, og argumenterede for Københavns fortrin i så henseende fremfor andre hovedstæder. De danske gesandters svar var dog lidet opmuntrende¹⁴.

Den tyske stilling til fredsspørgsmålet i efteråret 1914

Efter de indledende kampe på vestfronten, der foreløbig endte i stillingskrig, drøftede de tyske ledere i november 1914, hvordan man skulle komme ud over det døde punkt. Marineminister Alfred von Tirpitz, der anså England for hovedmodstanderen, argumenterede den 15. nov. over for generalstabschef Erich von Falkenhayn for, at man skulle slutte fred med Rusland og koncentrere sin kraft mod vest. Da Falkenhayn anså en fuldstændig sejr på østfronten for umulig, var han ikke svær at overbevise. Falkenhayn viste sig i en samtale med rigskansler Bethmann-Hollweg den 18. nov. ikke utilbøjelig til endog at invitere russerne til forhandlinger om separatfred; når først Tyskland og Rusland havde sluttet fred, kunne man efter Falkenhayns mening få en fred i stand med Frankrig, som man dog ikke direkte skulle invitere, men afvente et udspil fra. Bethmann-Hollweg afviste ikke blankt denne argumentation, men tvivlede om muligheden for at opnå separatfred med Rusland. Forskellen mellem hans og Falkenhayns syn kan udtrykkes sådan, at mens Falkenhayn mente, man snarest skulle foretage et udspil over for russerne, fandt Bethmann, at man først senere – når den militære situation i øst var bedre – skulle forhandle med Rusland, helst uden selv at tage initiativet. Udenrigsminister Gottlieb von Jagow synes at have delt Tirpitz' syn på spørgsmålet, medens understatssekretær Arthur Zimmermann var af den modsatte opfattelse: man burde snarere først slutte fred med Frankrig og koncentrere sine kræfter mod øst i kampen mod »panslavismen«¹⁵.

Mens disse drøftelser foregik, var det, H. N. Andersen gennem direktør Ballin henvendte sig med et tilbud fra Christian 10. om at medvirke ved tilvejebringelse af fred.

14. RA. UM 6 G 13 og 6 G 15; Ges.arkiv Berlin, Udberetninger 1913–15. – P. Munch: *Erindringer* III s. 10–11.

15. Alfred von Tirpitz: *Politische Dokumente* II, 1926, s. 161 og 166ff.; Birnbaum s. 11–15; Fischer s. 155–56; Ritter s. 59–62; Sweet s. 231–36. – Under disse drøftelser opholdt kejseren, Bethmann og Jagow sig sammen med Falkenhayn i hovedkvarteret, medens Zimmermann var i Berlin.

H. N. Andersens fredsmision

Første fase: Arbejde for almindelig fred

Englandsrejser i efteråret 1914

Ifølge H. N. Andersen var det den danske udenrigsminister, der selv op søgte ham den 26. august 1914; om samtalen har Scavenius intet efterladt, og H. N. Andersens referat gengiver som så ofte kun, hvad han selv har sagt. Resultatet blev, at H. N. Andersen skulle rejse til England først og fremmest for at forhøre sig om de engelske flådeplaner. Scavenius har overrakt H. N. Andersen nogle – ikke bevarede – optegnelser om de synspunkter, han ønskede fremstillet over for den engelske regering¹⁶. Det er muligt, at Scavenius også gav H. N. Andersen i opdrag at forhøre sig om det engelske syn på muligheden af København som fredssæde og på et eventuelt dansk fredsiniciativ. H. N. Andersen fremstiller ganske vist sagen, som om det var Edw. Grey, der som den første kom ind på tanken om en fredskonference i København; men da Scavenius samtidig med H. N. Andersens ophold i London – der varede 16.–21. sept. – foretog sin føler over for U. S. A. (se s. 68) og vel at mærke inden han havde hørt noget derom fra H. N. Andersen (som først fortalte om ideen efter sin hjemkomst), er tanken om København som fredssæde *ikke* fremsat første gang under Greys og H. N. Andersens samtale. Ifølge H. N. Andersen skal Grey have ment, at en fredskonference i København kunne give Danmark et plaster på såret for 1864.

Den 24. okt. rejste H. N. Andersen atter til London, hvor han opholdt sig 28. okt.–8. nov. Forinden havde han sammen med kongen og udenrigsministeren drøftet den videre fremgangsmåde i forbindelse med fredsonderingerne. På dette tidspunkt var svaret fra Brun vedrørende det amerikanske syn på København som fredssæde indløbet. Nu var det ikke muligheden for at afholde en fredskonference i København, de tre drøftede, men en dansk kontaktformidling og eventuel mægling. Ifølge H. N. Andersen var det ham selv, der fremsatte det forslag, at et dansk fredsiniciativ skulle fremstå som den danske konges og være *uofficielt*. Hvad Scavenius egentlig har tænkt om forslaget, ved vi ikke, muligvis betragtede han det blot som en anden måde at fremsætte det danske tilbud om at virke for freden på ved siden af de fredsfølere, han selv foretog. Han gik i hvert fald med til planen.

H. N. Andersen kunne følgelig rejse til London med et tilbud fra den danske konge om at mægle, og dette mæglingstilbud fremsatte han over for Edw. Grey, der ifølge H. N. Andersens beretning gik ind på Ander-

16. *Fremstilling* s. 13–15; D a h l m. fl. s. 10.

sens idé om at kontakte Tyskland¹⁷. Ifølge P. Munch fremstillede Scavenius det senere over for regeringsmedlemmerne, som om Grey havde ønsket, russerne skulle spørges, før man henvendte sig til Tyskland; herom står der intet i H. N. Andersens referat af samtalerne med Grey, så har Scavenius sagt sådan til sine regeringskolleger, har det nok været for at begrunde den livlige aktivitet, man fra dansk side udfoldede for at få Rusland med (se nedenfor s. 76ff.). Under alle omstændigheder foretoges ingen henvendelse til Rusland, før Tyskland var kontakttet¹⁸.

Efter H. N. Andersens tilbagekomst fra England blev han, Christian 10. og Scavenius enige om at foretage henvendelsen til Tyskland gennem direktør Ballin. På dette tidspunkt stod det klart for Scavenius, at Danmark ville komme til at konkurrere med U. S. A., såfremt en egentlig, officiel mæglingsaktion blev sat i gang fra dansk side. For ikke at skade selve sagen var der kun tilbage at handle bag kulisserne, og Sjøqvist har sikkert ret i, at netop det hemmelige ved aktionen har tiltalt Scavenius¹⁹.

Kontakt med Tyskland

Den fredsaktion, der nu var ved at tage form, skulle være uofficiel og foregå på det »familiefyrstelige plan«. Formålet var tilvejebringelse af almindelig fred; en form for separatfred kunne man på grund af Ententens solidaritetserklæring af 5. sept. næppe arbejde for uden at lægge sig ud med Ententens medlemmer²⁰. Fremgangsmåden skulle være, at den danske konge med H. N. Andersen som mellemmand skulle formidle kontakt mellem sine to fætre – den engelske konge og den russiske zar – og kejser Wilhelm²¹.

H. N. Andersens motiver til at forsøge sig som fredsstifter var formodentlig grundet i hans ønske om ikke at se England slået og dermed verdenshandelen – og Ø. K.s stilling – skadet (se s. 68), altså økonomiske hensyn, ved siden af helt personlige prestige-hensyn. Scavenius lod sig mest diktere af hensynet til Danmarks sikkerhed. De har begge både i indland og udland fremhævet, at muligheden for at få en fredskonference placeret i København kunne bidrage til at gøre Danmarks stilling over for de krigsførende mere sikker. I sine samtaler med medlemmer af fyr-

17. *Fremstilling* s. 21–23; D a h l m. fl. s. 20–21.

18. M u n c h: *Erindringer* III s. 42.

19. *Fremstilling* s. 23; S j ø q v i s t bd. 1 s. 158.

20. Trykt hos H o e t s c h II, 6¹ nr. 220.

21. Kejser Wilhelm var fætter til den engelske konge; hans bror var gift med en søster til zarina'en, og hans søn med den danske dronnings søster. Frederiks 8. af Danmark, prins Valdemar, den engelske enkedronning og enkekejserinde Dagmar var søskende.

stefamilierne har H. N. Andersen lagt vægt på, at fyrstehusenes prestige ville øges, såfremt det lykkedes ad denne vej at tilvejebringe fred, og dette argument har gjort sin virkning på Christian 10. – der ellers på intet tidspunkt synes at have taget noget selvstændigt initiativ i denne sag – og på enkekejserinde Dagmar.

Ud over kongen, udenrigsministeren og H. N. Andersen var ingen i Danmark endnu indviet, i England foreløbig kun Edw. og Albert Grey.

Dog har H. N. Andersen opsøgt den tyske gesandt i København umiddelbart før sin første rejse til Tyskland. Deres samtale er ikke nævnt i H. N. Andersens beretning til kongen, og det er uvist, om han har talt med Scavenius derom, idet det ikke i Rantzaus indberetninger omtales, at han og Scavenius på dette tidspunkt har drøftet fredsbestræbelserne. Ifølge Rantzaus referat har H. N. Andersen strengt fortroligt fortalt om Edw. Greys bekymring over krigens fortsættelse og håb om en tysk-engelsk forståelse²².

Straks efter denne samtale telegraferede H. N. Andersen til direktør Ballin, som han den 20. nov. mødte i Berlin. Ifølge sin egen beretning, der stemmer godt overens med Ballins referat til kejser Wilhelm af 21. nov., har H. N. Andersen først talt om muligheden for at placere en fredskonference i København (dette mangler dog i Ballins referat) og derefter gengivet sine »indtryk« af den engelske – især Edw. Greys – holdning. Han har fremsat Christian 10.s tilbud om at »henvende sig« til den engelske konge og til zaren, såfremt kejser Wilhelm var indforstået. I følge Ballins referat skulle »henvendelsen« bestå i at lade H. N. Andersen tale med kong George og zar Nikolaj. H. N. Andersen lægger i sin beretning vægt på, at han ikke fortalte Ballin, at Edw. Grey var indviet i planen før henvendelsen til Tyskland, og det nævnes heller ikke i Ballins referat²³.

Kejser Wilhelm rådførte sig med rigskansler Bethmann-Hollweg og generalstabschef Falkenhayn, og rigskansleren refererede den 24. nov. det danske forslag for Auswärtiges Amt og talte den 30. nov. selv med Ballin²⁴, der samme dag telegraferede til H. N. Andersen om at komme til Berlin og få det tyske svar. Den 2. dec. mødtes H. N. Andersen og Ballin atter.

Bethmann-Hollweg havde ment, man burde svare, at der førtes en

22. AA. Rantzaus til AA. 1914 18/11; mødet fandt sted den 17.

23. H. N. Andersens referat: *Fremstilling* s. 23–25; Dahl m. fl. s. 23–24. – Ballins referat: *L'Allemagne* I nr. 14.

24. Af et brev fra Ballin til Bethmann af 2/12 (*L'Allemagne* I nr. 21) fremgår, at de talte sammen. – Jfr. L a f e b e r s. 190–91 og S w e e t s. 242.

forsvarskrig, men at man var villig til at prøve sådanne fredsforslag, der gav Tyskland erstatning og sikring mod nye overfald fra de tre modstandere. I øvrigt ønskede han egentlig først at svare efter en afgørelse ved østfronten²⁵. Auswärtiges Amt har udformet svaret sådan, at krigen var en påtvungen forsvarskrig, at den tyske militære stilling var for god til, at man selv kunne tage et fredsiniciativ, men at kejseren var villig til at prøve de forslag, modstanderne kunne sende gennem Christian 10. – i forståelse med sine allierede. (Betingelserne er udeladt)²⁶. Og sådan har Ballin ifølge sit eget referat til Bethmann også sagt, dog med den undtagelse, at de allierede ikke omtales²⁷. Den danske plan havde jo som forudsætning, at sagen skulle hemmeligholdes, og der havde ikke været talt om at henvende sig til andre end Tyskland, England og Rusland, så udeladelsen skyldes sikkert Ballin, der ikke har ønsket at bidrage til at bremse aktionen.

Ud over at gengive dette svar sagde Ballin til H. N. Andersen, at man burde henvende sig til Rusland først, da kejseren mente, zaren var mest fredstilbøjelig, og at det »ville være ham (d. v. s. kejser Wilhelm) kært« at slutte separatfred med Rusland. Ballin fik sikkert mundtligt pålæg herom under sin samtale med Bethmann den 30. nov.

Ifølge »Danmark under Verdenskrigen« afviste H. N. Andersen at arbejde for en separatfred; men da der intet står herom i kvartalsoversigten (der medtager kejserens ønske herom), er dette formodentlig tilføjet i den trykte udgave. Den udkom jo efter fremkomsten af rygterne om H. N. Andersens arbejde for separatfred, mens kvartalsoversigten blev afgivet den 31. dec. 1914, just som H. N. Andersen var i færd med at tænke på en henvendelse til Rusland.

H. N. Andersen er ene om at referere, at kejseren og rigskansleren gav deres tilslutning til tanken om København som fredssæde; tværtimod fremgår det af det tyske materiale, at man ikke ønskede at tale om en almindelig fredskongres²⁸.

Brockdorff-Rantzau fik gennem Auswärtiges Amt at vide, at Ballin havde svaret i overensstemmelse med udkastet, der meddeltes gesandten, men fik ordre om ikke at lade sig mærke med, at han vidste noget om sagen. Ifølge Auswärtiges Amts kommentar var det ikke kejser Wilhelm,

25. *L'Allemagne* I nr. 14 note 4.

26. *Ibid.* nr. 20.

27. Ballins referat, se note 24. – H. N. Andersens referat: *Fremstilling* s. 26; *D a h l m. fl.* s. 24–25.

28. Derfor er det ikke udelukket, at H. N. Andersen forebragte spørgsmålet for Ballin, som muligvis har svaret, at det vel ikke var umuligt, kejseren og Bethmann kunne tilslutte sig en sådan tanke til sin tid.

men den danske konge, der anså zaren for mest tilbøjelig til fred²⁹.

Det tyske svar er blevet tolket både som imødekommende³⁰ og som et høfligt afslag³¹. Det står fast, at man gav udtryk for, at man ønskede en henvendelse til Rusland foretaget først, og at man ikke selv ville tage initiativet. Bethmanns ønske om at afvente situationen på østfronten og ikke sætte en kraftig fredsaktion i gang straks, synes at have slået igennem.

I forbindelse med denne kontakt til Tyskland blev kredsen af indviede betydeligt udvidet: Wilhelm 2. og Ballin – det lå i selve planen – samt den tyske rigskansler, hvis inddragelse H. N. Andersen var vidende om. Derimod var han tilsyneladende ikke klar over, at såvel Falkenhayn som Jagow, Zimmermann og måske endnu flere i Tyskland var inddraget; det står der nemlig intet om i hans eller Ballins referater. At man fra tysk side inden afgivelse af svaret havde indhentet accept fra den østrigske kejser og udenrigsminister, fik han heller ikke at vide³².

Foreløbig pause

H. N. Andersen var den 3. dec. tilbage i København med det tyske svar, og derefter enedes han, kongen og Scavenius om *foreløbig at lade sagen bero*³³. Grunden hertil kan søges i selve sagens udvikling eller i andre faktorer. Kaarsted anfører, at man ville holde inde, fordi man ikke ville indlade sig på at arbejde for separatfred, og også Sjøqvist mener, talen om separatfred virkede afsvarende³⁴.

Det er uvist, om Scavenius allerede nu har indset, at man fra tysk side kun ville være med i bestræbelser for separatfred med russerne, eller har troet, at det var muligt at fastholde den danske fredsaktion som en aktion for almindelig fred³⁵. H. N. Andersen har dog tænkt sig, man kunne vedblive at arbejde for en almindelig fred, og ladet denne opfattelse gå videre til kongen.

H. N. Andersen anfører selv, at grunden til pausen var et ønske om

29. AA. Jagow til Rantzau 1914 3/12.

30. Ritters s. 62 og Sweets s. 242.

31. Fischers s. 159, hvor der lægges stor vægt på betingelserne, men disse blev jo ikke meddelt Danmark, men diskuteredes blot blandt de tyske ledere.

32. Om kontakten med Østrig: *L'Allemagne* I nr. 18 og 19.

33. *Fremstilling* s. 27; *Dahlm. fl.* s. 25.

34. *Kaarsted s.* 76; *Sjøqvists.* 160–161.

35. Inden henvendelsen til Tyskland var man i Danmark næppe klar over, at tyskerne kunne ønske separatfred – og de tyske planer var jo heller ikke udførmede. – Men den 8. dec. kunne den danske gesandt i Berlin, C. Moltke, meddele, at der i Tyskland næredes ønske om separatfred med Rusland (RA. UM 6 F 14).

at afvente en bedring i den russiske militære situation; når den var indtruffet, kunne man henvende sig til Rusland. Han mente således ikke, fredsaktionen helt skulle indstilles³⁶.

Den vigtigste grund til pausen i fredsarbejdet skal dog nok søges i det dansk-engelske forhold, der netop i december 1914 var meget spændt. Scavenius var opbragt over det engelske ønske om at få dannet en organisation parallelt med »the Netherlands Oversea Trust« som en garanti mod det påståede smugleri af kontrabandeverer gennem Danmark. Han har vel ønsket at undgå alt, hvad der kunne irritere englænderne, f. eks. mulige rygter om, at Danmark arbejdede for tysk-russisk separatfred, og han har haft al mulig grund til at undgå enhver faktor, der kunne vanskeliggøre de komplicerede dansk-engelske handelsforhandlinger. En skærpet engelsk holdning over for de neutrale lande kunne heller ikke tydes som et tegn på større fredsvilje. H. N. Andersen, der var orienteret om vanskelighederne med England, ønskede altid at arbejde for et godt forhold mellem Danmark og England³⁷.

Anden fase: Almindelig fred contra separatfred

Fredsaktionen genoptages

Hele december gik, uden at man fra dansk side foretog sig noget i sagen. Men kort efter nytår 1915 erklærede H. N. Andersen sig parat til at rejse til Rusland, og den 6. jan. skrev den danske konge til zar Nikolaj³⁸.

Det fremstilles ofte, som om fredsaktionens genoptagelse udelukkende skyldtes et *tysk pres*³⁹. For at afgøre dette spørgsmål er det nødvendigt ret detaljeret at gennemgå, hvad der skete omkring nytår.

Den tyske rigskanslers holdning, der omkring 1. dec. havde været tøvende m. h. t. iværksættelse af en fredsaktion over for Rusland, synes i løbet af måneden at have ændret sig, formodentlig i takt med den mere pressede situation på østfronten⁴⁰. I hvert fald skrev han den 25. dec.

36. *Fremstilling* s. 27.

37. *Kaarsted* s. 85–90; *Dahlm.* fl. s. 29–30.

38. *AA. Rantzau* til *AA.* 1915 4/1 (nr. 14) og 9/1 (nr. 32). I et brev af 31/12 til Albert Grey (*Tillæg til Fremstilling*) har H. N. Andersen fortalt, han efter en Englandsrejse nok skulle til Petersborg, men eller intet konkret meddelt om sådanne planer.

39. *Sweet* s. 243; *Zechlin* anf.skr.

40. Selv om det næsten var et dogme, at man kun ville forhandle fred ud fra en stærk militær position, var dette jo umuligt for alle parter, og derfor gjaldt det om at give indtryk af, at man stod militært stærkt (selv om man måske i realiteten følte sig presset) og ikke selv behøvede at tage et fredsiniciativ (selv om sandheden var, at man skulle skynde sig, inden den militære situation blev værre). Dette er klart udtrykt i et brev fra Bethmann til Falkenhayn af 1915 30/7 (*L'Allemagne* I nr. 119).

til Ballin og spurgte, om denne havde hørt noget om den danske henvendelse til Rusland; han fik til svar, at Ballin straks efter nytår ville forhøre sig⁴¹. Samtidig fik Brockdorff-Rantzau instruks fra Auswärtiges Amt om at undersøge, hvorvidt H. N. Andersen var taget af sted til Rusland eller om Christian 10. havde skrevet til zaren. Rantzau måtte den 29. dec. svare, at der, såvidt han vidste, intet var sket.

Den 2. jan. havde Rantzau – der ellers endnu ingen nærmere instruks havde fået om sagen – en samtale med Scavenius, hvor de, vistnok for første gang, talte om fredsaktionen. I forbindelse med Scavenius' omtale af de fredsønsker, der var fremsat i nytårshilsener fra den danske konges slægtninge i England og Rusland, viderebragte Rantzau Auswärtiges Amts forespørgsel til Scavenius, der lovede at bringe spørgsmålet på bane over for kongen. Samme dag var det, H. N. Andersen efter eget sigende opfordrede Christian 10. til at skrive til zaren⁴².

Dagen efter Rantzau og Scavenius' samtale spurgte Scavenius H. N. Andersen, om han havde tænkt at rejse til Petersborg, og H. N. Andersen sagde ja. Dette skete, inden Rantzau fik instruks (af 4. jan.) om, at det var en god idé at sende H. N. Andersen til Petersborg⁴³.

En af de første dag i januar, vistnok den 4. eller 5., ankom Ballins betroede medarbejder, Bernhard Huldermann, til København for at forhøre sig om fredsaktionens gang. Den 7. kunne han fortælle, at den danske konge nu havde sendt brevet til zaren⁴⁴; det samme kunne Rantzau med H. N. Andersen selv som kilde meddele den 8. Først den 9. fortalte Scavenius Rantzau, at brevet var afsendt⁴⁵.

H. N. Andersen erklærede over for den tyske gesandt, at baggrunden for at sende brevet var de fredsønsker, enkekejserinde Dagmar havde fremsat i et brev til sin bror prins Valdemar, og Scavenius meddelte, at H. N. Andersen gennem prins Valdemar indvirkede på kongen for at få brevet af sted. Hverken i sine egne optegnelser eller over for Rantzau

41. Bethmann til Ballin 1914 25/12 (*L'Allemagne* I nr. 25), hvori også den russiske politiker grev Witte nævnes som en mulighed for at komme i kontakt med den russiske regering. Ballins svar af 1914 28/12 (*L'Allemagne* I nr. 27) viser, at forbindelsen til Witte også gik via København, nemlig gennem J. Melnik.

42. AA. Jagow til Rantzau 1914 27/12, Rantzau til AA. 1914 29/12, 1915 3/1 (nr. 8; trykt: *L'Allemagne* I nr. 31) og 8/1 (nr. 29; trykt: *L'Allemagne* I nr. 34).

43. AA. Zimmermann til Rantzau 1915 4/1.

44. Om Huldermanns rejse: L a f e b e r s. 193; C e c i l s. 278–79; Zechlin anf.skr. – Den omtales ikke i H. N. Andersens beretninger.

45. AA. Rantzau til AA. 1915 8/1 (nr. 29; trykt: *L'Allemagne* I nr. 34) og 9/1 (nr. 32).

har H. N. Andersen omtalt den forbedrede russiske militære stilling i denne forbindelse⁴⁶.

Det ser således ud til, at initiativet til sagens genoptagelse udgik fra H. N. Andersen; det fremgår dels af hans egne udtalelser til Rantzau (hvor han dog naturligvis ikke forringer sin egen rolle), dels af Scavenius' meddelelser til gesandten. Rantzau mente, at Scavenius ikke var synderlig velinformeret om sagen; og det kan fastslås, at selv om han muligvis var velinformeret, så har han ikke meddelt sin viden til Rantzau, før denne allerede var underrettet af H. N. Andersen⁴⁷. I hvor høj grad Scavenius egentlig selv ønskede at medvirke, er uvist; han nøjedes foreløbig med at holde Brockdorff-Rantzau underrettet om, hvad han vidste, og med at lade dennes spørgsmål og forslag gå videre, samt endelig at udtale sin tilslutning til sagens genoptagelse. Det påståede tyske pres har således ikke virket gennem Scavenius.

Problemet er da, om H. N. Andersens aktivitet skyldes pres via Bernhard Huldermann. Det er svært at afgøre, da vi ikke ved, om Huldermann havde talt med H. N. Andersen, før det besluttedes at sende brevet. Det er efter mit skøn ikke udelukket, at meddelelserne om de russiske fredso ønsker kan have været incitament nok for H. N. Andersen til at genoptage fredsaktionen.

Havde det dansk-engelske forhold, der var en vigtig grund til at holde en pause i fredsbestræbelserne, bedret sig, så at man fra dansk side nu kunne se mere afslappet på forholdet til England? De handelsforhandlinger, der foregik i London, var vanskelige til det sidste, og først den 9. jan. kunne en aftale underskrives; da var brevet til zaren jo afgået. Det forekommer derfor ikke rimeligt at operere med dette forhold som en grund til fra dansk side at genoptage fredsaktionen.

Som grund til den øgede danske interesse for fredsarbejdet har Vagn Dybdahl fremhævet de formodede engelske Østersøplaner, der som baggrund havde russiske ønsker om en støtreaktion⁴⁸. Det må understreges, at den eneste interesse, Danmark eventuelt kunne have i en tysk-rus-

46. AA. Rantzau til AA. 1915 6/1 (nr. 14) og 8/1 (se foreg. note). Jfr. note 38 (brevet til Albert Grey).

47. Mens Scavenius i en samtale med Rantzau den 7. jan. (AA. Rantzau til AA. 1915 7/1 (nr. 20)) talte om, at kongen i denne omgang måske kun ville skrive til zaren – og ikke til kong George – og om hvordan brevet kunne udformes, kunne Huldermann s.d. meddele, at der var skrevet, og kun til zaren (se note 44); H. N. Andersen havde den 5. set et udkast til brevet (AA. Rantzau til AA. 1915 8/1 (se note 45)). Først den 15. jan. fortalte Scavenius Rantzau om brevets indhold (AA. Rantzau til AA. 1915 16/1 (nr. 63)).

48. V a g n D y b d a h l i »Aktuelt« 1960 16/2 og 18/2.

sisk separatfred, var af sikkerhedspolitisk art: hvis Rusland trak sig ud af krigen, forsvandt det russiske pres på England om at foretage en Østersøaktion og dermed faren for en tysk modaktion i form af en invasion af Danmark. – Fra slutningen af december 1914 til slutningen af januar 1915 diskuterede de engelske ledere, om en aktion til støtte for russerne skulle foretages gennem Østersøen eller Stræderne; men den sidste plan havde reelt vundet størst tilslutning ved midten af januar. Hvor meget man omkring nytår i Danmark har vidst konkret om disse engelske drøftelser, er usikkert; men der var rygter i omløb, og man var i det mindste så nervøs, at H. N. Andersen blev sendt til England bl. a. med det formål at forhøre sig herom. Det er således ikke umuligt, at disse rygter kan have medvirket til Scavenius' positive holdning til fredsaktionens genoptagelse og også påvirket H. N. Andersen⁴⁹.

I sit brev til zar Nikolaj appellerede Christian 10. til »zarens milde hjerte«, tilbød at bidrage til fredens tilvejebringelse og foreslog, at H. N. Andersen kom til Petersborg, såfremt zaren mente, dette ville være nyttigt⁵⁰.

Det russiske svar lod vente på sig. Det kommenteredes af Scavenius med, at zaren nok ville spørge andre til råds, og af H. N. Andersen med, at zaren sikkert først ville spørge den engelske konge⁵¹. Det sidste er muligvis rigtigt, i hvert fald har man i England hørt rygter om, at Tyskland ønskede at drage Rusland ud af Ententen, for Edw. Grey lod meddele i Petersborg, at Ententens medlemmer burde rådslå, hvis der viste sig tegn på tysk fredsvilje⁵². I øvrigt var det engelsk-russiske forhold i jan. 1915 noget spændt, fordi det trak ud med den af russerne ønskede engelske støtteaktion.

H. N. Andersen i England og Tyskland

På grund af den danske nervøsitet for de engelske flådeplaner blev H. N. Andersen som nævnt sendt til London for at forhøre sig herom. Før han

49. Kaarsted s. 74; W. Churchill: *The World Crisis*, II s. 29–30, 41, 44, 98ff., 104–122 og 148f.; Lloyd George: *War Memoirs*, I s. 375. – I det danske udenrigsministeriums akter har det ikke været muligt at finde materiale til afgørelse af, hvor meget Scavenius præcist kan have vidst om de engelske flådeplaner.

50. *L'Allemagne* I nr. 34.

51. AA. Rantzau til AA. 1915 16/1 (nr. 63) og 21/1 (nr. 89).

52. Hoetsch, II, 6², 1915 12/1. – Den russiske udenrigsminister erklærede sig enig, med understregning af, at sådanne konsultationer måtte foregå i dybeste hemmelighed for ikke at give modstanderne det indtryk, at man var militært svag (Hoetsch, II, 7¹, 1915 14/1); jfr. note 40.

rejste (den 22. jan.) havde Brockdorff-Rantzau bedt ham om en samtale, og da de talte sammen den 21., lovede H. N. Andersen – givetvis på opfordring – ikke at bibringe englænderne det indtryk, at Tyskland trængte til fred⁵³.

På vejen til England mødtes H. N. Andersen med Ballin i Hamburg, og de diskuterede fredsmissionen. Ifølge H. N. Andersens beretninger foreslog Ballin (der forinden havde talt med Bethmann) »efter bemyndigelse«, at Edw. Greys privatsekretær William Tyrell og den tidligere tyske legationsråd Richard von Kühlmann skulle mødes i Schweiz og drøfte fred, og i referatet af H. N. Andersens samtale med Grey hævdes det ligeledes, at Ballin havde fremsat denne ide⁵⁴. Men til Rantzau har H. N. Andersen sagt, ideen var Greys, og det samme har Ballin senere ladet forstå i Auswärtiges Amt⁵⁵.

Kan det være tilfældet, at man fra autoritativt tysk hold ville foreslå et sådant møde?

I Ballins referat af samtalen med H. N. Andersen er dette tysk-engelske møde slet ikke omtalt, men de fredsoønsker, der ifølge H. N. Andersen var indløbet til Danmark fra såvel russisk side (især fra enkekejserinden) som fra engelsk, omtales⁵⁶. I Auswärtiges Amts kommentar over for Rantzau til dette referat, kaldes de engelske fredsoønsker ønsketænkning fra H. N. Andersens side, mens der lægges stor vægt på de russiske – hvilket vel i lige så høj grad kunne kaldes ønsketænkning i Auswärtiges Amt, hvor man åbenbart spejdede efter enhver chance for at forhandle fred med russerne. Denne holdning stemmer dårligt overens med et initiativ i retning af forhandlinger med England⁵⁷.

Det lyder ikke særlig sandsynligt, at man fra tysk side gav Ballin en instruks (om tysk-engelsk møde) og Rantzau en anden (om tysk-russisk separاتفred), og denne løsning må også udelukkes i betragtning af, at Ballin meddelte den tyske rigskansler, at planen om det tysk-engelske møde opstod under H. N. Andersens ophold i London.

Den mest sandsynlige forklaring er, at idéen om dette møde er fostret af H. N. Andersen og Ballin; sidstnævnte foretrak stadig en tysk-engelsk

53. H. N. Andersens privatarkiv, Rantzau til H. N. Andersen 1915 20/1; AA. Rantzau til AA. 1915 21/1 (nr. 89).

54. *Fremstilling* s. 34–35; *D a h l m. fl.* s. 38.

55. AA. Rantzau til AA. 1915 14/2; Ballins beretning af 1915 4/2 er trykt i *L'Allemagne* I nr. 45.

56. Ballin til Bethmann 1915 23/1 (*L'Allemagne* I nr. 39).

57. AA. Zimmermann til Rantzau 1915 26/1.

forståelse⁵⁸. Idéen skulle så fremstå i England som et tysk forslag, i Tyskland som et engelsk, så at begge parter fredsvilje kunne demonstreres.

Ifølge H. N. Andersen, der af samtalen med Ballin havde fået det indtryk, at Tyskland mest ønskede separatfred med Rusland, har han og Edw. Grey drøftet disse ønsker; men den engelske udenrigsminister udtrykte sin tillid til russernes solidaritet. Under denne drøftelse sagde H. N. Andersen tilsyneladende intet om brevet til zaren; men efter at han under sit ophold i London havde fået telegram fra Scavenius, at zarens svar var kommet: velkommen i Petersborg i slutningen af februar, fortalte han Grey om den planlagte rejse, og ifølge H. N. Andersens beretning var Grey »særdeles tilfreds dermed«⁵⁹.

Af H. N. Andersens beretning til Ballin om sit ophold i London fremgår, at Grey havde underrettet den engelske gesandt i Petersborg, George Buchanan, om, at man fra den engelske regerings side stillede sig sympatisk til *fælles* engelsk-russiske fredsfølere over for Tyskland (jfr. s. 78), og til Rantzau fortalte han, at Grey havde givet ham introduktionsskrivelse til Buchanan og bedt denne være H. N. Andersen behjælpelig⁶⁰.

Ballin fik den 4. febr. en udførlig mundtlig beretning fra H. N. Andersen om dennes indtryk af stærke fredsoønsker i England, såvel hos enkedronningen som hos Edw. Grey og i erhvervskredse. Denne beretning meddeltes rigskansleren. Under sin samtale med Ballin fik H. N. Andersen ifølge sit eget referat en stærk fornemmelse af, at de tyske ønsker om separatfred var blevet styrket; og det fremgår både af hans og Ballins referat, at Ballin (efter instruks) havde søgt at virke i denne retning, men at H. N. Andersen havde afslået at arbejde for en tysk-russisk separatfred⁶¹.

Det ser ud til, at H. N. Andersen nu endelig er blevet klar over, at man fra tysk side søgte at anvende ham som redskab i bestræbelserne for separatfred, og denne erkendelse har åbenbart virket nedslående på

58. Om Ballins opfattelse: Cecil s. 262–275 og 283. – Hans synspunkt kommer bl. a. til udtryk i et brev til admiral v. Capelle af 1915 21/1 (trykt i *Tirpitz: Politische Dokumente*, II, s. 299).

59. *Fremstilling* s. 34–37; Dahl m. fl. s. 39. H. N. Andersen havde dog tidligere omtalt en mulig Ruslandsrejse (note 38), så englænderne var delvist forbedrede.

60. Som note 55.

61. *Fremstilling* s. 37–38; Dahl m. fl. s. 38–39. Af et interview med H. P. Prior (i Steins privatarkiv i RA., pakken »H. N. Andersen«) fremgår det, at H. N. Andersen efter samtalen med Ballin havde sagt, at der skulle sluttes fred i København, og Nordslesvig skulle tilbagegives Danmark (!). Der havde været tale om, at H. N. Andersen skulle mødes med kejseren, men at H. N. Andersen mente, mødet skulle udsættes.

ham, for da han kom tilbage til København, udtalte han til Rantzau, at han ville trække sig ud af sagen, hvis den kun kom til at angå separatfred, fordi det ville skade den danske stilling i England⁶².

Man kan stille det spørgsmål, om H. N. Andersen, når han endelig var nået til denne erkendelse, ikke burde have opgivet sagen? Men nu var det jo for sent at opgive rejsen til Rusland. Endelig har han tilsyneladende været stærkt påvirket af sine indtryk om fredssønsker i England, så at han ikke har opgivet håbet om at tilvejebringe også en tysk-engelsk forståelse.

Scavenius' holdning

Både før H. N. Andersens afrejse til London og under hans ophold dér sagde Scavenius til Brockdorff-Rantzau, at han dels anså chancerne for en tysk forståelse med England for små, dels mente, en tysk-russisk separatfred kunne være nyttig for Danmark, selv om han foretrak en tysk-engelsk forståelse. Disse udtalelser faldt, inden H. N. Andersen havde telegraferet fra London (25. jan.), at England ikke for tiden påtænkte at foretage en Østersøaktion, d. v. s. mens der hos den danske regering var en vis nervøsitet herfor. Scavenius sagde ligeledes til Rantzau, at den igangværende fredsaktion efter hans mening ikke skulle standses, selv om fredssønskerne i England skulle vise sig at være mindre, end H. N. Andersen på forhånd havde troet⁶³. Scavenius' bedømmelse af chancerne for en tysk forståelse med England på dette tidspunkt er uden tvivl mere realistiske end H. N. Andersens, idet den optrapning af den engelske og tyske søkrigsførelse, der fandt sted omkring 1. febr., kun styrkede bitterheden på begge sider.

På grundlag af disse samtaler er det svært at se, at Scavenius særlig aktivt har arbejdet direkte for en tysk-russisk separatfred. Der er i materialet intet spor af, at han inden H. N. Andersens afrejse til Petersborg ligefrem søgte at påvirke H. N. Andersen i den retning. Derimod søgte Rantzau at påvirke H. N. Andersen, som til den tyske gesandts tydelige irritation klart udtrykte sin uvillighed til at arbejde for noget, der kunne ligne tysk-russisk separatfred⁶⁴.

At H. N. Andersen virkelig ønskede at arbejde for fred på et så bredt grundlag som muligt, fremgår også af, at han inden sin afrejse oriente-

62. AA. Rantzau til AA. 1915 14/2.

63. AA. Rantzau til AA. 1915 21/1 (nr. 89 og 98); *Fremstilling* s. 34 og Dahl m. fl. s. 35–36, med gengivelse af H. N. Andersens telegram af 25/1.

64. Som note 62.

rede den franske gesandt i København, dog uden at dette kom til Brockdorff-Rantzaus kundskab ⁶⁵.

H. N. Andersens første Ruslandsrejse

H. N. Andersen rejste fra København den 22. febr. og ankom via Sverige til Petersborg den 26. Han medbragte breve fra kongen og prins Valdemar til enkekejserinde Dagmar, som var den første, han mødtes med. Hun var med på tanken om København som fredssæde – som nu atter blev fremdraget. H. N. Andersen har lagt vægt på, at det danske kongehus' prestige ville øges, og at Danmark ville få oprejsning efter 1864, hvis denne fredsmision lykkedes. H. N. Andersen sagde efter rejsen, at hendes fredsønsker bl. a. kom til udtryk i et brev til prins Valdemar, hvor hun skrev »havde min mand endnu levet, var freden allerede kommet« ⁶⁶.

H. N. Andersens samtale med den engelske gesandt Buchanan var ikke slet så problemfri. Buchanan syntes at være overbevist om, at H. N. Andersen kun arbejdede for tysk-russisk separatfred, og havde sagt dette ligeud; herpå havde der udspundet sig en skarp diskussion, hvorunder H. N. Andersen som bevis for, at han ikke gik tyskernes ærinde, bl. a. havde fremhævet, at han havde orienteret den franske gesandt i København.

Buchanan havde kort før H. N. Andersens ankomst advaret den russiske udenrigsminister – og dermed også zaren – om de tyske bestræbelser for separatfred ⁶⁷. Dette dannede ikke netop den bedste baggrund for de drøftelser, H. N. Andersen skulle føre med zar Nikolaj og udenrigsminister Sasonoff. Enkekejserinden skaffede ham foretræde for dem.

Under sin samtale med zaren den 5. marts kunne H. N. Andersen ikke undgå at komme ind på de tyske separatfredsønsker, som zaren bestemt afviste at ville gå ind på. I øvrigt fremsattes den danske konges tilbud om mægling, og H. N. Andersen gengav sine indtryk af samtalerne med Edw. Grey og fra Tyskland; zar Nikolaj bad ifølge kvartaloversigten H. N. Andersen gengive sine udtalelser til den engelske konge og udenrigsminister og indbød H. N. Andersen til at komme igen. Ifølge »Danmark under Verdenskrigen« havde H. N. Andersen på zarens forespørgsel sagt, at han *havde* talt med den engelske konge om denne sag,

65. *Fremstilling* s. 43; Dahl m. fl. s. 39.

66. *Fremstilling* s. 42–44; AA. Rantzau til AA. 1915 10/3 (nr. 421; trykt: *L'Allemagne* I nr. 54) og 11/3 (nr. 429, trykt *ibid.* nr. 55).

67. Dahl m. fl. s. 42; AA. Rantzau til AA. 1915 11/3 (se foreg. note). – I H. N. Andersens *Fremstilling* s. 42–43 omtales, hvordan Buchanan ikke havde fået den fornødne forklaring fra Edw. Grey og derfor var mistroisk.

samt erklæret sig parat til på zarens opfordring at tale med kejser Wilhelm. Herom står der intet i kvartalsoversigten, og H. N. Andersen har først sagt det til Rantzau, *efter* at besøget hos kejser Wilhelm var aftalt. Det er i modstrid med kendsgerningerne, at H. N. Andersen havde drøftet fredsaktionen med den engelske konge, og han kan næppe have løjet på den måde over for zaren, der jo måtte formodes at have lejlighed til at få påstanden verificeret i England. Omtalen af zarens ønske om at skabe kontakt til kejser Wilhelm kan H. N. Andersen have fundet på for at demonstrere, at russerne virkelig ønskede fred – det ville han jo gerne selv tro ⁶⁸.

Derefter fulgte et møde med udenrigsminister Sasonoff, der ligesom zaren bad om at få den russiske solidaritet over for Ententen understreget i England; man ville – men kun i forståelse med England og Frankrig – tage eventuelle tyske forslag, der måtte blive fremsat gennem den danske konge, under overvejelse. Dette sidste, som står i kvartalsoversigten, er i H. N. Andersens referat til Rantzau blevet til, at den russiske udenrigsminister havde anbefalet rejser til Berlin, London og Paris. Har Sasonoff virkelig sagt det, skal det sikkert forstås sådan, at han ikke kun ønskede en henvendelse til Tyskland, men i givet fald også til Ruslands allierede ⁶⁹.

Før sin afrejse satte H. N. Andersen den danske gesandt i Petersborg ind i sagen; herom fik Rantzau intet at vide ⁷⁰.

Bethmann-Hollwegs fredstilbud

Den tyske rigskansler ventede spændt på udfaldet af H. N. Andersens rejse; den 6. marts fremsatte han et formeligt *fredstilbud*, som Rantzau straks skulle give videre til Scavenius, og som vel skulle meddeles H. N. Andersen under dennes ophold i Petersborg: Tysklands betingelser over for Rusland er kun små grænsekorrektioner (således ikke Warszawa) og økonomiske aftaler. Tyskland ønsker en varig fred med Rusland. Men

68. D a h l m. fl. s. 40; AA. Rantzau til AA. 1915 9/3, 11/3 og 13/3 (nr. 421, 429 og 449). – Det kan tænkes, at fremstillingen hos Dahl m. fl. er udformet sådan, fordi besøget hos kong George virkelig kom i stand, og det gerne skulle se ud, som om der var arbejdet i fuld forståelse med både englænderne og russerne; H. N. Andersens formål med at sige det til Rantzau er mere usikkert. – Omtalen af zarens ønske om et besøg hos kejser Wilhelm skal tjene til at demonstrere zarens fredønsker.

69. *Fremstilling* s. 45–46; D a h l m. fl. s. 40–41; AA. Rantzau til AA. 1915 11/3 (nr. 429).

70. D a h l m. fl. s. 41–42; *Fremstilling* s. 49 med den begrundelse, at gesandten let kunne få noget at vide fra anden side.

tilbuddet kom for sent. H. N. Andersen havde natten mellem den 5. og 6. marts forladt Petersborg og ankom til København den 8.

Rigskanslerens grund til at gå så vidt som til at fremsætte et fredstilbud var muligvis den samtale, han den 4. marts havde med Hindenburg, der var nedslået over det ringe resultat af vinterslaget i de Masuriske sumpe og vistnok tilrådede en snarlig fred mod øst⁷¹.

Scavenius erklærede i anledning af dette fredstilbud (den 8. om aftenen), at han selv ville være villig til at overtage en mægling mellem Tyskland og Rusland, men blot frygtede, at det skulle komme for dagen. Denne bemærkelsesværdige udtalelse fra Scavenius kan næppe helt være opspind fra Brockdorff-Rantzaus side eller ganske uoprigtigt ment af Scavenius; det ville jo komme for dagen, hvis Scavenius alligevel ikke bragte tilbudet videre. Naturligvis kan udenrigsministeren have ytret noget så imødekommende, fordi han var klar over, at H. N. Andersen var kommet tilbage, og der ingen lejlighed var til at oversende tilbudet straks; men det var alligevel lidt langt at gå, hvis han var helt uvillig til at gå ind på tyskernes planer⁷². – Følgende hypotese kan måske tjene til belysning af sammenhængen: Netop den 6. marts meddelte Scavenius sine ministerkolleger, at der var kommet antydninger fra tysk side om villighed til at diskutere en ordning af problemet Sønderjylland; den 8. fortalte han, at Rantzau havde meddelt, at man fra tysk side ville tage spørgsmålet op, at der kunne være tale om lempelser i sprogpolitikken eller måske grænsereguleringer; og den 12. berettede Scavenius, at den tyske gesandt havde fået fuldmagt til at behandle sagen. Selv om kollegerne mente, man ikke under krigen burde gå i forhandlinger med Tyskland om Sønderjylland, er det ikke udelukket, at Scavenius har fundet Rantzaus antydninger så væsentlige, at han fandt det nødvendigt at vise særlig imødekommenhed⁷³.

Resultatet af Ruslandsrejsen

Både i H. N. Andersens egen beretning og i hans referater til Scavenius og Brockdorff-Rantzau udtrykkes hans skuffelse tydeligt: »Jo længere jeg rejser, desto mere fjerner jeg mig fra fredstankerne,« sagde han til udenrigsministeren. Han søgte alligevel at se de mulige lyspunkter,

71. AA. Bethmann til Rantzau 1915 6/3 (trykt: *L'Allemagne I* nr. 52). – Om mødet med Hindenburg, se R i t t e r s. 74, er i lighed med Zechlin bedømmer dette skridt som betydningsfuldt, mens Fischer går let hen over det (s. 161).

72. AA. Rantzau til AA, 1915 9/3 (nr. 418).

73. M u n c h: *Erindringer III* s. 40–41; *Rodes dagbøger* s. 79; *Zahles dagbøger* s. 43. Jfr. note 61.

talte om enkekejserinde Dagmars fredsønsker, om udenrigsminister Sasonoffs anbefaling af nye rejser o. s. v.

Mens H. N. Andersens skuffelse som baggrund havde den russiske mistro til hans forehavende og den ringe russiske fredsvilje, var Rantzau skuffet over, at det tilsyneladende ikke havde været muligt at anvende H. N. Andersen til at påvirke russerne i retning af separatfred, og han mistænkte H. N. Andersen for at have overset mulige russiske fredsønsker ud fra Andersens egne ønsker om tysk-engelsk forståelse. Desuden mente den tyske gesandt, at H. N. Andersen holdt en del af sin viden skjult for ham selv og Scavenius⁷⁴.

Under alle omstændigheder fik Rantzau intet at vide om, at H. N. Andersen sendte en beretning om Ruslandsrejsen til England. Både den russiske zar og udenrigsminister havde ønsket, at Edw. Grey fik klart indtryk af, at russerne ikke tænkte på at slutte separatfred med Tyskland, og den 15. marts sendte H. N. Andersen via Albert Grey et brev til den engelske udenrigsminister, hvori han meddelte zarens tilkendegivelse; samtidig lod han forstå, at den danske konge ønskede, kong George blev orienteret. Et sådant ønske hos Christian 10. er vel som sædvanlig blevet til under inspiration fra H. N. Andersen.

Edw. Grey svarede gennem fættereren den 24. marts, at den engelske konge glædede sig over, at Christian 10. og H. N. Andersen ikke havde villet gå tyskernes ærinde, men at han for sin del ikke kunne se, at der kunne gøres mere nu; tyskerne måtte først opgive deres planer om separatfred⁷⁵. Men inden dette svar kom, havde H. N. Andersen allerede været hos kejser Wilhelm.

H. N. Andersen hos kejser Wilhelm

Den russiske udenrigsministers påståede anbefaling af rejser til Tyskland, England og Frankrig synes at have dannet udgangspunkt for et spørgsmål fra Brockdorff-Rantzau, om H. N. Andersen ville mødes med den tyske kejser. Ifølge H. N. Andersen har han selv tilbudt over for kejseren nærmere at udlægge sine synspunkter om den skadelige virkning, de stadige rygter om tyske separatfredsønsker havde på fredsmissionen.

74. AA. Rantzau til AA. 1915 9/3 (nr. 421), 11/3 (nr. 429), 12/3 (nr. 436) og 13/3 (nr. 449). – I følge H. N. Andersen selv (*Fremstilling* s. 49–50) blev Rantzau kun orienteret i det omfang, der ansås for rigtigt.

75. Kaarsted s. 76–77; brevet til Grey (af 15/3) findes i hans Private papers, og en redegørelse til Albert Grey er aftrykt i Tillæg til *Fremstilling*. H. N. Andersens brev til Albert Grey er trykt hos Dahl m. fl. s. 43. Edw. Greys brev til Albert Grey af 24/3 og sidstnævntes følgeskrivelse er i H. N. Andersens privatarkiv (RA).

Rantzau anbefalede naturligvis, at kejseren modtog H. N. Andersen, og det siger sig selv, at rigskansleren straks bifaldt idéen⁷⁶.

Den 13. marts modtog Christian 10. Rantzau i privataudiens og opfordrede ham til at følge med H. N. Andersen til Berlin⁷⁷. Audiensen, som Scavenius muligvis kan have foranstaltet, omtales ikke af H. N. Andersen, der dog vel næppe kan have været uvidende herom, men jo til stadighed ønskede at stå som fredsaktionens hovedperson og stadige initiativtager.

H. N. Andersen rejste den 16. marts og ankom samme aften til Berlin – dagen før var Rantzau kommet dertil. Det fremgår af materialet, at Rantzau hele tiden søgte at overvåge H. N. Andersen – vel for ikke at risikere, at sagen tog en udvikling bort fra tysk-russisk separatfred. H. N. Andersen mødtes den 17. først med Ballin, der ifølge H. N. Andersens beretning stadig var enig med ham i, at de måtte arbejde for en almindelig fred, og at en tysk-engelsk forståelse måtte være vejen dertil. Også med rigskansleren talte H. N. Andersen om fred med England; de tyske betingelser var: compensationer for ofrene og en fremtrædende økonomisk stilling i Belgien⁷⁸. Allerede i januar havde Grey sagt til H. N. Andersen, at England ingen indrømmelser ville gøre i Belgien, og dette var gået videre til Auswärtiges Amt, så dér var ingen vej frem, og det ønskede Bethmann tilsyneladende heller ikke⁷⁹.

Den 18. kom der besked fra hovedkvarteret i Charleville, at H. N. Andersen var velkommen hos kejseren, og samme dag gav Bethmann instruks til kejseren om, hvad der burde siges til H. N. Andersen: krigen var en påtvunget defensivkrig (som man havde sagt i november, og som Bethmann gentog den 17. marts), og den militære stilling var for god (havde man også sagt i november) til, at Tyskland kunne søge fred. Betingelsen måtte være: en varig fred (som Bethmann havde sagt i sit fredstilbud til Rusland den 6. marts), der står mål med det tyske folks ofre (som Bethmann sagde den 17. marts). Den engelske politik burde fordømmes (i samtalen med H. N. Andersen havde Bethmann udtrykt stor bitterhed mod englænderne), og den danske konge takkes⁸⁰. – Fra tysk side var der således intet nyt; man gentog, hvad man tidligere havde sagt.

I det tyske materiale findes intet referat af H. N. Andersens samtale med kejser Wilhelm; men der foreligger på tryk to referater fra H. N.

76. *Fremstilling* s. 50; AA. Rantzau til AA. 1915 11/3 (nr. 429) og Bethmann til Rantzau 1915 12/3. Jfr. note 61.

77. AA. Rantzau til AA. 1915 13/3 (nr. 446).

78. *Fremstilling* s. 51–55; D a h l m. fl. s. 44–45.

79. D a h l m. fl. s. 38; AA. Rantzau til AA. 1915 14/2.

80. *L'Allemagne* I nr. 59 med note 2 samt nr. 60.

Andersen, det ene i »Danmark under Verdenskrigen«, det andet det, der blev overrakt til zaren under H. N. Andersens besøg i Petersborg i juli 1915. Begge disse beretninger (der nedenfor benævnes henholdsvis den danske og den russiske version) er forkortede udgaver af den kvartalsoversigt, H. N. Andersen afgav til Christian 10., men det er ikke de samme passager, der er udeladt⁸¹.

H. N. Andersen talte med kejseren i nærværelse af rigskansleren, hvilket udelades i den russiske version, men medtages i den danske. H. N. Andersen blev modtaget »overordentlig hjerteligt«; kejseren understregede sit nære slægtsskab med Christian 10., der af alle monarker var den bedst egnede til at mægle i denne strid, hvori kun monarker kunne mægle – i modsætning til præsident Wilson, »som jeg har vist tilbage« (præsident Wilson er ikke omtalt i den russiske version).

Kejseren fremsatte stærke bebrejdelser mod de engelske og russiske statsledere og regeringsmedlemmer; i den russiske version er bebrejdelserne mod russerne mildnet og nedkortet, medens til gengæld de positive ting, kejseren kunne sige om sit forhold til zar Nikolaj, er med her, men ikke i den danske version. En diskussion om årsagerne til, at Tyskland og Rusland kom i krig, er helt udeladt i den danske version, men medtaget i den russiske på den måde, at kun H. N. Andersens gengivelse af den russiske argumentation er medtaget og ikke kejser Wilhelms modargumenter.

De muligheder for en tysk-engelsk forståelse, der drøftedes, er udeladt i den russiske version. Denne har desuden slet intet om det forslag, H. N. Andersen fremsatte for at bringe fredsaktionen videre: nemlig et møde mellem en russisk repræsentant og Brockdorff-Rantzau i København. På det tidspunkt, H. N. Andersen gav zaren referatet, havde zar Nikolaj nemlig nægtet at sende nogen repræsentant, og det var ikke drøftet under H. N. Andersens første ophold i Petersborg.

I øvrigt fulgte kejseren Bethmanns instruks uden større ændringer (rigskansleren var jo også til stede), dog således at han som grund til ikke selv at tage noget fredsiniciativ lagde mere vægt på »den behandling, jeg har været ude for«. Han udtrykte sin forståelse for, at H. N. Andersen ikke kunne medvirke i bestræbelser for en separatfred, men troede dog, vejen til fred gik over zarens gode hjerte – en formulering, der nøje sva-

81. *Fremstilling* s. 57–64; Dahl m. fl. s. 46–50; Hoetsch, II, 71 nr. 384 (i tysk oversættelse efter den engelske original). Da Hoetsch' publikation udkom allerede i 1930'erne, har den russiske version længe været kendt og har præget forskningen; »Danmark under Verdenskrigen« blev først almindeligt tilgængelig i 1952. I Tillæg til *Fremstilling* findes et engelsk referat, der er så godt som enslydende med den russiske version, men lidt mere fyldigt.

rer til den, Christian 10. anvendte i sit brev til zaren i januar (jfr. s. 78), og som Rantzau havde videregivet. Disse udtalelser er med i begge versioner.

De ændringer, den russiske version har i forhold til den oprindelige beretning, tjener således til at fjerne zarens mistanke om et dansk arbejde for tysk-russisk separatfred, men skal samtidig øge muligheden for at gøre zaren mere fredsvillig over for Tyskland.

Resultatet af samtalen var det nye forslag om en forhandling i København mellem Rantzau og en russisk repræsentant. Kejseren og rigskansleren gav straks deres støtte dertil, og fra tysk side glemte man ikke denne idé. H. N. Andersen havde rigtignok tænkt sig, at man på en eller anden måde kunne kombinere dette møde med det tidligere (s. 79) omtalte møde mellem Tyrell og Kühlmann; men det var man ikke interesseret i fra tysk side og heller ikke fra engelsk.

Danske regeringsmedlemmer orienteres

Ifølge Scavenius, der overværede H. N. Andersens mundtlige referat til kongen, skal H. N. Andersen have været helt overvældet af sine indtryk af rejsen, og kongen rørt over »de milde vinde« fra Tyskland. Også over for Rantzau udtrykte H. N. Andersen, hvor imponeret han var af kejseren: »Jeg vil over for kong George og Edw. Grey skildre kejseren så stor, som jeg har set ham«. Scavenius ytrede, at H. N. Andersen nok var blevet »omvendt« til at arbejde for tysk-russisk separatfred og udtalte sig i øvrigt i denne tid ret irriteret over H. N. Andersen, der »holdt trådene i sin hånd«. Ifølge Rantzaus indberetninger ser det også ud til, at det var H. N. Andersen, og ikke Scavenius, der pressede på for at få kongen til at skrive til zar Nikolaj og foreslå det nævnte møde mellem en russisk og tysk repræsentant. Samtidig skulle prins Valdemar meddele enkekejserinde Dagmar forslaget; dette brev kom af sted før den 30. marts, mens kongens på grund af dennes sygdom først afgik den 8. april⁸².

Samtidig lod H. N. Andersen forstå, at han havde fået opmuntrende efterretninger fra England – hvilket jo var i modstrid med kendsgerningerne. Rantzau søgte at bremse hans iver for en tysk-engelsk forståelse og indskærpede atter, at englænderne endelig ikke måtte få det indtryk, at man fra tysk side tog noget fredsinitiativ over for England⁸³.

82. AA. Rantzau til AA. 1915 24/3 (nr. 492, 494 og 495), 26/3 (nr. 503), 30/3 (nr. 527) og 8/4 (nr. 578).

83. AA. Rantzau til AA. 1915 24/3 (nr. 495). H. N. Andersen mente ikke, der fra engelsk side ville komme vanskeligheder p.gr.a. dette brev til zaren; sådan sagde han, før Edw. Greys svar var kommet; men selv efter modtagelsen af svaret har han ikke standset forehavendet. · Om Rantzaus argumentation: AA. Rantzau til AA. 1915 8/4 (nr. 578).

Grunden til, at Scavenius ikke ville presse på for at få forslaget af sted til zaren var den, at han var meget betænkelig ved udsigten til et tysk-russisk møde i København. Så betænkelig, at han for første gang omtalte fredsaktionen for Zahle, Munch, Rode og Brandes og udtrykte sin bekymring for, at Danmark – hvis mødet i København kom i stand – skulle få ord for at medvirke til separatfred mellem Tyskland og Rusland.

I øvrigt har han ud fra alle referater af mødet med regeringskollegerne at dømme intet sagt om, at man henvendte sig til Tyskland før H. N. Andersens første Petersborgrejse; ifølge Munchs referat sagde han endog, at det var englænderne, der ønskede, at russerne skulle spørges først (jfr. s. 71). Samtidig har han fremstillet sin egen rolle som mindre, end den havde været og fremhævet H. N. Andersens rolle.

Scavenius lagde vægt på, at aktionen kunne medvirke til at sikre Danmarks stilling: hvis de krigsførende regnede København for det fremtidige fredssæde, ville de måske tage større hensyn til Danmark. Denne faktor omtales af Rode og Zahle, og sidstnævnte lægger stor vægt herpå, mens Munch ikke nævner dette moment og anfører, at regeringsmedlemmerne ikke troede, fredsmissionen kunne føre til noget⁸⁴.

Hvis Scavenius var så betænkelig, hvorfor havde han så de sidste måneder gentagne gange forsikret Rantzau om, at han kunne indse nytten af en tysk-russisk separatfred og givet forsikringer om sin medvirken? Var disse forsikringer kun bluff?

Forklaringen er sikkert, at det ud fra Scavenius' synspunkt var een ting at tilsige Rantzau sin støtte – det kunne kun forbedre forholdet til Tyskland og behøvede ikke at blive åbenbaret i England; men det var noget ganske andet at foranstalte et møde i København. Et sådant møde kunne vanskeligere skjules, og sagen således ikke længere holdes hemmelig, hvilket hele tiden havde været en forudsætning. H. N. Andersens rejser havde jo altid flere formål, han rejste formelt set som privatmand og tilhørte et neutralt land. Det var noget andet, hvis en repræsentant for det krigsførende Rusland viste sig i København. Kom et tysk-russisk møde i København for dagen, kunne det formodentlig skade vor stilling i England (sådan sagde han i det mindste til sine ministerkolleger).

H. N. Andersen i England

En forestående Englandsrejse omtales i Edw. Greys brev af 24. marts, og H. N. Andersen afrejste den 8. april. Han havde tænkt sig at virke

84. Munch: *Erindringer* III s. 42–43; *Rodes dagbøger* s. 84–86; *Zahles dagbøger* s. 55–56.

for at få mødet mellem Tyrell og Kühlmann i stand, og bragte det på bane over for Bethmann-Hollweg, som han mødtes med under udrejsen, men som ikke viste megen vilje til forhandling med England og ligesom Rantzau lagde vægt på, at englænderne ikke måtte få indtryk af noget tysk fredsiniciativ over for England. I følge H. N. Andersen havde rigskansleren dog givet sin tilslutning til, at det tysk-engelske møde blev bragt på bane⁸⁵. Om han – eller Rantzau – på forhånd havde indskærpet H. N. Andersen intet at sige i London om det planlagte tysk-russiske møde, fremgår ikke; men H. N. Andersen nævnte det ikke i London.

I England fandt han kun »platonisk« interesse for fred: Edw. Greys udtalelser var lige så uforsonlige som den tyske rigskanslers, og han ønskede ikke mødet mellem Tyrell og Kühlmann arrangeret nu. H. N. Andersen medbragte et brev fra Christian 10. til den franske præsident og havde tænkt sig muligvis at rejse til Paris; Bethmann havde ikke været meget for en sådan rejse, og Edw. Grey forhindrede simpelthen, at dette brev blev afleveret.

Under dette besøg drøftede H. N. Andersen for første gang fredsspørgsmålet med den engelske konge, der nok bad ham takke Christian 10., men i øvrigt ikke mente, tiden var inde til at forsøge at få fredsforhandlinger i gang. Han gav dog H. N. Andersen et brev med til den danske konge, dets indhold betegnedes af Scavenius som »konventionelt«⁸⁶.

Bethmann-Hollweg havde bedt H. N. Andersen om at lægge hjemrejsen over Tyskland. Den 19. april mødtes H. N. Andersen og Ballin, den sidste beklagede sig over, at de tyske regeringsmedlemmer ikke ville høre på hans synspunkter (d. v. s. angående tysk-engelsk forståelse). Dagen efter talte H. N. Andersen med Bethmann, og følte, »at det medførte visse ubehageligheder at være stødpude«. Som basis for eventuelle fredsforhandlinger kunne den danske konge foreslå status quo; men det ville Bethmann ikke høre tale om. Han lovede dog at viderebringe H. N. Andersens forslag, at den danske konge skulle henstille til statsoverhovederne i England, Rusland og Tyskland »så vidt muligt ubemærket« at sende en repræsentant til København, og udtrykte sin taknemmelighed over et tilbud fra H. N. Andersen om at komme til Berlin, når det ønskedes. På Ballins opfordring talte H. N. Andersen også med udenrigsminister Jagow og understatssekretær Zimmermann – der jo begge længe

85. *Fremstilling* s. 73–75; D a h l m. fl. s. 52–53.

86. *Fremstilling* s. 76–90; D a h l m. fl. s. 52–55; AA. Rantzau til AA. 1915 29/4 (nr. 700).

havde været orienteret; han fandt udenrigsministeren mere fredsvillig og forsonlig end rigskansleren⁸⁷.

Baggrunden for den irritation, Bethmann lagde for dagen, var sikkert, at det endnu ikke havde været muligt at få H. N. Andersens fredsforsøg drejet udelukkende i retning af separatfred mellem Tyskland og Rusland, så meget mere som centralmagternes stilling i øst var blevet svækket ved Przemysls fald den 22. marts, og man jo gerne ville forhandle ud fra en bedre militær position (jfr. note 40).

Ny pause

Fra maj måned 1915 findes ingen omtale i materialet af de danske fredsbestræbelser, og fra dansk side foretog man sig intet for at holde foretagendet i gang.

For H. N. Andersens vedkommende var grunden givetvis skuffelse over sagens udvikling. Den fredsaktion, der i efteråret 1914 var indledt med ham selv som hovedmanden, med udgangspunkt i drøftelser i England, skulle efter hans – og generaldirektør Ballins – mening tjene til at tilvejebringe en almindelig fred gennem først og fremmest en tysk-engelsk forståelse, og sådan var sagen også lagt op fra begyndelsen. Han var blevet modtaget særdeles imødekommende i Tyskland, men under sit sidste besøg dér for første gang med mindre venlighed, og det måtte nu stå ham klart, at tyskerne ikke ønskede at høre tale om fred med England. H. N. Andersen havde indtil april troet på – eller i hvert fald sagt han troede på – at englænderne var velvilligt indstillet til hans fredsbestræbelser. Af det engelske materiale fremgår, at man i England ikke var særlig interesseret; hidtil havde man dog lyttet velvilligt til H. N. Andersens »indtryk« fra besøgene i Tyskland og Rusland, men nu bad man ham endelig utvetydig om at indstille aktiviteten.

Udenrigsminister Scavenius var fra begyndelsen af januar blevet mere inddraget i fredsaktionen, i forbindelse med, at man fra tysk side stærkt pressede på for at tilvejebringe en separatfred med Rusland og gennem Brockdorff-Rantzau søgte at bearbejde ham, for at han kunne virke i den retning. I hvor høj grad han virkelig har troet på, at H. N. Andersens fredsarbejde kunne bære frugt, er uvist – han synes ikke altid at have næret lige stor tillid til H. N. Andersens dømmekraft i en så speget sag. Mens H. N. Andersen hårdnakket over for tyskerne holdt fast ved, at han ikke ville befatte sig med tysk-russisk separatfred, havde Sca-

87. *Fremstilling* s. 90–95; D a h l m. fl. s. 56–57. – Der blev intet referat sendt til Rantzau af samtalerne, måske et tegn på, at de tyske ledere ikke lige for tiden så nogen vej videre frem og heller ikke var helt så ivrige.

venius dels tidligere indset, at det kun var en sådan fred, tyskerne ønskede, dels ikke klart sagt fra over for den tyske gesandt i København.

Selv om Rantzaus indberetninger om Scavenius' beredvillighed til at arbejde for separatfred givetvis er overdrevne, kan de næppe helt være pure opspind – således forstået, at Scavenius sikkert har udtalt sig forstående m. h. t. de tyske ønsker og erklæret, at han ikke anså en tysk-russisk fred for ganske unyttig for Danmark (selv om en tysk-engelsk forståelse var mere nyttig – den så blot ret uopnåelig ud). Han var tilsyneladende endda villig til at viderebringe de tyske fredsbetingelser til russerne. Det stod for Scavenius som noget virkelig væsentligt at bevare et godt forhold til Tyskland, og hans erklæringer må have haft dette til formål; de kom jo ingen andre end de tyske ledere for øre, så længe sagen kunne holdes hemmelig. Det er derfor naturligt, at han først blev betænkelig, da sagen tog en vending, der medførte risiko for, at den blev kendt, og vel at mærke kendt i England som en dansk medvirken til tysk-russisk separatfred.

Fra tysk side foretrak man en fred med Rusland. Hver gang H. N. Andersen skulle til England, fik han pålæg om ikke at fremstille sit ærinde som udsprunget af et tysk fredsiniciativ over for englænderne, og siden januar 1915 havde man søgt at bremse hans aktivitet over for England, hvor man på sin side heller ikke var synderlig interesseret.

Siden december 1915 havde man i Tyskland ønsket at få Rusland ud af Ententen, og i disse bestræbelser var H. N. Andersens mission kun et forsøg blandt andre, mere eller mindre realistiske. Man havde vistnok de største forhåbninger til H. N. Andersen og til den russiske politiker grev Witte, der i Tyskland gik for at være tyskvenlig; men da greven døde i marts 1915, forsvandt denne mulighed. Rigskansleren kunne gå så langt som til at fremsætte et formeligt fredstilbud over for russerne; men det nåede ikke frem, mens H. N. Andersen var i Petersborg, sikkert til nogen skuffelse i Tyskland. De østvendte fredsbestræbelser var i nogen grad et kapløb med tiden, da den militære position i løbet af foråret forværredes, og man ønskede at få forhandlingerne i gang i den bedst mulige militære udgangssituation. Derfor blev der presset på for at få arrangeret et tysk-russisk møde, og det lykkedes også at få den danske konge til at foreslå det for zaren, samtidig med det af H. N. Andersen og Ballin påtænkte arrangement med et tysk-engelsk møde og den danske idé om en henvendelse til Frankrig ikke blev til noget, hovedsageligt på grund af engelsk modstand. I løbet af maj bedredes centralmagternes militære stilling mod øst, og den 3. juni blev Przemysl atter indtaget, hvorefter Falkenhayn straks mente, man burde tilbyde russerne

våbenstilstand. Bethmann søgte dog at bremse Falkenhayns iver ved at påpege, at en separatfred ikke uden videre kunne bringes i stand (om den russiske modstand, se nedenfor)⁸⁸.

Det eneste, der atter ville kunne sætte gang i fredsaktionen, var forslaget om det tysk-russiske møde. Men i maj indtraf intet svar fra zaren, og i forbindelse med den danske konges fødselsdagshilsen til ham den 19. maj pressede hverken H. N. Andersen eller Scavenius på for at rykke for svar⁸⁹.

Ved den engelske regeringsomdannelse i maj frygtede den danske udenrigsminister, at det skulle gøre vor stilling over for England vanskeligere. Edw. Greys stilling var nu svækket og dermed også H. N. Andersens indflydelse på den engelske regering. Samtidig udtrykte Scavenius atter nervøsitet for et engelsk Østersøfremstød, som russerne efter hans mening pressede på for⁹⁰.

Den 2. juni indtraf svaret fra zar Nikolaj: »My reply can only be a negative one,« og meddelelsen blev straks videregivet til Auswärtiges Amt. Svaret citeres ikke i H. N. Andersens beretning, hvoraf det heller ikke fremgår, at England fra dansk side blev orienteret om korrespondancen med russerne om mødet. Scavenius udtalte til sine regeringskolleger, at fredsbestræbelserne for så vidt var standset hermed, og det skulle man også tro, nu hvor både England og Rusland havde sagt fra⁹¹.

H. N. Andersen rejste den 8. juni til London, bl. a. for at sondere angående de engelske Østersøplaner. Forinden var der til prins Valdemar kommet meddelelser om fredsønsker ved det russiske hof – de kan dog i betragtning af zarens svar ikke have været næret af alle ved hoffet – og H. N. Andersen havde tænkt sig at omtale i London, at russerne måske ville trække sig ud af Ententen; herimod advarede Rantzau efter ordre kraftigt ud fra det synspunkt, at en sådan omtale i London kunne øge den engelske aktivitet i Petersborg og hindre en sprængning af Ententen. H. N. Andersen fik atter pålæg om ikke at tale om noget tysk fredsinitiativ over for England⁹². For øvrigt blev der ikke drøftet fred under hans Londonophold. Han talte atter med kong George, der ifølge H. N. Andersen opfordrede ham til at rejse til Petersborg for at præcisere de engelske synspunkter vedrørende Balkan, men ikke for at foreslå

88. L a f e b e r s. 204; R i t t e r s. 88; S t a d e l m a n n s. 524–25.

89. A A. Rantzau til AA. 1915 27/5.

90. M u n c h: *Erindringer* III s. 43 og 62.

91. A A. Rantzau til AA. 1915 2/6 (nr. 912); M u n c h: *Erindringer* III s. 62; *Rodes dagbøger* s. 92.

92. A A. Rantzau til AA. 1915 31/5 (nr. 898), 1/6 (nr. 903), 2/6 (nr. 912) og 3/6 (nr. 920).

fredsforhandlinger. Konklusionen blev, at »fredsmæglingen måtte stå hen til bedre tider«. Heller ikke denne gang synes H. N. Andersen at have fortalt om korrespondancen med russerne om et tysk-russisk møde⁹³.

Når både H. N. Andersen og Scavenius mente, aktionen måtte indstilles, når England slet ikke ville høre tale om fred, og når russerne også nægtede, var der ikke megen basis for at fortsætte dette fredsarbejde. Det var kun i Tyskland, man stadig ønskede at forhandle om fred – og kun med russerne; dette ønske blev grunden til, at H. N. Andersens fredsmission blev genoptaget.

Tredie fase: Arbejde for separatfred

Dansk-tyske drøftelser

Inden afrejsen til England var det aftalt, at H. N. Andersen skulle komme til Berlin på hjemrejsen for at tale med Bethmann-Hollweg⁹⁴. De mødtes den 19. juni; rigskansleren argumenterede for, at H. N. Andersen skulle rejse til Petersborg, og i anledning af H. N. Andersens afvisning af at arbejde for en separatfred anførte han, at Rusland jo kunne drage England med ind i fredsdrøftelserne. En ny Petersborgrejse havde været på tale, inden zarens afvisende svar ankom, og ifølge H. N. Andersen skulle den engelske konge jo have ønsket, han talte med zaren (jfr. ovenfor), ganske vist ikke om fred. Dette ønske fra den engelske konges side omtalte H. N. Andersen for Bethmann uden at nævne den egentlige baggrund⁹⁵.

Efter sin hjemkomst aflagde H. N. Andersen referat til Scavenius den 22. juni og til kongen den 23. juni, og de enedes om, at Petersborgrejsen burde vente, ifølge H. N. Andersen på grund af de nye russiske nederlag. Lemberg erobredes af tyskerne den 22. juni, og dette blev kendt i Danmark den 23. – Men den 22. juni havde Scavenius sagt til Rantzau, at H. N. Andersen skulle til Petersborg om en uges tid, og det kan jo ikke kaldes en opsættelse. Efter hvad Rantzau meddeler, skal Scavenius have foreslået, at H. N. Andersen som sit »indtryk« skulle fortælle i Petersborg, at han i Berlin havde konstateret fredsvilje.

Til syvende og sidst, sagde Scavenius, var H. N. Andersens aktion jo

93. *Fremstilling* s. 116–123; Dahl m. fl. s. 68–70.

94. *Fremstilling* s. 114; AA. Rantzau til AA. 1915 28/5 (nr. 883) og 31/5 (nr. 898) og Jagow til Rantzau 1915 29/5.

95. *Fremstilling* s. 125–26; Dahl m. fl. s. 70–71; AA. Jagow til Rantzau 1915 22/6. – Om den tidligere omtale af en Ruslandsrejse: Rantzau til AA. 1915 1/5 (nr. 901).

ingen statsaktion og kunne altid desavoueres i nødstilfælde – d. v. s. hvis der kom noget ud⁹⁶. Og den risiko tog man i betragtning på dette tidspunkt, idet der i den tyske presse havde været rygter, der af H. N. Andersen tolkedes som en omtale af den danske aktion, og som fremhæves i hans kvartalsoversigt; disse rygter har tilsyneladende bidraget til at bremse hans iver for sagen⁹⁷.

Den 23. – da Scavenius havde talt med H. N. Andersen og kongen – mente han, rejsen til Rusland ville blive udsat. Men da havde Rantzau allerede indberettet, at en sådan rejse var under planlægning, og rigskansler Bethmann og udenrigsminister Jagow pressede fra nu af på for at få H. N. Andersen af sted. Rigskansleren skal i denne tid have været særlig indstillet på at opnå fred med Rusland⁹⁸, og der blev uafslædelig sendt instrukser til Rantzau om, at H. N. Andersen burde rejse og om, hvad han burde sige i Petersborg.

H. N. Andersen tøvede stadig og anså ikke det »psykologiske« tidspunkt for at være kommet (jfr. ovenfor om Lembergs fald). Samtidig argumenteredes der imidlertid fra tysk side dels med, at man havde pålidelige oplysninger om stærk russisk fredsvilje: det havde i midten af juni været på tale at foretage en henvendelse til Christian 10. om at formidle kontakt til Tyskland (herom tvivlede H. N. Andersen dog), dels – som sædvanlig – med, at en tysk-russisk forståelse kunne bane vejen for en almindelig fred, idet Rusland kunne drage England og Frankrig med.

Scavenius synes også at have henstillet til H. N. Andersen, at han burde rejse, og bl. a. argumenteret med, at man ikke måtte vise sig uvillig over for tyskerne, da det var magtpåliggende for Danmark at bevare et godt forhold til Tyskland.

Netop i slutningen af juni og i begyndelsen af juli var der tale om en omdannelse af den danske regering. Over for Tyskland lagde man (d. v. s. kongen via H. N. Andersen over for Rantzau) vægt på, at en eventuel ændring ikke ville medføre noget udenrigsministerskifte. Scavenius lagde over for Rantzau ikke skjul på, at H. N. Andersen var hans bedste støtte ved hoffet, hvor kongen vist gerne havde set Scavenius gå. Omvendt fremsatte den tyske regering den anskuelse, at den danske udenrigspolitikens troværdighed afhang af Scavenius' person. Det var i den-

96. AA. Rantzau til AA. 1915 21/6 (nr. 1029), 22/6 (nr. 1040) og 23/6; *Fremstilling* s. 126; *D a h l m.* fl. s. 73.

97. *Fremstilling* s. 128.

98. *R i t t e r* s. 90; Scavenius' udtalelse: AA. Rantzau til AA. 1915 23/6.

ne tid følgelig magtpåliggende for Scavenius at have et godt forhold til tyskerne – såfremt han ikke ligefrem nærrede et stærkt ønske om at gå af⁹⁹.

Straks efter H. N. Andersens og Rantzaus første samtale (26. juni) efter Andersens hjemkomst fra rejsen til London og Berlin gik H. N. Andersen da også med til at henstille til prins Valdemar om telegrafisk at forhøre sig hos enkekejsersinde Dagmar om muligheden for, at H. N. Andersen kunne komme til Petersborg. Svaret indløb den 28.: zaren bortrejst de næste to uger, men H. N. Andersen velkommen¹⁰⁰.

Endvidere gik H. N. Andersen med til i Petersborg at meddele som sit »indtryk« af samtalerne i Tyskland: Tyskland er villig til en billig fred med Rusland og anser videre blodbad mellem de to lande for formålsløst. Christian 10. gav også sit samtykke til, at forslaget om et tysk-russisk møde i København blev genfremsat, såfremt man ikke kunne komme nogen vegne med zaren; denne idé var fremsat af Rantzau, der vel atter så sin chance for at spille en rolle som fredsforhandler¹⁰¹.

Udover fredsdrøftelserne havde H. N. Andersen for egen regning et par andre ærinder i Rusland: Han ville intrigere for at få den russiske udenrigsminister styrtet! Det havde han allerede omkring 1. juni fortalt Rantzau, og tanken anbefaledes fra tysk side¹⁰². Desuden havde han de tidligere nævnte meddelelser fra kong George til zaren. Han ville således i England kunne hævde, at han ikke kun rejste i tyskernes ærinde.

H. N. Andersens anden Ruslandsrejse

Afrejsen skete den 11. juli, og efter et ophold i Stockholm ankom H. N. Andersen natten mellem den 17. og 18. til Petersborg og drøftede den 21. fredsspørgsmålet med zar Nikolaj.

I betragtning af, at der kort efter denne rejse fremkom pressemeddelelser vedrørende det danske fredsforsøg, er det nødvendigt at gå nærmere ind på, hvad H. N. Andersen egentlig har foretaget sig i Petersborg.

Samtalen med zaren er gengivet i en række versioner. Fra H. N. An-

99. AA. Rantzau til AA. 1915 22/6 (nr. 1040), 27/6 (nr. 1066), 28/6 (nr. 1073), 29/6 (nr. 1082), 6/7 (nr. 1131) og 9/7 (nr. 1149), Bethmann til Rantzau 1915 25/6 og 9/7, Jagow til Rantzau 22/6 og 29/6. – *Fremstilling* s. 130–32 og 141. – Om Scavenius' stilling: M u n c h: *Erindringer* III s. 107–109; *Rodes dagbøger* s. 102–103 (hvor antydning af lempelser i den tyske politik i Sønderjylland omtales); S j ø q v i s t bd. 1 s. 178–180.

100. *Fremstilling* s. 131.

101. AA. Rantzau til AA. 1915 6/7 (nr. 1131), 9/7 (nr. 1149) og 11/7 (nr. 1157).

102. AA. Rantzau til AA. 1915 31/5 (nr. 898), 1/6 (nr. 901), 3/6 (nr. 920) og 28/6 (nr. 1073), Bethmann til Rantzau 1915 1/6.

dersens hånd har vi en fyldig kvartalsoversigt, afgivet til kongen den 31. juli og i forkortet form gengivet i »Danmark under Verdenskrigen«¹⁰³. Fra russisk side foreligger en kort optegnelse om, hvad zaren efter samtalen meddelte udenrigsminister Sasonoff¹⁰⁴. Desuden har H. N. Andersen aflagt mundtligt referat til Scavenius, Rantzau og den danske konge, gengivet i Rantzaus indberetninger¹⁰⁵, samt til Ballin og Bethmann, der begge har nedskrevet referatet straks efter deres samtale med H. N. Andersen. Bethmann har desuden efter krigen ladet en beretning trykke med det formål at vise, at han ikke havde forsømt nogen fredsmulighed mod øst. Endelig findes et kort referat i den østrigske udenrigsministers erindringer; det bygger på tyske meddelelser og bringer intet nyt i forhold til disse¹⁰⁶. Hvad H. N. Andersens udtalelser angår, stemmer referaterne overens, når det gælder hans indtryk af tilstedeværelsen af tyske ønsker om en billig fred med russerne; han har virkelig gengivet, hvad han forinden havde lovet. Ifølge alle referater har han også bragt begrebet »separatfred« på tale, men ifølge sit eget referat og den mundtlige redegørelse til Christian 10. i den form, at han stærkt har fremhævet, at man fra dansk side ikke kunne medvirke til tilvejebringelse af separatfred¹⁰⁷, ifølge Ballins og Bethmanns referater derimod i den form, at han direkte har spurgt zaren, om denne ville forhandle om separatfred. Der er næppe tvivl om, at H. N. Andersen over for zar Nikolaj virkelig tog afstand fra at arbejde for separatfred; han har så strøget det i sit referat i Tyskland for at give det udseende af, at han havde virket loyalt i overensstemmelse med de tyske ønsker. – I den russiske version fremstår hans indtryk som en redegørelse for, hvordan de ledende tyske politikere var delt i to grupper. Den ene (Tirpitz' parti) ønskede en absolut sejr, den anden (Bethmann, Jagow m. fl.) ønskede en separatfred, men var indbyrdes uenige om, hvorvidt man skulle tilnærme sig England eller Rusland – stemningen var dog overvejende for

103. *Fremstilling* s. 135–144; *D a h l m. fl.* s. 73–77.

104. *H o e t s c h*, II, 81 nr. 361.

105. Referatet til Scavenius: Rantzau til AA. 1915 29/7 (nr. 1241); Bethmann lod straks dets indhold gå videre til Falkenhayn (*L'Allemagne* I nr. 118 og 119). Referatet til Rantzau: Rantzau til AA. 1915 2/8 (nr. 1264). Referatet til kongen, givet efter pressemeddelelsernes fremkomst, men i øvrigt overensstemmende med H. N. Andersens kvartalsoversigt vedr. denne samtale med kongen (s. 159): Rantzau til AA. 1915 12/8.

106. Ballins referat af 1915 9/8 og Bethmanns af s.d. trykt i *L'Allemagne* I nr. 127 og 128. – Bethmanns senere beretning, se note 4. – *S. v o n B u r i a n*: *Drei Jahre*, 1923, s. 139.

107. Han skal have sagt, at han også over for Bethmann havde afvist det, men at rigskansleren havde svaret, at England og Frankrig også kunne inddrages.

det sidste. Af H. N. Andersens egen beretning fremgår det, at der var talt om en sådan opdeling af de tyske politikere, rigtignok ikke under samtalen med zaren, men under hans drøftelser med Sasonoff. Nu svarer denne karakteristik af den tyske holdning til, hvad H. N. Andersen andetsteds i kvartalsoversigterne fremsætter, og han understreger, at hans egne og Sasonoffs ytringer om de tyske politikere i mangt og meget stemte overens, så det er for så vidt af mindre betydning, hvem der fremsatte disse udtalelser. Det er dog symptomatisk, at det er dette emne, der i det russiske udenrigsministerium lægges vægt på. Ingen af beretningerne lader H. N. Andersen fremsætte noget egentligt tysk fredstilbud.

Kun ifølge referatet til Rantzau har H. N. Andersen over for zaren berørt forslaget om et tysk-russisk møde i København; det nævnes sært nok ikke i rapporterne til Ballin og Bethmann. Al omtale af udsendelse af en russisk repræsentant til drøftelser i København er også strøget i det referat af samtalen med kejser Wilhelm i marts, som H. N. Andersen overrakte zaren. H. N. Andersen kan derfor næppe have nævnt forslaget for zar Nikolaj, men han har ladet Rantzau tro det, da den tyske gesandt nu engang var så interesseret.

I forbindelse med drøftelserne med zar Nikolaj overrakte H. N. Andersen sin beretning om besøget hos kejser Wilhelm. Den var som ovenfor vist (s. 88) tilpasset efter forholdene, så at russerne skulle få indtryk af tysk fredsvilje, mens enhver antydning af et snævert dansk-tysk samarbejde i fredsaktionen var udeladt.

Zar Nikolajs udtalelser gik ifølge alle beretninger ud på, at Rusland på trods af de stedfundne nederlag ikke følte sig endeligt slået, at der ikke kunne være tale om separatfred; men at man ville holde fast ved Ententen.

Beretningerne har flere indbyrdes afvigelser. Således skal russerne ifølge Scavenius' gengivelse til Rantzau ikke have følt had over for tyskerne, men beundret deres militære evne. En sådan udtalelse genspejler Scavenius' eget syn og er rimeligvis tilføjet af Scavenius for egen regning. Rantzau hævder, at H. N. Andersens referat til ham selv stemte overens med Scavenius', men gengiver det ikke i detaljer, så formuleringerne kendes ikke. Ifølge H. N. Andersens beretning har zar Nikolaj derimod fremsat anklager mod Tyskland for at være skyld i krigen. – I Scavenius' gengivelse er zarens fastholden ved Ententen blevet til, at han ikke turde slutte separatfred og var bange for, at de eksisterende uoverensstemmelser mellem England og Rusland skulle komme frem; det kan igen være Scavenius' egen version og siger da mere om Scavenius' holdning til Tyskland end om zarens holdning til England.

Ifølge Rantzaus indberetninger ville zaren forelægge spørgsmålet om fred for dumaen. Efter H. N. Andersens beretning var det udenrigsminister Sasonoff, der havde omtalt dumaen. Under alle omstændigheder blev de tyske separatfredsbestræbelser drøftet i dumaen¹⁰⁸.

Ruslandsrejsens resultat

Både H. N. Andersen, Scavenius, Rantzau og Bethmann-Hollweg måtte bedømme rejsens resultat som lig nul. En separat drøftelse med Tyskland ville russerne ikke gå med til, og der var intet udgangspunkt for at iværksætte fredsdøftelser på bredere basis¹⁰⁹.

Englænderne var tilsyneladende ikke forinden blevet orienteret om, at H. N. Andersen skulle drøfte fred med russerne, de var kun informeret om, at H. N. Andersen skulle til Petersborg; Buchanan – der jo under H. N. Andersens sidste ophold i Petersborg havde voldt problemer – var ikke informeret. Der blev heller ikke sendt noget referat til England, blot en kort meddelelse om, at H. N. Andersen var kommet tilbage. Derimod lovede H. N. Andersen under sit første møde med Rantzau efter hjemkomsten at aflægge beretning i Tyskland, hvor man naturligvis var interesseret. Forinden gav Rantzau Auswärtiges Amt gode råd om, hvordan H. N. Andersen burde modtages: man skulle blot høre på ham, indtil han havde »lettet sig« for sine sentimentale idéer, derefter var han tilgængelig for fornuft og havde en del »sunde idéer«¹¹⁰. Den eneste idé, H. N. Andersen dog kunne fremsætte ved sit møde den 9. aug. med rigskansleren, var et møde mellem Bethmann, Sasonoff og Edw. Grey, f. eks. i København! Om han virkelig selv har troet på, at nogen af parterne var villige hertil, må stå hen; Bethmanns reaktion tydede ikke på større begejstring; han sagde dog at ville overveje det til senere på dagen¹¹¹. Men inden han havde overvejet, indløb meddelelser i Berlin om, at fredsmissionen var røbet i pressen, i den form, at Christian 10. havde overbragt Rusland et tysk fredsforslag, men fået afslag.

108. Ifølge kvartalsoversigten har H. N. Andersen overbragt den engelske konges meddelelse fra juni. Han talte også med enkekejserinde Dagmar og den danske gesandt. Med udgangspunkt i sit referat af samtalen med kejser Wilhelm har han diskuteret årsagerne til krigens opståen.

109. AA. Rantzau til AA. 1915 29/7 (nr. 1241) og 2/8 (nr. 1264), Bethmann til Falkenhayn 1915 30/7 (se note 105).

110. AA. Rantzau til AA. 1915 7/8.

111. *Fremstilling* s. 115; Dahl m. fl. s. 78. – I Bethmanns referat (se note 106), står der intetsomhelst om et sådant møde, idet han heri kun beskæftiger sig med forholdet til Rusland, og givetvis ikke har regnet H. N. Andersens forslag for en farbar vej.

Fredsaktionen indstilles

Selv om H. N. Andersens navn ikke direkte var nævnt, var der ingen tvivl om, at det var hans fredsbestræbelser, der med meddelelser fra Petersborg som kilde snart blev omtalt i hele verdenspressen¹¹². H. N. Andersen blev nærmest ude af sig selv og rasede mod russerne, der, efter at have givet ham en venlig modtagelse, havde kompromitteret ham, o. s. v., o. s. v.¹¹³. Han var nervøs for, at hans navn skulle komme frem, og derfor var han og Scavenius enige om, at der ikke skulle udsendes noget officielt dementi, der kunne give anledning til diskussion i pressen med risiko for, at der skulle komme mere frem. Derfor bebrejdede man fra dansk side også Auswärtiges Amt, at der derfra udsendes et officielt dementi, skønt Scavenius på forespørgsel havde opfordret til at behandle sagen »fra oven og ned« og blot henføre den til russisk opspind, samt undgå enhver offentlig diskussion herom¹¹⁴. For Scavenius syntes det væsentligste at være, at sagen blev holdt så skjult som muligt, mens det for H. N. Andersen var magtpåliggende at blive rensset for beskyldningerne.

Fra dansk side foretoges ikke andet, end at prins Valdemar over for enkekeiserinden af Rusland protesterede mod denne »sensationelle efterretning, der på påfaldende vis var tilladt af den russiske censur«, og at Christian 10. skrev et forklarende brev til den engelske konge¹¹⁵. For øvrigt kan det næppe undre, at der endelig kom noget frem i pressen; det er jo fremgået af ovenstående behandling, at et betragteligt antal personer efterhånden var blevet informeret om, at H. N. Andersen var i gang med en fredsaktion.

H. N. Andersens nervøsitet var hovedsageligt begrundet i forholdet til England; men da han i slutningen af august var derovre, kunne han til sin beroligelse konstatere, at der tilsyneladende ikke var kommet skår i forholdet til englænderne. Og konklusionen var for så vidt rigtig, som H. N. Andersen også herefter kunne bruges som dansk forhandler i Eng-

-
112. »Politiken« 1915 10/8, »Berlingske Tidende« 11/8 (med referat af italienske pressemeddelelser), »Nationaltidende« 13/8, »Times« 9/8 (med referat af russiske pressemeddelelser), m. fl. a.
113. AA. Rantzau til AA. 1915 12/8 (nr. 1330). – H. N. Andersen og de øvrige implicerede var i tvivl om, hvorvidt Sasonoff eller Buchanan stod bag (*Fremstilling* s. 157–158).
114. AA. Jagow til Rantzau 1915 10/8 og 12/8, Rantzau til AA. 1915 10/8 (nr. 1309) og 13/8 (nr. 1342). – Dementiet stod i »Norddeutsche Allgemeine Zeitung« den 12. aug.
115. AA. Rantzau til AA. 1915 13/8 (nr. 1340) om protesten til Rusland; en kopi af Valdemars telegram findes i H. Steins privatarkiv (RA.); *Fremstilling* s. 159 om henvendelserne til Rusland og England.

land. – Men om fred ville man intet høre i London og sagde det ligeud, selv om H. N. Andersen som sædvanlig søgte at bibringe det indtryk, at tyskerne, især Bethmann, var fredsvillige. Men stemningen var – bl. a. som følge af Bethmanns tale i den tyske rigsdag den 19. august om de tyske sejre og den tyske vilje til at fortsætte krigen – mere bitter mod Tyskland end tidligere, hvilket H. N. Andersen med beklagelse måtte konstatere over for Bethmann, som han på hjemvejen atter talte med. – Endnu et moment har medvirket til at bibringe H. N. Andersen en opgivende holdning, nemlig enkekejserinde Dagmars omtale af, at man fra tysk side også ad anden vej havde forsøgt at få russerne med på separatfred. Selv om Bethmann benægtede det, må H. N. Andersen endelig være blevet klar over, at man fra tysk side kun havde betragtet ham som et redskab blandt andre¹¹⁶.

Såvel H. N. Andersen som Scavenius og Rantzau måtte nu konstatere, at der ikke var mere at gøre. Frankrig havde man aldrig fået rigtig kontakt med. I England havde man sagt fra allerede i foråret 1915, og nu havde også russerne sagt udtrykkeligt fra. Forudsætningen: aktionens hemmeligholdelse, var borte. – H. N. Andersen stillede sig ganske vist til disposition, og han og Scavenius forsøgte senere under krigen flere gange at formidle kontakt mellem de krigsførende. Fra tysk side opgav man i praksis, i hvert fald for en tid, forsøgene på at få en separatfred i stand med russerne; Rantzau fik foreløbig ikke flere instrukser desangående, og hans virksomhed med henblik på Rusland tog nu en anden retning: revolution¹¹⁷.

Sammenfatning

Den danske fredsaktion, der tog sin begyndelse i september 1914, havde som udgangspunkt dels de fredsfølere, udenrigsminister Scavenius foretog gennem de danske gesandter, dels H. N. Andersens drøftelser og indtryk under sin første Englandsrejse. I løbet af efteråret tog planen fastere form, og den danske konge gav sit samtykke. Planen gik ud på, at H. N. Andersen på kongens vegne skulle tilbyde at skabe kontakt mellem stats-

116. Om opholdet i London: K a a r s t e d s. 79. – D a h l m. fl. s. 79; *Fremstilling* s. 168 og 174–178; A A. Bethmann til Rantzau 1915 2/9. – Telegrammet fra kejserinde Dagmar indløb, mens H. N. Andersen var i London, og han fik vistnok meddelelse herom via den danske gesandt i London (D a h l m. fl. s. 86–87). – Om Bethmanns tale: F i s c h e r s. 168; R i t t e r s. 94.

117. B i r n b a u m s. 18; F i s c h e r s. 167–169; R i t t e r s. 94; Z e m a n s. 87. – Om de senere forsøg, se K a a r s t e d s. 79–84; D a h l m. fl. s. 110–118, 150–166, 202–203, 206–207; M u n c h: *Erindringer* III s. 283–84.

overhovederne i de krigsførende lande, først og fremmest England, Tyskland og Rusland.

I Tyskland var der størst interesse for forslaget, vel at mærke såfremt aktionen kunne omdannes til et forsøg på at skabe tysk-russisk separatfred. I England hørte man med høflig velvilje på H. N. Andersens planer, men sagde i april 1915 fra. I Rusland var der i praksis ingen større interesse. Frankrig, som H. N. Andersen også ønskede at få inddraget, kom man ikke i egentlig kontakt med i denne forbindelse.

Den danske udenrigsminister, der var informeret om og indforstået med H. N. Andersens aktiviteter, deltog til dels også selv. Han synes på et tidligt tidspunkt at være blevet klar over, at man fra tysk side udelukkende var interesseret i separatfred – det har den tyske gesandt ikke lagt skjul på. Aktionens hovedmand, H. N. Andersen, der foretog alle rejserne og formelt handlede som repræsentant for den danske konge, var engelsk-orienteret og mente, ligesom direktør Ballin, at vejen til en almindelig fred måtte gå gennem en tysk-engelsk forståelse. Selv om han omkring 1. februar 1915 var klar over, at der i Tyskland var en stærk stemning for separatfred med russerne, synes han længere end Scavenius at have troet, der var chancer for at få englænderne inddraget i underhandlinger med Tyskland.

I april 1915 måtte det næsten stå klart for H. N. Andersen – der ellers kunne se »fredsønsker« hvor ingen andre kunne – at man fra engelsk side ikke var interesseret, men forinden havde den danske konge allerede foreslået zaren at sende en repræsentant til forhandling i København med en tysk udsending. Da det russiske nej forelå omkring 1. juni 1915, var den del af den danske fredsaktion, der med en del god vilje kunne kaldes arbejde for almindelig fred, uigenkaldeligt slut.

Grunden til, at der overhovedet kom en ny fase, hvor den danske fredsmission blev spændt for den tyske vogn, var det stærke tyske ønske om at fortsætte bestræbelserne for separatfred med Rusland. Selv om H. N. Andersen stædigt fastholdt, at han intet egentligt tysk fredstilbud havde fremsat, må selve den kendsgerning, at han i det hele taget tog til Petersborg i juli for at underrette russerne om den tyske vilje til fred, tolkes som et arbejde til gunst for de tyske bestræbelser. Der var ikke meget, der på dette tidspunkt tydede på nogen stærk fredsvilje fra Ruslands side; men det er muligt, at H. N. Andersen har overvurderet chancerne, fordi han fik sine informationer fra enkekejserinde Dagmar. Hun var selv interesseret i sagen, bl. a. ud fra et ønske om at styrke det danske kongehus' prestige og give Danmark genoprejsning efter 1864.

De motiver, der fra dansk side lå bag iværksættelsen af denne aktion, var flere. Ud over rent personlige prestigehensyn, som formodentlig har drevet både H. N. Andersen og kongen, nærrede man den forestilling, at man gennem fredsarbejdet kunne oparbejde en good-will hos de krigsførende og dermed sikre Danmark mod at blive krigsskueplads – sådan fremstillede udenrigsminister Scavenius det over for sine regeringskolleger. Hertil kom for H. N. Andersens vedkommende hans økonomiske interesser. – Den danske udenrigsminister, der under hele krigen bestræbte sig for at bevare et godt forhold til Tyskland, hvorfra man mest frygtede en militær aktion, og som Scavenius længe anså for at ville blive sejrherren, gik unægteligt ret langt i sine bestræbelser for at bevare det gode forhold til den sydlige nabo, også selv om man tager den tyske gesandts indberetninger med alt muligt forbehold. – Det er tænkeligt, at Scavenius har ment, at hvis russerne kom ud af krigen, ophørte det russiske pres på England for at foretage en flådeaktion i Østersøen og dermed faren for en tysk modaktion i form af en invasion af Danmark. Selv om Scavenius kunne have næret sådanne tanker, har denne faktor ikke været den væsentligste grund til, at han gik med til fredsaktionen også i dennes sidste fase; den vigtigste årsag var hans opfattelse af nødvendigheden af at stå sig godt med Tyskland.

Men også til England måtte man have et godt forhold, og det var et åbenlyst dansk arbejde for en tysk-russisk separatfred ikke velegnet til at skabe, hvilket Scavenius udmærket var klar over. Han synes dog at have ment, det ikke var betænkeligt i hvert fald at tilsige Rantzau sin støtte og lade H. N. Andersen drøfte fred, hvor han kom frem – der var som regel altid flere formål med H. N. Andersens rejser. Men da det kom på tale at arrangere en tysk-russisk sammenkomst i København, blev han betænkelig: Der var betydelig risiko for, at et sådant møde blev opdaget, og det ville være svært at bortforklare over for englænderne. Scavenius var mindre betænkelig ved at lade H. N. Andersen rejse til Rusland i anden omgang. I det hele taget er det ikke udelukket, at han slet ikke har ment, russerne på noget tidspunkt ville være imødekommende.

Nu kom der på grund af russernes uvilje og pressemeddelelserne intet resultat ud af aktionen, og den endte for så vidt heldigt for Danmark, idet forholdet til England (hvor man ikke lagde større vægt på denne sag) tilsyneladende ikke blev skadet, og idet forholdet til Tyskland fremdeles var godt.

Det tyske ønske om separatfred var i den første del af 1915 stærkt, og man anvendte andre end H. N. Andersen som redskab i disse bestræbelser. Man kan spørge sig, hvorfor der knyttedes så store forventninger

til H. N. Andersen, der vitterlig ikke var særlig ivrig for en tysk-russisk forståelse, hvad man også var klar over i Tyskland, mens flere andre forsøg udførtes af folk, der ønskede en separatfred. Grunden var vel dels H. N. Andersens gode kontakter til hofferne i de ledende krigsførende lande, dels at man hele tiden har ment, at det var muligt at dreje hans aktion i den ønskede retning. I Tyskland var man ikke klar over, hvor meget H. N. Andersen fortalte englænderne om aktionen, og det er givet, at H. N. Andersen og især Scavenius over for tyskerne ikke har underdrevet den danske villighed til at arbejde i forståelse med tyskerne, for Scavenius' vedkommende for at bevare et godt dansk-tysk forhold, for H. N. Andersens vedkommende mere for ikke at spille sig missionen af hænde.

Appendix

Oversigt over H. N. Andersens rejser 1914-1915

1914

September

- 11. afg. København.
- 16. ank. London.
- 21. afg. London.

Oktober

- 24. afg. København.
- 28. ank. London.

November

- 8. afg. London.
- 20. i Berlin.

December

- 2. i Berlin.
- 3. ank. København.

1915

Januar

- 23. i Hamburg.
- 24. ank. London.

Februar

- 4. i Berlin.
- 5. ank. København.
- 22. afg. København
- 26. ank. Petersborg.

Marts

- 5. afg. Petersborg.
- 8. ank. København.
- 16.-19. i Berlin og Charleville.

April

- 8. afg. København.
- 9. i Berlin.
- 10. afg. Berlin.
- 11. ank. London.
- 17. afg. London.
- 19.-20. i Berlin.

Juni

- 8. afg. København.
- 10. ank. London.
- 17. afg. London.
- 19. i Berlin.

Juli

- 11. afg. København.
- 18. ank. Petersborg.
- 27. ank. København.

August

- 8.-9. i Berlin.
- 26. ank. England.

September

- 2.-3. i Berlin.

Den halvrustne kildekritik

Af Jakob Pasternak

Med udgangspunkt i den kritik, universitetslektor Henrik Nissens disputats var genstand for i »Historie« X, 3, s. 426ff. og 509ff., har seminariелеktor Jakob Pasternak undersøgt den kildekritiske problemstilling i disputatsen endnu en gang. Resultatet er en fastholden af Nissens opfattelse over for de synspunkter, der er fremført af overarkivar, dr. phil. Viggo Sjøqvist og professor, dr. phil. Troels Fink. Forfatteren ser det imidlertid som hovedproblemet, at hverken Henrik Nissen eller hans kritikere efter hans opfattelse har fremført deres kildekritiske argumentation på en tilstrækkelig systematisk og velunderbygget måde. Dette har fået ham til selv at gøre et forsøg samt til nogle afsluttende generelle betragtninger over kildekritikkens stilling i Danmark i dag. Udgangspunktet er den terminologi og fremgangsmåde, som er anvendt i Jakob Pasternak og Niels Skyum-Nielsen: Fundamental kildekritik (1973).

I bind X, hæfte 3 af dette tidsskrift har Sjøqvist og Fink i hver sin opsats underkastet Nissens behandling af optakten til told- og møntunionsforhandlingerne med Tyskland i juli-august 1940 en alvorlig kritik¹. Den daværende direktør for udenrigsministeriet, Otto Mohr, havde d. 18. juli 1940 en samtale med en embedsmand i det tyske udenrigsministeriums afdeling for krigsøkonomi, ambassadør Karl Ritter. Denne samtale var den direkte foranledning til, at Ritter d. 30. juli s. å. dukker op i København med et krav om en øjeblikkelig principiel tilslutning til en told- og møntunion mellem Danmark og Tyskland. Denne blev som bekendt ikke til noget, men det er naturligvis klart, at samtalen mellem Mohr og Ritter er vigtig at undersøge med henblik på, hvem der tog initiativet til selve samtalen, hvem der tog initiativer og til hvad *under* samtalen osv. Der foreligger tre referater af samtalen fra Mohrs side og et fra Ritters side². Det kildekritiske problem består i, at Nissen godtager Mohrs

1. »Historie«, Jyske samlinger, Ny række X, 3, 1973; Sjøqvist: s. 426–432, Fink: s. 509–517. (Herefter forkortet »Historie« med sidehenvisninger).

2. Mohrs referat af 19. juli 1940 er her gengivet som bilag I, aftrykt efter Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius*. Bd. 2 (1973) s. 310ff. Ritters referat af 19. juli 1940 er her gengivet som bilag II, aftrykt efter »Den Parlamentariske Kommission« Bd. XIII, 1954, s. 260f. (Den Parl. Komm. er herefter forkortet til P. K.). Mohrs referat af 18. juli 1940 er her gengivet som bilag III, aftrykt efter P. K. XIII s. 294ff. Endelig er Mohrs referat af 25. juni 1946 her gengivet som bilag IV, aftrykt efter P. K. V, 1948, s. 391ff.

dateringer og øvrige oplysninger i dennes referater, mens Sjøqvist og Fink er af den opfattelse, at det oprindelige, autentiske, referat fra Mohrs side er den såkaldte »officielle« version af 19. juli 1940, som Scavenius samme dag forelagde for det samlede ministerium, mens en anden, længere, version dateret d. 18. juli, der af Mohr opgives som den oprindelige, af Sjøqvist og Fink opfattes som en forfalskning. Mohr skulle have lavet denne forfalskning i slutningen af eller efter krigen for at distancere sig fra Scavenius.

Jeg vil starte min egen undersøgelse med at analysere Mohrs og Ritters versioner af 19. juli 1940 hver for sig og derefter sammenligne dem. Resultaterne sammenlignes med en analyse af Mohrs to andre versioner, der sammenlignes indbyrdes. Endelig gennemgås Sjøqvists og Finks vigtigste argumenter imod Nissens opfattelse.

Mohrs referat af 19/7-40. (Bilag I).

Det første, indledende, afsnit fra »Under opholdet i Berlin . . .« indtil » . . . og egentligt kontorarbejde« . . . består udelukkende af påstande om hændelsesforløb, altså berettende elementer. Ordvalget indicerer, at der ikke var tale om en tilfældig visit. Over for læseren fremgår dette af udtrykkene »benyttede jeg lejligheden« og »Jeg motiverede mit besøg med det gamle bekendtskab og med at 'han . . . nu svævede over vandene paa det handelspolitiske område'«. Men da den sidste sætning jo også er en beretning om, hvad han sagde til Ritter, således at denne både må have fået et indtryk af tilfældighed, nemlig ud fra det gamle bekendtskab, og noget formålsbestemt, nemlig ud fra Mohrs antagelse af Ritters tilknytning til det handelspolitiske, må Ritter med det samme have været klar over, at Mohr ikke kom af høflighedsgrunde alene. Indholdet af det næste afsnit indtil »at ideerne endnu var 'plastiske' . . .« går ud på, at det er Ritter, der tager initiativet med hensyn til at spørge om Danmarks eventuelle beredvillighed til økonomisk samarbejde med Tyskland allerede inden fredsslutningen. Mohr svarer bekræftende.

I det næste afsnit indtil »og derefter med 'højere Steder'« er det Mohr, som dæmper Ritters føler om et højere forhandlingsniveau ned til de allerede eksisterende regeringsudvalg.

Det er i forbindelse med Ritters påpegen af de økonomiske fordele for det danske landbrug og Mohrs udtryk for bekymring på den danske industris vegne, at Ritter kommer ind på »betydelige toldnedsættelser eller måske endog toldunion, men dette skulle ikke afskrække os (Danmark)«.

Ritters notits af 19/7-40. (Bilag II).

Notitsen er inddelt i to klart adskilte dele. Det første består udelukkende af berettende elementer. Det andet næsten udelukkende af ikke-berettende elementer.

I 1. dels første afsnit siger Ritter, at samtalen med det samme kom ind på Scavenius' erklæring. I det næste afsnit, 1. dels hovedafsnit, er det Mohr, som tager initiativ til økonomiske forhandlinger i Berlin om de økonomiske spørgsmål, som rejser sig i forbindelse med 8. juli-erklæringen. Da disse spørgsmål ikke var afklaret internt i Tyskland, undgik Ritter at tale om bestemte former som toldunion, møntunion og erhvervsunion. Mente dog, at Mohr tænkte på sådanne former i forbindelse med frygt for, at enkelte danske industrigrene ikke ville kunne klare sig uden toldbeskyttelse mod den tyske konkurrence.

Derefter sagde Mohr, at eventuelle forhandlinger fra dansk side ville blive ledet af Styhr, som sandsynligvis ville få tilforordnet lederen af det danske regeringsudvalg, idet der måtte opretholdes forbindelse mellem de bestående regeringsudvalg. 1. del slutter med, at Ritter endnu en gang pointerer, at initiativet til forhandlinger er udgået fra den danske regering, samt at der intet er aftalt om den videre fremgangsmåde.

2. del består næsten udelukkende af ikke-berettende elementer i form af performative udsagn af Ritter (forslag til rigsudenrigsministeren) i forbindelse med forudsigelser (hypoteser om fremtiden).

Indholdet er, at det danske initiativ bør gribes til afsluttelse af en økonomisk traktat med en økonomisk union som mål og det så hurtigt som muligt, dog uden af foregribe de hidtil bestående hensigter fra tysk side.

Hele Ritters notits indeholder i hvert fald to inkonsistente passager. I 1. dels hovedafsnit hævder Ritter, at det er Mohr, som tager initiativet til økonomiske forhandlinger, oven i købet gentagne gange og i indtrængende form. Ritter siger endvidere udtrykkeligt, at han ikke har nævnt konkrete former som told-, mønt- eller erhvervsunion, men at Mohr har tænkt på sådanne. Det eneste eksempel, Ritter giver på, at Mohr skulle have tænkt i disse baner, er, at Mohr udtalte *frygt* for konsekvenserne for den danske industri ved den eksisterende toldbeskyttelses bortfald.

Hvis Mohrs opfattelse af økonomiske unioner kun kan sættes i forbindelse med hans *frygt* for dem, er det ikke logisk at sætte hans påståede initiativ til forhandlinger i forbindelse med noget ønske om, at de skulle føre til nogen form for toldunion.

Altså: Ritter kæder Mohrs (af Ritter påståede) ønske om økono-

miske forhandlinger sammen med det ønske om en økonomisk union, som Ritter selv gør sig til talsmand for i notitsens 2. del. Her foregriber Ritter for øvrigt ved sine forslag netop det, han påstår ikke at ville foregribe, nemlig de hidtil bestående tyske hensigter.

Konklusionen er, at Mohr ifølge Ritters eget referat af deres samtale d. 18. juli 1940 ikke kan have taget initiativet til forhandlinger, som skulle munde ud i nogen form for økonomisk union, især da ikke en toldunion, man kan snarere sige tværtimod.

Det er også et spørgsmål, om Mohr overhovedet har sagt noget, der af Ritter med rette har kunnet opfattes som et initiativ fra den danske regerings side med henblik på *specifikke* økonomiske forhandlinger med Tyskland *udover* det generelle tilsagn i selve 8. juli-erklæringen om at ville underordne sig Tysklands førerskab politisk som økonomisk.

En sammenligning mellem Mohrs og Ritters referater:

Således som begge de herrers referater af 19. juli foreligger for os, er der kildekritisk set tale om to beretninger om det samme hændelsesforløb, skrevet af to af hinanden uafhængige førstehandsvidner, af kategorien ansvarlige, aktive deltagere. Med ansvarlige menes her, at referaterne er skrevet til, og med ansvar over for, deres respektive overordnede, således at de to referater må klassificeres som aktstykker.

Det må straks gentages og fastslås, at Mohrs referat i sig selv er konsistent, mens der i Ritters er påvist i hvert fald een vigtig inkonsistens. Endvidere viser en sammenligning flere betydningsfulde kontradiktioner. Ritter siger, at samtalen straks kom ind på 8. juli-erklæringen. Mohr siger, at der først var nogle indledende bemærkninger fra hans side, og at Ritter i denne sammenhæng stillede spørgsmålet, om erklæringen skulle forstås på den måde, at Danmark allerede, *før* krigen var forbi, var rede til at drøfte det fremtidige samarbejde mellem Tyskland og Danmark. Dette besvares bekræftende af Mohr, men han tilføjer, at Danmarks interesse lå i en drøftelse på et tidspunkt, der lå tidligt nok til, at tyskernes ideer endnu var »plastiske.« Ritter påstår, i umiddelbar fortsættelse af sin påstand om, at samtalen straks kom ind på 8. juli-erklæringen, at Mohr indtrængende og gentagne gange udtrykte ønske om, at der meget snart blev indledt forhandlinger, og det i Berlin, om de økonomiske spørgsmål, der rejste sig som følge af erklæringen. Der er her en klar kontradiktion med hensyn til, *hvem* af de to herrer, der har taget initiativet til at sætte 8. juli-erklæringen og dens overrækkelse i Berlin i forbindelse med snarlige konkrete økonomiske forhandlinger mellem Danmark og Tyskland.

Endvidere siger Ritter, at eventuelle forhandlinger fra dansk side vil blive ledet af Styhr, og at der under forhandlingerne måtte opretholdes forbindelse med de bestående regeringsudvalg, således at Styhr ville få tilforordnet lederen af det danske regeringsudvalg.

I Mohrs gengivelse er det Ritter, som starter på denne del af samtalen ved at spørge, om drøftelserne om økonomisk samarbejde ikke burde lægges op i et højere niveau end regeringsudvalget. Mohrs svar herpå er, at han egentlig havde tænkt sig, »at drøftelserne skulde begynde således, at den danske formand for det dansk-tyske regeringsudvalg hr. Wassard samt, hr. Styhr . . . rejste til Berlin . . .«, hvilket blev tiltrådt af Ritter.

Her består kontradiktionen atter i, at initiativet er byttet om, samt at Styhrs og Wassards roller også er byttet om som led i kontradiktionen angående de eventuelle forhandlingers niveau, nemlig om de skulle føres på eller over regeringsudvalgsplan.

Begge parter er imidlertid enige om, at Mohr har udtrykt frygt eller bekymring på den danske industris vegne i forbindelse med det fremtidige økonomiske samarbejde mellem Danmark og Tyskland.

Det afgørende punkt er, hvem der har taget initiativet til videregående forhandlinger, der eventuelt skulle munde ud i en økonomisk union. Kontradiktionerne drejer sig jo netop om dette, og de må opløses til fordel for Mohrs version. Af to grunde: 1. Ritters version er inkonsistent som ovenfor påpeget. 2. I anden del af Ritters notits (de performative udsagn) gør denne sig til talsmand for, at det danske initiativ, således som det beskrives i første del af notitsen, af politiske grunde skal gribes, og gribes hurtigt, dog uden at de hidtil bestående tyske hensigter skal foregribes. Dette er også, som påvist ovenfor, inkonsistent, ved at handle så hurtigt foregriber man jo netop. Begrundelsen er, at det danske initiativ kan blive betydningsfuldt for Tysklands forhold både til de besatte lande og til det øvrige udland, hvis man hurtigt afslutter en traktat med Danmark om en økonomisk union.

Uanset udtalelsen »Unbeschadet der bisher bestehenden Absichten« tager Ritter altså i anden del af sin notits initiativet til, at der fra tysk side skal afsluttes en traktat om en økonomisk union med Danmark, og at dette skal blive en rettesnor for Tysklands økonomiske politik over for andre besatte lande. Denne klare stillingtagen fra Ritters side i anden del af notitsen giver os mulighed for at se, hvorfor Ritters beskrivelse af, hvad han kalder den danske regerings initiativ, er holdt i så kategoriske vendinger: de er ikke blot ment som en rapport om en samtale, men danner samtidig basis for Ritters egne forslag. Med andre ord: diskrepansen

mellem Ritter og Mohr kan forklares som værende betinget af Ritters hensigt med sin notits som helhed.

Konklusionen er, at Mohr i sin samtale med Ritter d. 18. juli 1940 på direkte forespørgsel fra Ritter har svaret positivt angående Danmarks (den danske regerings) beredvillighed til, allerede før krigens afslutning, at drøfte det fremtidige økonomiske samarbejde med Tyskland, »så snart man fra tysk side havde gjort sig så megen forestilling om det fremtidige økonomiske samarbejde, at en drøftelse overhovedet havde nogen fornuftig mening. En forudsætning for, at et fremtidigt samarbejde kunde blive harmonisk, ville vel netop være, at drøftelser begyndte så tidligt, at ideerne endnu var »plastiske««. Mohrs tilsagn var altså ledsaget af ikke ubetydelige forbehold og kan bestemt ikke tages til indtægt for noget ønske om nogen form for økonomisk union, som indbefattede en toldunion, men har tværtimod været præget af bekymring eller endda frygt for noget sådant.

Spørgsmålet er nu, om en sammenligning af de tre versioner, der foreligger fra Mohrs side, kan ændre noget ved dette resultat. Mohrs korteste version er den, vi lige har gennemgået. Der er ingen grund til at betvivle dens ægthed i den forstand, at det er den version, som med Mohrs underskrift i form af hans initialer blev forelagt det samlede ministerium af Scavenius i ministermødet d. 19. juli. Den næstkorteste version er den, som ifølge Mohrs skrivelse til Den parlamentariske Kommission af 11. marts 1953 er den oprindelige, og som er dateret den 18. juli og undertegnet med Mohrs initialer (Bilag III). Det ses med det samme, at spørgsmålet om initiativerne behandles på samme måde i versionen af 19. juli og versionen af 18. juli, blot er forbeholdene fra Mohrs side trukket tydeligere og mere detaljeret op i versionen af 18. juli.

Den mest betydningsfulde forskel imellem disse to versioner går på udenrigsminister Scavenius' person. I 19. juli-versionen svarer Mohr ganske kort og tilsyneladende positivt bekræftende på Ritters spørgsmål, om 8. juli-erklæringen var således at forstå, at Danmark allerede, inden krigen var forbi, var rede til osv. I den længere 18. juli-version besvarer Mohr Ritters spørgsmål ved i første omgang at hævde, at han aldrig har drøftet dette med Scavenius, dernæst, efter at Ritter havde bemærket, at Mohr dog måtte have et indtryk af sin egen ministers indstilling, ved at sige, at spørgsmålet utvivlsomt måtte besvares bekræftende, hvis fortolkningsgrundlaget udelukkende skulle være Scavenius' indstilling. Herefter følger i samme version Ritters spørgsmål, om Scavenius havde gjort sig »særlige tanker« angående det fremtidige økonomiske samarbejde med Tyskland. Dette benægter Mohr, men udtaler, at han formo-

der, at Scavenius forventer, at danskerne bliver hørt i forbindelse med tyske planer, som også måtte omfatte vore forhold.

Det ses umiddelbart, at dette afsnit i den længere version kan give indtryk af, at Scavenius står i noget af en særstilling i forhold til det øvrige ministerium, med hensyn til viljen til positivt samarbejde med tyskerne.

Den længste version er led i Mohrs redegørelse over for Den parlamentariske Kommission dateret d. 25. juni 1946 (Bilag IV). Denne version indledes med et dementi fra Mohrs side af forlydender om, at det skulle have været Scavenius, som havde taget initiativet til samtalen mellem Mohr og Ritter den 18. juli. Tværtimod hævder Mohr, at det var kammerherre Zahle, som mente, at det var nødvendigt for Mohr at aflægge høflighedsvisitter hos embedsmænd i det tyske udenrigsministerium, han kendte fra tidligere tid. Scavenius havde blot givet sit samtykke til Zahles forslag.

Mohr udtrykker også sin overraskelse over, at Ritter d. 17. juli alligevel ønskede visit af Mohr, efter at denne tidligere på dagen havde aflyst den, og især over, at Ritter havde beregnet så rigelig tid (en time) dertil; dette måtte betyde, at han (Ritter) påtænkte en saglig drøftelse af en eller anden art, og at han måske ville røbe noget om de eventuelle tyske økonomiske planer over for Mohr, idet 8. juli-erklæringen kunne have virket som en orienterende henvendelse.

Resten af denne version indeholder den samme beskrivelse af selve mødet d. 18. juli 1940, som den næstkorteste version, der er dateret d. 18. juli 1940, men isprængt forklarende kommentarer og efterfulgt af en længere fortolkning. De to versioners fælles stof er affattet *næsten* verbaloverensstemmende. Kommentarerne og fortolkningen til sidst går alle ud på at fortolke Mohrs faktiske, af ham selv beskrevne udtalelser så defensivt og henholdende over for Ritter som muligt. Det ses også, at den længste version er i overensstemmelse med den næstlængste, hvad angår afsnittet om Scavenius' holdning til økonomiske drøftelser med Tyskland allerede *inden* krigens afslutning, som er beskrevet ovenfor i forbindelse med den næstlængste version.

Således som Mohrs tre versioner foreligger for os er den næstkorteste dateret d. 18. juli 1940, den korteste d. 19. juli 1940, og endelig er den længste version led i en redegørelse dateret d. 25. juni 1946. Alle tre versioner er enige om, at Mohr i og for sig (over for Ritter) har taget initiativet til samtalen, samt at Mohrs motiv var at orientere sig så godt som muligt om tyskernes eventuelle konkrete planer om det fremtidige økonomiske forhold mellem Danmark og Tyskland. Alle tre versioner er

også enige om, at det var Ritter, der havde initiativet med hensyn til samtals indhold, idet han – efter at Mohr havde motiveret sit besøg med det gamle bekendtskab og med, at Ritter havde noget at gøre med det handelspolitiske område – spurgte Mohr, om 8. juli-erklæringen skulle forstås således, at Danmark var rede til at drøfte det fremtidige økonomiske samarbejde med Tyskland allerede *inden* fredsslutningen, hvilket for Ritter var et afgørende spørgsmål.

Alle tre versioner indeholder et bekræftende svar på dette spørgsmål, men med den forskel, at den korteste version (af 19. juli, som Scavenius samme dag forelagde hele ministeriet) indeholder en tilsyneladende uforbeholden bekræftelse, mens de to andre først giver bekræftelsen via en direkte forespørgsel fra Ritter om Scavenius' indstilling, således som ovenfor beskrevet. I den korteste version kædes den uforbeholdne bekræftelse direkte sammen med, at Danmark »vilde være stærkt interesseret« i en sådan drøftelse, så snart man i Tyskland havde en nogenlunde klar forestilling om, hvad man ville, men tids nok til, at ideerne endnu var »plastiske«. I de to andre versioner er svaret en følge af en forespørgsel fra Ritters side, om Mohr havde noget kendskab til, om Scavenius i forbindelse med 8. juli-erklæringen havde »gjort sig særlige tanker« angående det økonomiske samarbejde. Dette benægter Mohr, men udtaler som sin formodning, at Scavenius i al fald næppe havde tænkt sig osv. Alle tre versioner er endvidere enige om, at det er Ritter, som kommer ind på realiteterne ved et fremtidigt økonomisk samarbejde ved at påpege fordelene for landbruget; dette fører til at Mohr giver udtryk for bekymring for den danske industri, hvilket får Ritter til at tale om betydelige toldnedsættelser og måske en toldunion. I den korteste version fortsætter Ritter umiddelbart efter, »at dette ikke skulle afskrække os«, mens denne udtalelse i de to andre versioner først følger efter, at Mohr ved ordet »toldunion« har »reageret« eller »studset«.

Mohrs versioner kendetegnes altså alle tre ved, at de ligner hinanden mere (og på de afgørende punkter er i overensstemmelse), end nogen af dem ligner Ritters version, som oven i købet på det afgørende punkt er inkonsistent. Kontradiktionerne må derfor opløses til fordel for Mohrs version(er).

Endelig er der spørgsmålet, om Mohrs versioner er blevet til i den rækkefølge, som hans dateringer angiver. Den næstkorteste version, dateret d. 18. juli 1940, som blev trykt i P. K. i 1954, er således ifølge Mohr den oprindelige version nedskrevet samme dag, som samtalen fandt sted. Offentliggørelsen i P. K. har fundet sted i form af en afskrift af Mohr selv som et led i den skrivelse, han sendte P. K. under datoen 11. marts 1953.

Indholdet af denne version svarer, som ovenfor nævnt, så at sige ord til andet til den version, der indeholdes i den skrivelse, som Mohr sendte P. K. under datoen 25. juni 1946, og som blev trykt i P. K. i 1948. Denne sidste version er den længste, fordi den indeholder forklarende indskud af Mohr samt en længere fortolkning, beregnet for P. K. Dette vil sige, at indholdet af 18. juli-versionen – og stort set også formen – har været offentligt kendt siden 1948, af P. K. endda siden slutningen af juni 1946. Den korteste version, dateret d. 19. juli og underskrevet af Mohr og af Scavenius forelagt for ministeriet samme dato, er trykt i 1973, både hos Henrik Nissen og hos Viggo Sjøqvist. Konsekvensen af Mohrs dateringer er altså, at den korte version af 19. juli er en forkortelse af den oprindelige version af 18. juli. Er der noget i vejen for det?

Den vigtigste forkortelse er det afsnit, hvori Scavenius kommer til at fremtræde i en særposition i forhold til det øvrige ministerium, som jo har godkendt 8. juli-erklæringen i sin helhed. Samtidig har denne forkortelse givet anledning til en kortere og tilsyneladende mere positiv bekræftelse fra Mohrs side på Ritters spørgsmål, hvilket som tidligere påvist på ingen måde har rokket ved denne versions hovedtendens: en sondering af de tyske hensigter under bibeholdelse af den størst mulige danske selvstændighed i økonomisk henseende, således at alle initiativer derudover var på Ritters side. De øvrige forkortelser er i deres virkning en neddæmpning – men heller ikke mere – af Mohrs forbehold.

At disse forkortelser var i overensstemmelse med Scavenius' interesser og synspunkter, fremgår til overflod af hans egne og alle andres udtalelser under og efter begivenhederne: ingen har jo hævdet, at Scavenius' udenrigspolitik – selv i dens mest »aktive« forhandlingsperiode – på nogen måde har tilstræbt en økonomisk union – for slet ikke at tale om en toldunion – med Tyskland. At Mohr – uanset hvad han ellers måtte have ment om Scavenius og hans politik – har kunnet underskrive den forkortede version uden egentlig at gå på akkord med den oprindelige version ses af, at den forkortede har bevaret det væsentlige: de centrale forbehold, bekymring samt placeringen af initiativerne hos Ritter.

Vi vil nu behandle de indvendinger, der er rejst mod denne opfattelse af Viggo Sjøqvist og Troels Fink.

Sjøqvist skriver³: »Hvis forfatteren (Henrik Nissen) har ret i disse påstande, så kaster de et særdeles odiøst skær over Erik Scavenius' karakter og hæderlighed, ja også over hans intelligens, og giver samtidig en skildring af forhandlingen den 18. juli, der i modstrid med ambassadør

3. »Historie«, s. 426f.

Ritters referat.« Ovenstående er næppe et heldigt udgangspunkt for en kildekritisk redegørelse; hvilket »skær« Scavenius efter endt historisk undersøgelse kommer til at stå i, bør selvfølgelig ikke være vejledende for kildekritikeren, men det antyder en apologetisk holdning hos Sjøqvist over for Scavenius. Hvad angår modstriden med Ritters referat er det vel ikke på forhånd givet, at Ritters er korrekt.

Sjøqvist antyder dermed også en fjendtlig holdning fra Nissens side over for Scavenius, hvilket jeg mener er uberettiget. Nissens forfatter-skab i almindelighed og hans disputats i særdeleshed må vist uden tøven betegnes som såre forstående over for, hvad han kalder forhandlingspolitikken under besættelsen. I almindelighed kommer Nissens grundholdning klart frem i følgende citat⁴: »Efter krigen blev forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken set og bedømt i lyset af de allieredes sejr. Hvad enten man anklagede eller forsvarede, blev problemerne anskuet ud fra retsoppgørets synsvinkel. Denne synsvinkel har ikke været min . . . Men forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken i 1940 lader sig ikke forstå uden bevidstheden om, at de allieredes sejr i begyndelsen af året kun var en mulighed, og fra juni kun var et spinkelt, tilsyneladende urealistisk håb.« Nissens holdning over for Scavenius selv kan aflæses ud fra følgende citat⁵: »Scavenius' stilling i denne sag – som i det hele taget i det første halve år af hans ministertid – kan ikke forstås, hvis man ikke holder sig for øje, at det var hans opfattelse, at det demokratiske styre endnu kun havde en galgenfrist, og at det hele kunne blive væltet over ende, hvad dag det skulle være. Hvis det skulle komme til en våbenstilstand og fredsforhandlinger i efteråret 1940, ville hver dag, der var vundet for en dansk regering, være en fordel – mere end det, det var formålet med alt, hvad Scavenius foretog sig.«

Nu til Sjøqvists argumentation i enkeltheder. Han mener, at autenticiteten af Mohrs referater hænger sammen med deres proveniens, som efter hans opfattelse er tvivlsom, ja endda at der er tale om forfalskninger fra Mohrs side, fordi denne efter krigen ikke ville stå som den, der havde givet anledning til de dansk-tyske forhandlinger om en mønt- og toldunion. Mohrs referat af 19. juli skulle således ved sin lighed med Ritters af samme dato være kompromitterende for Mohrs senere gengivelse af sin holdning, således som den fremtræder i hans andre versioner, især den længste af 25. juni 1946. Endelig undrer Sjøqvist sig over, at Mohr først i 1965, altså *efter* Scavenius' død, møder op i Udenrigsministeriet med

4. Henrik S. Nissen: *1940. Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken* (1973); herefter forkortet til Nissen s. 13f.

5. Nissen s. 289.

referat af en samtale, dateret d. 19. juli 1940 mellem ham og Scavenius, hvori han udtrykker sin misfornøjelse med, at Scavenius har forkortet hans oprindelige referat af 18. juli (det er denne forkortelse, som er lig med versionen af 19. juli) til brug ved forelæggelsen i ministeriet. Sjøqvist mener, at der havde været en oplagt lejlighed for Mohr til at gøre rede for dette over for P. K. allerede i 1946. Endelig finder Sjøqvist det meget »egnet til at vække opmærksomhed«, at Mohr ved denne lejlighed i 1965 i Udenrigsministeriet lader samtalen med Scavenius renskrive sammen med referatet af samtalen med Ritter af 18. juli, hvorefter begge originaler med flere andre destrueres af Mohr.

Hertil er at sige, at der, som ovenfor påvist, netop *ikke* er tale om overensstemmelse mellem Ritters og Mohrs *referater af 18. juli*; Sjøqvist går åbenbart ud fra, at denne af ham påståede overensstemmelse er åbenbar, idet han ikke ved sammenligning har påvist den ved henvisning eller citat.

Jeg skal ikke her tage stilling til, om Mohr allerede i 1940–41, som Sjøqvist mener, har forsøgt at lægge afstand imellem sig og 19. juli-versionen, eller som Nissen mener, allerede i en samtale med Scavenius d. 19. juli; det afgørende er dels det faktum, at Mohr har underskrevet 19. juli-versionen og dermed godkendt den, dels at denne version som ovenfor påvist ikke afviger på de væsentlige punkter fra 18. juli-versionen nemlig med hensyn til forbehold og initiativer. Der er, som tidligere sagt, intet mærkeligt i, at Scavenius ikke har ønsket over for ministeriet som helhed at medtage det afsnit, hvori Mohr har ladet ham stå i en særposition over for tyskerne. Det afgørende er stadigvæk, at heller ikke Scavenius, selv i sin mest »aktive« forhandlingsperiode over for tyskerne har gjort eller sagt noget, som tyder på et ønske om nogen form for økonomisk union med Tyskland, men blot at slippe så billigt fra, hvad der måtte vise sig at være uundgåeligt, hvilket også fremgår af 19. juli-versionen.

Hvad angår det for Sjøqvist påfaldende i, at Mohr i sin skrivelse af 25. juni 1946 til P. K. ikke har benyttet »en oplagt lejlighed« til at nævne sin samtale med Scavenius d. 19. juli, bør det for det første nævnes, at Mohr i samme skrivelse gengiver sin omtale af Scavenius' holdning i fuld overensstemmelse med 18. juli-referatet, for det andet den vigtige omstændighed, at han i indledningen af samme skrivelse udtrykkeligt pointerer, at initiativet til hans samtale med Ritter d. 18. juli *ikke* stammer fra Scavenius, som blot har godkendt det, men fra gesandten i Berlin, kammerherre Zahle. Altså: samtidig med at skrivelser af 25. juni 1946, foruden referatet af samtalen med Ritter, indeholder Mohrs indskudte forklarings-

ger og fortolkning, som afgjort skal vise P. K., at Mohr var så defensiv og henholdende som muligt over for tyskerne, som hans mission i forbindelse med 8. juli-erklæringen tillod, fritager han udtrykkeligt Scavenius for ansvaret for, at samtalen overhovedet fandt sted.

Her synes følgende plausibilitetsforklaring at være rimelig: Mohr har ønsket at være loyal over for Scavenius i tiden for P. K.s afhøringer, men i 1965, efter Scavenius' død og efter at bølgerne i forbindelse med efterkrigstidens opgør havde lagt sig, vil han for sin egen skyld gøre rede for baggrunden for de forskelle, der nu engang er imellem de to versioner af henholdsvis 18. og 19. juli, hvoraf den første i sin helhed rent faktisk blev fremlagt for P. K. i 1946 og uden indskud, igen i 1953. Det må for øvrigt konstateres, at den brevveksling, som på P. K.s initiativ fulgte mellem Mohr og Scavenius efter Mohrs skrivelse af 25. juni 1946, i brev af 7. juli 1947 fra Mohr til P. K.⁶ indeholder en henvisning til en mundtlig redegørelse afgivet af Mohr til Scavenius d. 19. juli, hvori Mohr hævder at have nævnt Ritters omtale af en toldunion, hvilket Scavenius i det foregående brev har undret sig over skulle være blevet sagt. Det må være denne samtale, hvis skriftlige referat Mohr i 1965 har ladet renskrive i Udenrigsministeriet. Med hensyn til holdbarheden af Mohrs påstand om, at det var Ritter, som kom ind på betydelige toldnedsættelser og måske endog en toldunion, henvises for en sikkerheds skyld endnu en gang til min analyse af Ritters notits og sammenligningen med Mohrs referat af 19. juli; kildekritisk set er det disse to samtidige kilder der tæller.

Sjøqvist giver nogle eksempler, der skal godtgøre, at Mohrs forklaring på 18. juli-versionens proveniens er forkert: Sjøqvist mener⁷, at det er mærkeligt, at Mohr ifølge 18. juli-versionen på Ritters anmodning om at hjælpe ham med at fortolke 8. juli-erklæringen svarer, at han aldrig havde drøftet dette spørgsmål med Scavenius. Sjøqvist slutter dette eksempel med et spørgsmål: »... hvis Scavenius har strøget så meget i »18. juli-referatet«, hvorfor har han da ikke også strøget disse famøse ord, der var så kompromitterende for samarbejdet mellem minister og direktør?« Dette spørgsmål må skyldes en simpel fejlhuskning eller -læsning fra Sjøqvists side, idet »disse famøse ord« faktisk *ikke* findes i 19. juli-versionen, som står aftrykt både hos Sjøqvist⁸ og Nissen⁹.

Sjøqvist skriver videre: »Til gengæld skal Scavenius så have strøget

6. P. K. V s. 399ff.

7. »Historie« s. 429.

8. Se bilag I.

9. N i s s e n s. 456ff.

denne sætning: »at han (Mohr) i alt fald næppe havde tænkt sig, at man i Tyskland udarbejdede planer, der også tog sigte på vore forhold, uden at vi i forvejen havde fået lejlighed til at gøre vore synspunkter gældende« ... Derimod skal Scavenius have ladet Mohrs anbefaling af at føre forhandlingerne på regeringsudvalgsplan stå urørt ... Nu ved vi fra Mohrs referat af samtalen med Scavenius den 19. juli, at denne anså den førstnævnte udtalelse for klog og den sidstnævnte for uklog. Hvorfor skulle Scavenius så have strøget den første udtalelse og ladet den anden stå? Det vil jo sige, at han har strøget det for ham positive og bibeholdt det negative! Hvor er logikken?«.

Hertil er at sige: ordet »Mohr« i parantesen i begyndelsen af afsnittet må skyldes en læsefejl, idet det ganske klart fremgår af 18. juli-versionen, at det er Scavenius, det drejer sig om. Det må også bemærkes, at nok er sætningen ikke at finde i 19. juli-versionen, men dens indhold udtrykkes jo stadigvæk i ordene: »en forudsætning for, at et fremtidigt samarbejde kunne blive harmonisk, ville vel netop være, at drøftelser begyndte så tidligt, at ideerne endnu var »plastiske««. Angående passagen »Derimod skal Scavenius have ladet Mohrs anbefaling af at føre forhandlingerne på regeringsudvalgsplan stå urørt« fremgår det af 18. juli-versionen, at Mohr som svar på Ritters direkte spørgsmål, om drøftelserne skulle lægges op i et højere niveau end regeringsudvalget, blot har udtalt, at det ville være hensigtsmæssigt, at formændene for regeringsudvalgene *deltog* i drøftelserne, og at disse *begyndte* således, at Wassard og Styhr rejste til Berlin osv. Dette er jo ikke det samme som Sjøqvists fortolkning af denne passage.

Der er også grund til at hæfte sig ved, at Sjøqvist i sin argumentation omtaler og benytter Mohrs referat af sin samtale med Scavenius d. 19. juli. Altså kan samtalen også ifølge Sjøqvists opfattelse have fundet sted¹⁰ og med hensyn til dens indhold kan i hvert fald også ifølge Sjøqvist siges, at den har indeholdt bemærkninger fra Scavenius' side om klogskaben af en formulering, der kun findes i 18. juli-versionen. Konklusionen må være, at en sådan samtale kun kan have haft en mening, hvis der har foreligget et forlæg for 19. juli-versionen. Sjøqvist slutter sine eksempler med: »Endelig er der grund til at omtale den vigtigste udtalelse under hele samtalen med Ritter, nemlig Mohrs svar på Ritters spørgsmål om den danske regerings beredvillighed til at forhandle allerede under krigen. Dette afsnit er helt forskelligt i de to versioner, *skønt* Scavenius på dette punkt ifølge Mohr *ikke* skulle have foretaget nogen udstregning.

10. »Historie« s. 427 linje 8 foroven kunne tyde på, at Sjøqvist tvivler på, at samtalen overhovedet har fundet sted.

De to versioner har følgende ordlyd:

18. juli-referatet.

Det ville være en nærliggende logisk slutning, at en drøftelse ville være af interesse allerede, såsnart man fra tysk side havde . . . etc.

19. juli-referatet.

Danmark ville være stærkt interesseret i en sådan drøftelse, så snart man fra tysk side . . . etc.

18. juli-formuleringen er, som det vil ses, ulden og forbeholden, mens 19. juliformuleringen er et klart positivt og bekræftende svar på spørgsmålet.«

Hertil er at sige, at således som de to citater er modstillet hinanden, har Sjøqvist for så vidt ret, men hvis man tager den i begge versioner enslydende fortsættelse med, ser det anderledes ud. Fortsættelsen lyder: » . . . så snart man fra tysk side havde gjort sig så megen forestilling om det fremtidige økonomiske samarbejde, at en drøftelse overhovedet havde nogen fornuftig mening. En forudsætning for, at et fremtidigt samarbejde kunne blive harmonisk, ville vel netop være, at drøftelser begyndte så *tidligt*, at ideerne endnu var »plastiske« . . .«. Set i sin sammenhæng bliver det som Sjøqvist kalder »et klart og positivt bekræftende svar« en *ekstra* understregning af de efterfølgende forbehold! Hvad angår det mærkelige i Mohrs senere destruktion af originalt kildemateriale, skal jeg vende tilbage til det i forbindelse med gennemgangen af Troels Finks indvendinger, da det for Fink spiller en næsten endnu større rolle end for Sjøqvist.

Fink kalder stykket om mønt- og toldunionen for det »mest værdifulde afsnit i Henrik Nissens afhandling«¹¹, en kompliment der dog bliver noget tvivlsom, når Fink et par sider længere fremme – i forbindelse med spørgsmålet om proveniensen af Mohrs forskellige versioner – skriver: »Det hele er meget mystisk. Henrik Nissen følger helt og fuldt Mohrs senest fremkomne referat, altså det, der er dateret 18. juli 1940, og det forekommer anmelderen at være en meget alvorlig anke imod hans videnskabelighed, at han ikke i teksten gør opmærksom på, hvor svagt det foreliggende kildemateriale er. Det fremgår derimod af noterne og et anhang, hvor forfatteren nærmere argumenterer til fordel for Mohrs påstand; men der fremlægges ikke bevis for dens rigtighed . . .«. Disse barske ord er efter min opfattelse ikke berettigede, i hvert fald ikke i den sammenhæng, hvori de fremkommer. Det er fuldt legitimt at fremlægge

11. »Historie« s. 511.

resultaterne af sine overvejelser i selve hovedteksten og at føre den kildekritiske detailargumentation ud i noter og anhang. Det er jo egentlig også Nissen selv, der på en måde har lagt grunden til sine kritikeres indvendinger ved i anhanget¹² at foretage et falsificeringsforsøg på sin opfattelse, hvilket i sig selv vel må siges at være så videnskabeligt, som nogen kan forlange. Men hvis Fink mener, at Nissen ikke har fremlagt bevis for sin opfattelses rigtighed, så er jeg enig i den forstand, at Nissen kunne have underbygget og fremlagt sit kildekritiske arbejde og dets resultater på en bedre og mere tydelig måde, end han har gjort. Det er denne opfattelse, som er baggrunden for dette indlæg, foruden at det giver anledning til nogle mere principielle betragtninger, som jeg senere skal komme ind på.

For Fink er spørgsmålet om, hvorfor Mohr i 1965 brændte den oprindelige 18. juli-version lige ved at være det vigtigste kildekritiske problem¹³. Men lige så lidt som Sjøqvist giver Fink nogen klar begrundelse for, at denne kendsgerning skulle umuliggøre Mohrs og Nissens (og min) opfattelse af ægtheden af deres dateringer. Begge sætter destruktionsen fra Mohrs side i direkte forbindelse med de motiver, de selv tillægger ham. Sjøqvist hælder nærmest til den anskuelse, at Mohr har fabrikeret 18. juli-versionen i slutningen af eller umiddelbart efter krigen, »da motivet ville være klart«, mens Fink noget mere forsigtigt taler om Nissens på Mohrs vegne foretagne efterrationalisering (antagelig forstået således, at Mohr ved hjælp af den senere skrevne 18. juli-version selv som den første har foretaget denne »efterrationalisering«).

Med hensyn til destruktionsen vil jeg bemærke, at den naturligvis også forekommer mig mærkelig. Det er vel normalt, at historikere føler for den slags på samme måde, som politifolk formodes at føle det, når de under ransagning i en mistænks hjem finder varm aske efter brændte papirer i kaminen! Men det forudsætter dog en *begrundet* mistanke.

Her er det værd at bemærke, at Mohr gav Nissen lov til at affotografere 18. juli-versionen før destruktionsen, at Mohr lod det og andre dokumenter afskrive (renskrive) i Udenrigsministeriet før destruktionsen og endelig, at 18. juli-versionen så at sige i sin helhed og med klare verbaloverensstemmelser forelå i Mohrs skrivelse til P. K. af 25 juni 1946, samt at selve 18. juli-versionen fremkommer i Mohrs skrivelse til P. K. af 11. marts 1953, og at begge versioner er trykt i P. K. henholdsvis i 1948 og 1954. De kan altså ikke siges at være »bortkommet« i normal forstand. Især synes det mærkeligt, at Mohr, hvis han skulle have øn-

12. Nissen s. 464ff.

13. »Historie« s. 514.

sket at tilintetgøre en forfalskning, først tillader en historiker at affotografere den til videnskabeligt brug.

Men hovedbeviset for Fink som for Sjøqvist er trods alt deres opfattelse af, at den »officielle« version af 19. juli, som Scavenius samme dag forelagde for ministeriet, er i overensstemmelse med Ritters af samme dato, hvilket, som påvist ovenfor, aldeles ikke er tilfældet. Denne overensstemmelse forekommer åbenbart dem begge så givet, at de ikke har foretaget en systematisk analyse og sammenligning af dem. Men derved er de i realiteten kommet til at sammenligne Ritters version med Mohrs to andre versioner uden at have opdaget inkonsistensen hos Ritter, hvorved de har overset de fundamentale ligheder imellem *alle* Mohrs versioner i forhold til Ritters. *Dette* er det afgørende i kildekritisk henseende, *ikke* spørgsmålet om hvorfor en original kilde, efter trykning i P. K., affotografering af Nissen og afskrivning i Udenrigsministeriet, er blevet destrueret af sin ophavsmand, hvor uforståeligt dette end kan være.

Det bør jo ikke overses, at den vigtigste forskel imellem den korte version af 19. juli og de andre blot er, at den korte ikke indeholder passagen med Mohrs svar på Ritters spørgsmål om Scavenius' personlige indstilling, en passage som kunne sætte Scavenius i en særposition i forhold til de øvrige ministre, hvilket han forståeligt nok ikke kan have ønsket, når det samlede ministerium nu en gang *havde* godkendt 8. juli-erklæringen og derfor sammen med ham måtte tage de eventuelle følger af den. Dette må Mohr ved sin underskrift af 19. juli-versionen have anerkendt. At Mohr i sin skrivelse af 25. juni 1946 over for P. K. og den danske offentlighed har ønsket at gengive og kommentere hele indholdet af den oprindelige version af 18. juli forekommer mig ganske naturligt. Det er for mig også klart, at Mohr i 1953 efter af P. K. at være blevet præsenteret for Ritters version – notitsen af 19. juli 1940 – som svar fremlægger sin oprindelige version – af 18. juli s. å. – for P. K., idet denne version – uden de defensoriske indslag fra Mohrs skrivelse af 25. juni 1946 – indeholder de forbehold, som Ritter ser bort fra, men indirekte alligevel kommer til at røbe (Mohrs *frygt* på den danske industris vegne).

I samme skrivelse har Mohr – uanset hvilket forhold han måtte have haft til Scavenius før, under og efter besættelsen – udtrykkeligt fremhævet, at Scavenius *ikke* har taget initiativet til Mohrs samtale med Ritter d. 18. juli 1940 med deraf flydende følger. Resultatet er ironisk nok, at Sjøqvists bekymringer med hensyn til Nissens opfattelse af Scavenius' karakter, hæderlighed og sågar intelligens er overflødige: hverken Scavenius, Mohr eller begge i fællesskab har den 18. eller 19. juli 1940

foretaget sig nogetsomhelst, som kan give en anden opfattelse af Scavenius og hans politik end den, både Sjøqvist og Nissen i virkeligheden er rørende enige om.

Tilbage bliver Henriks Nissens egen behandling af det kildekritiske problem, han selv har opstillet. I afsnittet »Ritters initiativ« i hovedteksten skriver Nissen bl. a.¹⁴: »Med Scavenius' erklæring i hånden og med direktøren for det danske udenrigsministerium på en »tilfældig« høflighedsvisit i sit kontor, måtte Ritter uvægerligt være disponeret for at se en dansk invitation til økonomiske forhandlinger i Mohrs replikker – næsten uanset hvad der rent faktisk blev sagt. Resultatet af denne situation kommer til udtryk i de to meget forskellige referater, der foreligger fra Mohrs og Ritters side«. Efter at have refereret visse ligheds-punkter i de to versioner fortsætter Nissen: »Men når dette er sagt, må man unægtelig påpege de aldeles afgørende forskelle. Alene de første sætninger af det egentlige referat er ikke gengivelse af, hvad Mohr har sagt, men en grov overfortolkning af, hvad Mohr blev presset til at sige om sin ministers indstilling. Mohrs forsigtige fortolkning af hensigten med Scavenius' erklæring bliver i Ritters gengivelse til: »Mohr ytrede i forbindelse med dette (erklæringen af 8. juli) gentagne gange og i indtrængende form ønsket om, at der meget snart indledes forhandlinger, og det i Berlin, om de økonomiske spørgsmål, der rejser sig som følge af denne erklæring (Europas nyordning i økonomisk henseende under Tysklands førerskab)«.

Ritter har iflg. sin notits helt undladt at tale om bestemte former for dette samarbejde. Hans egen (ganske vist meget ubestemte) bemærkning om toldunion undlader han at tage med; men det er lidet sandsynligt, at Mohr på dette meget vigtige punkt skulle huske forkert. Ritter skyder her – som i det hele taget – ansvaret over på Mohr, idet han lader udtalelsen om toldunionen fremstå som en selvfølgelig fortolkning af Mohrs bekymring for enkelte danske industrier.« Nissen *illustrerer* denne gennemgang med tre noter, der indeholder uddrag af de relevante dele af Ritters notits.

Jeg er, som det fremgår af min egen gennemgang ovenfor, stort set enig med Nissen, *men*: Nissen går her ud fra som noget givet, at det er Mohrs version, der er den rigtige, og Ritters version behandles i overensstemmelse med dette. Selvfølgelig har Nissen sammenlignet de to tekster, det fremgår jo tydeligt nok, men der mangler lige så tydeligt en systematisk undersøgelse af kildernes indre konsistens *hver for sig*, en undersøgelse, der for mit vedkommende, som redegjort for ovenfor, har

14. Nissen s. 294f.

ført til påvisningen af inkonsistensen hos Ritter netop i forbindelse med det meget vigtige punkt om toldunionen. Derfor får Nissen ikke fat på betydningen af, at Ritter omtaler Mohrs frygt på dansk industris vegne (som Mohr selv udtrykker som *bekymring*). Hos Nissen bliver muligheden for at fremføre et afgørende argument derfor forpasset, og han må nøjes med den meget svagere plausibilitetsforklaring: »... men det er lidet sandsynligt, at Mohr på dette meget vigtige punkt skulle huske forkert.« Derfor er mit udtryk »illustrerer« det rette ord om Nissens fremgangsmåde: han *påviser* ikke noget med sine citater.

Jeg går ud fra, at det bl. a. er denne mangel på egentlig kildekritisk argumentation, som hos Nissen udløser en usikkerhed, der i hans »Kommentar ...«¹⁵ (som Fink kalder »anhang«) giver sig udtryk i følgende passus: »Det vægtigste argument for en hypotese om, at der foreligger en forfalskning, er den overensstemmelse, der er mellem Ritters referat, skrevet den 19. juli, og det »officielle« referat fra det danske udenrigsministerium. Selv om der naturligvis er forskelle, ville samtalen den 18. juli, hvis den var forløbet som gengivet i det »officielle« referat, netop have berettiget Ritter til at fremstille sagen som et helt klart initiativ fra dansk side med det sigte at komme i forhandling på højt plan om en toldunion mellem de to lande«. Selv om denne passus må ses som et led i et i sig selv meget rosværdigt forsøg på at falsificere sin egen opfattelse, er den dog så kontradiktorisk over for de lige citerede udsagn fra hovedteksten, at jeg tillader mig at gå ud fra, at det ikke mindst er denne passus hos Nissen, der har fået Sjøqvist og Fink til at reagere så kraftigt. Resultatet er nemlig, at Nissen, som åbenbart nu er meget usikker på sin egen opfattelses holdbarhed, derefter går over til at understøtte den med rene plausibilitetsforklaringer: ud fra forarbejderne til den såkaldte »gråbog«¹⁶ mener han at kunne uddrage slutninger angående hvor tidligt Mohr skulle have opponeret mod Scavenius. Disse betragtninger har Fink, efter min mening med rette, nedvurderet¹⁷.

Der er i de senere år, ikke mindst i samtidshistorie, skrevet bindstærke værker, adskillige af dem disputatser, der ligesom Nissens omfangs- og detaljrige arbejde synes at tyde på, at den også i Norden stigende interesse for teoretisk kildekritik og historisk metode ikke giver sig ret mange praktiske udtryk i de konkrete forskningsresultater. Et andet eksempel: Sven Henningsen skriver, i sin trykte gengivelse af sin opposition ved Tage

15. Se note 12.

16. Nissen s. 465f.

17. »Historie« s. 516f. (Fink taler fejlagtigt om en blå bog).

Kaarsteds disputats: Påskekrisen 1920¹⁸, følgende: »Efter min opfattelse kan den anke rettes mod Tage Kaarsteds afhandling, at han ikke i en samlet analyse har gjort rede for de kritiske problemer, som dette materiale af berettende kilder har stillet ham overfor, og hvorledes de er blevet behandlet . . . I hvert fald ville afhandlingen og hovedtesen have vundet i vægt, hvis forfatteren havde taget troværdighedsproblemet op i dets helhed eller i hvert fald gjort sine læsere delagtige i den kritik af kilderne, som han har foretaget«.

Såvel hos Nissen som i Sjøqvists og Finks kritik af ham er der efter min opfattelse især een fælles mangel i kildekritisk henseende: ingen af dem skelner tilstrækkeligt imellem, hvad jeg vil kalde den mere kildekritiske argumentation, og hvad der sammenfattende kan kaldes plausibilitetsforklaringer. Det er i praksis ikke altid lige nemt at holde disse to argumentationsformer ude fra hinanden, men det betaler sig som regel at forsøge. I dette tilfælde har vi 4 tekster, som først bør analyseres enkeltvis ud fra deres pålydende: først den almene fortolkning og herunder klassifikation¹⁹ som dokument/aktstykke eller beretning. Derefter konstatering af om indholdet er berettende og/eller ikke-berettende. Hvis der findes ikke-berettende elementer, som jo udelukkende er kilde til ophavsmænd, kan disse (hvor det er relevant for problemstillingen) yderligere differentieres²⁰. De berettende elementer kan jo for øvrigt vise sig at være maskerede ikke-berettende ditto, altså at den grammatiske form ikke er lig med den logiske²¹. Dette er igen et led i den almene tendenskritik: ikke-berettende elementer maskerede som berettende kan ofte i forbindelse med værdidomme (værdiladede elementer) afsløre muligheden for tendensbetinget diskrepans²². Endelig bør man altid – som i dette tilfælde – undersøge, om den enkelte tekst er konsistent.

Når dette er gjort, må teksterne sammenlignes indbyrdes; i dette tilfælde må det ud fra Sjøqvists og Finks påstande være relevant at starte med at undersøge, om en sammenligning af Ritters og Mohrs versioner af 19. juli afslører kontradiktioner, derefter at sammenligne Mohrs tre versioner indbyrdes og dem alle med Ritters, således som ovenfor beskrevet. Det er en rent kildekritisk argumentation at opløse en kontradiktion til fordel for den ene af de to tekster, når den anden på det relevante sted er inkonsistent.

18. Historisk Tidsskrift 12. r. bd. VI, 3–4, 1973, s. 625f.

19. Jakob Pasternak og Niels Skyum-Nielsen: *Fundamental kildekritik*. Skrift, billede, lyd (1973), s. 15ff.

20. *Fundamental kildekritik* s. 19.

21. *Fundamental kildekritik*, s. 24f.

22. *Fundamental kildekritik*, s. 39ff.

En rent kildekritisk argumentation vil som regel foreligge, når gradueringen af to eller flere tekster eller tekstelementer er resultatet af slutninger, som i det store og hele er draget ud fra selve teksterne. Plausibilitetsforklaringer vil som regel være basis for gradueringer, som er resultatet af slutninger, som er draget af forhold uden for teksterne.

En plausibilitetsforklaring er af mig benyttet til at sandsynliggøre, at Mohrs version af 19. juli er en forkortelse af versionen af 18. juli. Den hviler på antagelsen om, at Scavenius over for det øvrige ministerium ikke kunne være interesseret i at fremtræde i en særposition over for tyskerne, når *hele* ministeriet nu engang havde godkendt 8. juli-erklæringen. Hvis det omvendt drejer sig om en senere *tilføjelse* til 19. juli-versionen, må det være ud fra den antagelse, at Mohr d. 25. juni 1946 havde brug for en distancering fra Scavenius. Dette sidste er selvfølgelig muligt, men dette synspunkt modarbejdes i hvert fald i nogen grad af, at Mohr i den samme skrivelse udtrykkeligt fralægger Scavenius initiativet til, at Mohrs samtale med Ritter overhovedet kom i stand. Den sidste omstændighed skulle i en plausibilitetsforklaring være nok i sig selv til at få vægtskålen til at synke ned til fordel for den første antagelse, men der er endnu en vigtig begrundelse til fordel for den: de påstande og dateringer som 18. juli-versionen selv indeholder foruden Mohrs senere påstande om proveniensen er principielt at opfatte som *omstødelsespåstande*²³. Dette vil sige, at bevisbyrden ligger på den, der vil hævde noget andet, og at det ikke er nok, at en anden opfattelse kan være lige så sandsynlig (hvilket som nævnt ikke er tilfældet her); hvis begge opfattelser er mulige, må den angrebne stå ved magt, indtil en virkelig omstødelsesgrund foreligger.

En plausibilitetsforklaring vil som regel stå svagere end en rent kildekritisk argumentation: som før omtalt er det netop den situation, Nissen bringer sig selv i, ved kun at kunne fremføre en plausibilitetsforklaring på trods af, at en rent kildekritisk argumentation til fordel for hans standpunkt er mulig, ja endda nærliggende, hvis han var gået noget mere systematisk frem.

Jeg vil naturligvis ikke påstå, at den fremgangsmåde, jeg her har skitseret, er den eneste rigtige eller mulige, men jeg mener, at det kildekritiske grundlag for en historisk afhandling må være noget, der fra forfatterens side bevidst er taget stilling til – og systematisk benyttet. Efter op mod en halv snes metodekonferencer på nordisk plan, og efter at nye lærebøger i kildekritik og metode er udkommet i alle de nordiske lande, er dette vel heller ikke helt urimeligt.

23. *Fundamental kildekritik*, s. 47.

Bilag I

Mohrs referat af samtalen med Ritter den 18. juli 1940.

Om forløbet af mødet med Ritter i Berlin findes der på Udenrigsministeriets akter et referat af den 19. juli 1940 fra Mohrs hånd. Det har følgende ordlyd:

»Referat af samtale med ambassadør Ritter i det tyske Udenrigsministerium.

Under opholdet i Berlin benyttede jeg lejligheden til at besøge ambassadør Ritter, hvem jeg kendte godt fra forhandlinger for nogle år tilbage, da han var chef for det tyske Udenrigsministeriums handelspolitiske afdeling.

Jeg motiverede mit besøg med det gamle bekendtskab og med, at han – såvidt jeg havde forstået – nu svævede over vandene på det handelspolitiske område.«

Han svarede, at dette udtryk forsåvidt var rigtigt, som han på grund af sin store erfaring på dette område var blevet anmodet om at arbejde i Udenrigsministeriet som rådgiver for »de højeste steder«, men at han havde betinget sig at være fri for akter og egentligt kontorarbejde.

Han nævnede, at han netop fra statssekretæren havde modtaget en afskrift af den note med den danske udenrigsministers erklæring, som kammerherre Zahle og jeg den foregående dag havde afleveret. Han ville i den anledning spørge mig, om denne erklæring var således at forstå, at Danmark var rede til med Tyskland at drøfte det fremtidige samarbejde på det økonomiske område *allerede forinden fredsslutningen og ikke først efter denne*. Dette var efter hans mening et meget afgørende spørgsmål.

Jeg svarede, at der ikke kunne være nogen tvivl om, at dette spørgsmål måtte besvares bekræftende. Danmark ville være stærkt interesseret i en sådan drøftelse, så snart man fra tysk side havde gjort sig så megen forestilling om det fremtidige økonomiske samarbejde, at en drøftelse overhovedet havde nogen fornuftig mening. En forudsætning for, at et fremtidigt samarbejde kunne blive harmonisk ville vel netop være, at drøftelserne begyndte så tidligt, at ideerne endnu var »plastiske«.

Herr Ritter gav mig ret i dette synspunkt. Han ville endossere det overfor »de højeresteder« og mente at kunne gennemføre det dér, så meget mere som tilkendegivelsen om villighed til drøftelse inden fredsslutningen formentlig ville falde i yderst god jord. Helt beredt til drøftelser var man fra tysk side knap nok endnu, men længe ville det næppe vare. Hvorledes havde jeg tænkt mig, at det rent praktisk skulle gribes an, drøftelserne skulle vel lægges op i et højere niveau end regeringsudvalget?

Jeg svarede, at det dog måske ville være hensigtsmæssigt, om formændene for regeringsudvalget, der var så godt inde i alle spørgsmål med hensyn til det nuværende økonomiske samarbejde dog i alt fald deltog i disse drøftelser. Jeg havde egentlig tænkt mig, at drøftelserne skulle begynde således, at den danske formand for det dansk-tyske regeringsudvalg herr Wassard samt herr Styhr (om hvis stilling og person jeg gav nogle oplysninger) rejste til Berlin og blev sat i forbindelse med de tyske herrer, der forberedte de pågældende problemer.

Herr Ritter mente også, at det måske ville være den bedste fremgangsmåde. Han ville nu tale med den tyske formand for regeringsudvalget dr. Walter og derefter med »højere steder«.

Med hensyn til realiteterne i et fremtidigt økonomisk samarbejde fremhævede herr Ritter, at et sådant ville være til gavn for det danske landbrug, der kunne regne med sikker afsætning til lønnende priser – noget der ikke altid havde været tilfældet med afsætningen til England. Jeg henledte opmærksomheden på, at det kun var 1/3 af Danmarks befolkning, der var beskæftiget med landbrug, og at det også drejede sig om at sikre den øvrige befolkning. Herr Ritter spurgte i den anledning, om jeg havde bekymringer med hensyn til den danske industri's stilling i et fremtidigt samarbejde med Tyskland. Jeg svarede, at jeg nok kunne være bekymret, hvis man ikke sørgede for at undgå at slå eksisterende værdier i stykker.

På et yderligere spørgsmål om, hvilke industrier mine bekymringer navnlig gjaldt, nævnede jeg eksempelvis textil- og skotøjsindustrien. Herr Ritter mente, at selv for sådanne industrier var mine bekymringer overflødige. Han kunne i fortrolighed sige, at de tyske planer antagelig ville gå ud på betydelige *toldnedsættelser* eller måske endog *toldunion*, men dette skulle ikke afskrække os. Man kunne sørge for gennem kontingenteringer eventuelt gennem specialisering at opretholde den danske industri's produktion. Dette ville i alt fald blive den indstilling, han ville gøre til »højere steder«, og han håbede på at »få disse synspunkter gennemført, hvad der ville være lettere efter vor samtale med den betydningsfulde fortolkning af »Erklæringen«.

Foreløbig ville han iøvrigt arbejde på, at vi i en nærmere fremtid – såsnart man fra tysk side var rede – fik en opfordring til at sende repræsentanter til Berlin til en foreløbig drøftelse.

O.M. 19.7.1940.«

Bilag II

Notits af ambassadør Ritter ang. samtale med direktør Mohr 18. juli om tysk-danske økonomiske forhandlinger

19. juli 1940

Botschafter Ritter

Aktenvermerk

Gesandter Mohr (Generalsekretär im Dänischen Aussenministerium) suchte mich am 18. Juli auf. Die Unterredung dauerte 40 Minuten. Das Gespräch kam sogleich auf das Schreiben des Dänischen Gesandten an den Herrn RAM vom 17. Juli und die darin enthaltene Erklärung des Dänischen Aussenministers Scavenius. (Aufzeichnung des Herrn St. S. vom 17. Juli)

Mohr äusserte dabei wiederholt und in dringlicher Form den Wunsch, dass über die aus dieser Erklärung sich ergebenden wirtschaftlichen Fragen (»neue Ordnung Europas in wirtschaftlicher Hinsicht unter Führung Deutschlands«) sehr bald verhandelt wird und zwar in Berlin. Da bei uns intern noch nicht geklärt ist, in welcher Form und in welchem Tempo die künftige wirtschaftspolitische und -rechtliche Stellung Dänemarks zu Deutschland geregelt werden soll, habe ich es vermieden, über bestimmte Formen (Zollunion, Währungsunion, Wirtschaftsunion) zu sprechen. Aus der Erörterung einzelner landwirtschaftlicher und industrieller Fragen habe ich aber entnommen, dass Mohr bei

der Unterredung an solche Formen gedacht hat. So äusserte er zum Beispiel die Befürchtung, dass einzelne dänische Industriezweige in Zukunft nicht mehr aufrecht erhalten werden können, weil der jetzt bestehende Zollschutz gegenüber dem deutschen Wettbewerb wegfalle. Er erwähnte dabei die dänische Textilindustrie und Schuhindustrie.

Mohr sagte, dass etwaige Verhandlungen von dänischer Seite voraussichtlich von einem Herrn *Styhr* geleitet würden. *Styhr* war während des Weltkrieges im dänischen Regierungsdienst, hat sich dann aber privatwirtschaftlichen Aufgaben gewidmet. Bei den Verhandlungen müsse Verbindung mit den bestehenden Regierungsausschüssen gehalten werden. Zu diesem Zweck werde Herr *Styhr* voraussichtlich der Leiter des Dänischen Regierungsausschusses beigegeben werden.

Ich stellte bei der Unterredung fest, dass die Initiative für solche Verhandlungen von der Dänischen Regierung ausgeht. Über das weitere Procedüre ist nichts verabredet worden.

Die Initiative der Dänischen Regierung ist m[eines] E[rachtens] eine politisch bedeutsame und verwertbare Tatsache. Unbeschadet der bisher bestehenden Absichten über das Tempo, in dem die besetzten Gebite dem deutschen Grosswirtschaftsraum angegliedert oder eingegliedert werden sollen, halte ich es für richtig, dass diese dänische Initiative aufgenommen und dass schnell ein Wirtschaftsvertrag mit Dänemark abgeschlossen wird. Ein solcher erster Vertrag aus der Initiative der Dänischen Regierung wäre sowohl gegenüber den anderen besetzten Staaten (Norwegen, Holland, Belgien, Luxemburg) bedeutungsvoll, als auch allgemein politisch gegenüber dem Ausland. Ich halte es daher für notwendig, dass alsbald eine Entscheidung des Herrn *RAM* herbeigeführt wird, ob solche Verhandlungen sofort aufgenommen werden sollen. Das Ziel solcher Verhandlungen kann nur eine allgemeine Wirtschaftsunion sein. Darüber müsste, falls der Herr *RAM* dem zustimmt, zunächst mit den beteiligten inneren Stellen gesprochen werden.

Berlin, am 19. Juli 1940.

gez. Ritter.

Bilag III

Madrid, den 11. marts 1953.

Til Den af Folketinget under 25. oktober 1950 nedsatte Kommission i henhold til Grundlovens § 45, København.

Jeg anerkender modtagelsen af kommissionens skrivelse af 3. ds. med bilag og finder anledning til følgende bemærkninger til det fremsendte materiale.

Samtalen med Ritter 18. juli. (Ritters Aktenvermerk af 19. juli 1940).

Om indholdet af denne samtale skrev jeg samme dag følgende meget detaillerede referat:

Referat af Samtale med Ambassadør Ritter i det tyske Udenrigsministerium 18. Juli.

Ritter begyndte samtalen med at nævne, at han efter Statssekretærens Meddelelse om mit forlængede Ophold gerne havde villet benytte Lejligheden til

en Samtale. Jeg havde jo den foregaaende Dag selv haft til Hensigt at aflægge ham et Besøg. Havde jeg noget særligt paa Hjerte?

Jeg svarede, at Motivet til det paatænkte Besøg kun havde været gammelt Bekendtskab. Jeg tilføjede en Bemærkning om, at Ritter, – saavidt jeg havde forstaaet – nu »svævede over Vandene paa det handelspolitiske Omraade«.

Han svarede, at dette Udtryk forsaavidt var rigtigt, som han paa Grund af sin store Erfaring paa det handelspolitiske Omraade var bleven anmodet om at arbejde i Udenrigsministeriet som Raadgiver for »de højeste Steder«, men at han havde betinget sig at være fri for Akter og egentligt Kontorarbejde.

Han nævnede, at han netop fra Statssekretæren havde modtaget en Afskrift af den Note med den danske Udenrigsministers Erklæring, som Kmh. Zahle og jeg den foregaaende Dag havde afleveret. Han vilde i den Anledning spørge mig, om denne var saaledes at forstaa, at Danmark var rede til med Tyskland at drøfte det fremtidige Samarbejde paa det økonomiske Omraade allerede forinden Fredsslutningen og ikke først efter denne. Dette var efter hans Mening et afgørende spørgsmaal. Jeg maatte vel kunne hjælpe ham med »Fortolkningen«.

Jeg svarede, at jeg ikke kunde hjælpe ham, da jeg aldrig havde drøftet dette spørgsmaal med Udenrigsministeren. Dertil bemærkede Ritter, at jeg dog i alt Fald maatte have et Indtryk paa Grundlag af min egen Ministers Indstilling. Jeg svarede, at hvis Fortolkningsgrundlaget udelukkende skulde være min egen Ministers Indstilling, gik jeg ud fra, at der ikke kunde være Tvivl om, at Spørgsmaalet maatte besvares bekræftende. Men – spurgte jeg – var Spørgsmaalet saa betydningsfuldt, saalænge Krigen varede?

Ritter sagde, at saaledes havde han ogsaa forestillet sig Indstillingen hos min Minister, som han desværre ikke kendte personligt, men netop de sidste Dage havde han haft Lejlighed til at høre en Del om ham. Spørgsmaalet om Drøftelser allerede nu var betydningsfuldt, fordi der netop nu blev udarbejdet Planer for det fremtidige økonomiske Samarbejde med de forskellige europæiske Lande, og det vilde derfor snart blive aktuelt. Havde den danske Udenrigsminister gjort sig særlige Tanker, naar han i Erklæringen talte om Danmarks Opgave med Hensyn til at finde sin Plads i Samarbejdet med Tyskland?

Jeg svarede Ritter, at jeg ikke havde noget Kendskab til »særlige Tanker« hos min Minister, men jeg vilde formode, at han i alt Fald næppe havde tænkt sig, at man i Tyskland udarbejdede Planer, der ogsaa tog Sigte paa vore Forhold, uden at vi i Forvejen havde faaet Lejlighed til at gøre vore Synspunkter gældende. Det vilde være en nærliggende logisk Slutning, at en Drøftelse vilde være af Interesse allerede, saasnart man fra tysk Side havde gjort sig saa megen Forestilling om det fremtidige økonomiske Samarbejde, at en Drøftelse overhovedet havde nogen fornuftig Mening. En Forudsætning for, at et fremtidigt Samarbejde kunde blive harmonisk vilde vel netop være, at Drøftelserne begyndte saa tidligt, at Ideerne endnu var plastiske og ikke havde taget fast Form men kunde ændres.

Ritter kunde tiltræde dette Synspunkt. Han vilde endossere det overfor »de højere Steder« og mente at kunne gennemføre det der, saa meget mere som Tilkendegivelse om Villighed til Drøftelser inden Fredsslutningen formentlig vilde falde i yderst god Jord. Helt beredt til Drøftelse var man fra tysk Side knap nok endnu, men længe vilde det næppe være. Hvorledes havde

jeg tænkt mig, at det rent praktisk skulde gribes an. Drøftelserne skulde vel lægges op i et højere Niveau end Regeringsudvalget?

Jeg svarede, at jeg ikke havde tænkt mig noget, da Spørgsmaalet for mig var helt nyt, men at det dog maaske vilde være hensigtsmæssigt, om Formændene i Regeringsudvalget, der var saa godt inde i alle Spørgsmaal med Hensyn til det nuværende økonomiske Samarbejde, dog i alt Fald deltog i disse Drøftelser. Rent personligt kunde jeg i givet Fald tænke mig Drøftelserne begyndt saaledes, at den danske Formand for det dansk-tyske Regeringsudvalg, Herr Wassard, samt Formanden for Udenrigsministeriets handelspolitiske Udvalg, Herr Styhr (om hvis Stilling og Person jeg gav nogle Oplysninger), til sin Tid rejste til Berlin for at orientere sig og blev sat i Forbindelse med de tyske Herrer, der forberedte de paagældende Problemer. Men iøvrigt kunde jeg uden Kendskab til Realiteterne vanskeligt udtale mig om Formen.

Ritter mente ogsaa, at det maaske vilde være den bedste Fremgangsmaade. Han vilde nu tale med den tyske Formand for Regeringsudvalget, Dr. Walter, og derefter med »højere Steder«. Med hensyn til Realiteterne i de tyske Planer var det saaledes, at de vilde være til Gavn for det danske Landbrug, der kunde regne med sikker Afsætning til lønnende Priser – noget der ikke altid havde været Tilfældet med Afsætningen til England.

Jeg henledte Opmærksomheden paa, at det kun var 1/3 af Danmarks Befolkning, der var beskæftiget ved Landbrug. Det var en almindelig Misforstaaelse, at Danmark udelukkende var et Landbrugsland, saa man let glemte, at det ogsaa drejede sig om at sikre den øvrige Befolkning. Ritter spurgte, om jeg havde Bekymringer med Hensyn til den danske Industri's Stilling i et fremtidigt Samarbejde med Tyskland. Jeg svarede, at man nok kunde være bekymret, hvis man ikke sørgede for at undgaa at slaa eksisterende Værdier i Stykker. Paa et yderligere Spørgsmaal om, hvilke Industrier mine Bekymringer navnlig gjaldt, nævnede jeg eksempelvis Textil- og Skotøjsindustrien, men tilføjede, at det naturligvis var vanskeligt at have nogen Mening navnlig uden nærmere Kendskab til, hvor meget de fremtidige tyske Planer afveg fra det nuværende.

Ritter mente, at selv for saadanne Industrier var mine Bekymringer overflødige. Han kunde i Fortrolighed sige, at de tyske Planer antagelig vilde gaa ud paa betydelige Toldnedsættelser eller maaske endog Toldunion. Da jeg ved Ordet Toldunion reagerede og begyndte at tage til Genmæle, afbrød Ritter mig hastigt med en Haandbevægelse og en Bemærkning om, at der ikke var Grund til her at diskutere noget, »der laa saa langt borte«. Han fortsatte: Planerne skulde ikke afskrække os. Man kunde sørge for gennem Kontingenteringer eventuelt gennem Specialisering at opretholde den danske Industri's Produktion. Dette vilde i alt Fald blive den Indstilling, han vilde give til »højere Steder«, og han haabede paa at faa disse Synspunkter gennemført, hvad der vilde være lettere efter vor Samtale, og den »betydningsfulde« Fortolkning af Erklæringen, som han meget haabede vilde vise sig rigtig. Foreløbigt vilde han arbejde paa, at vi i en nærmere Fremtid – saasnt man fra tysk Side var rede, antagelig i Løbet af et Par Maaneder – fik en Opfordring til at sende Repræsentanter til Berlin til en foreløbig Drøftelse.

Jeg indskrænkede mig til at bemærke, at jeg naturligvis vilde referere vor Samtale i København, saa at Regeringen kunde overveje, hvilken Stilling den

vilde tage til en eventuel Opfordring til Drøftelser. Planerne, saaledes som han her havde skitseret dem (betydelige Toldnedsættelser), vilde dog næppe virke fristende.

Ritter svarede, at Planerne jo senere kunne blive Genstand for en nærmere Diskussion, selv ventede han dog ikke at skulle deltage i eventuelle saglige Drøftelser.

Da vi efter Samtalen sammen gik ned til Vognen, bemærkede Ritter, at han havde ulejliget mig med denne Samtale, fordi han »for gammelt Bekendtskabs Skyld« havde ønsket at forberede mig paa, at vi om et Par Maaneder som Svar paa den danske Udenrigsministers Erklæring kunde vente at modtage en officiel Opfordring til økonomiske Drøftelser.

O. M. 18. Juli 40.

Bilag IV

Med Hensyn til Optakten til *det tyske Forslag om Told- og Møntunion* mangler der i Udenrigsministeriets Akter en Del Oplysninger, der turde være af Interesse til Belysning af Spørgsmaalet.

1) Der har været Forlydender om, at min Samtale med Ambassadør Ritter i Berlin den 18. Juli fandt Sted paa Udenrigsminister Scavenius' Initiativ. Dette er ganske forkert. Forholdet var følgende:

Da Udenrigsministeren meddelte, at han agtede at sende mig til Berlin for at overlevere Erklæringen af 8. Juli til den tyske Regering og holdt fast ved denne Beslutning, foreslog jeg, at vi skulde konferere med Kammerherre Zahle. Denne kom omgaaende herop og foreslog principalt, at man undlod at overrække Erklæringen, subsidiært at den blev overrakt af ham. Det lykkedes ikke at gennemføre nogen af disse Forslag, men Udenrigsministeren gik med til, at Erklæringen blev overrakt af Kammerherre Zahle og mig i Forening. Kammerherre Zahle skulde i Ribbentrops Fraværelse overlevere Erklæringen til Statssekretær v. Weiszäcker med en Note stilet til den tyske Udenrigsminister, og jeg aftalte med Kammerherre Zahle, at han skulde føre Ordet ved den Lejlighed, saaledes at jeg indskrænkede mig til at ledsage ham.

Kammerherre Zahle mente det vilde være nødvendigt, at jeg blev et Par Dage i Berlin og benyttede Lejligheden til at aflægge Høflighedsvisit hos de af Embedsmændene i det tyske Udenrigsministerium, som jeg kendte fra tidligere Tid. Jeg mente ikke, at dette kunde være paakrævet, men da det viste sig, at det kun drejede sig om 2 Personer, Gesandt Grundherr og Ambassadør Ritter, blev vi som et Kompromis enige om, at jeg skulde aflægge disse to Besøg, saafremt det kunde arrangeres enten umiddelbart før eller efter Besøget hos Statssekretæren. Jeg omtalte inden min Afrejse dette for Udenrigsministeren, der ikke havde særlige Ønsker, men blot bad mig følge Kammerherre Zahles Anvisninger i saa Henseende.

Da jeg den 17. Juli kom til Berlin, ringede Gesandtskabet til det tyske Udenrigsministerium for at arrangere de 2 Besøg. Gesandt Grundherr havde Ferie, og Ambassadør Ritter var optaget den 17., men bad mig komme om Formiddagen den 18. Jeg lod svare, at jeg omgaaende maatte tilbage til København og derfor maatte opsætte Besøget til en anden Lejlighed.

Da Kammerherre Zahle og jeg om Eftermiddagen den 17. kom til Stats-

sekretæren, inviterede denne os til Frokost næste Dag. Da jeg beklagede ikke at kunde modtage Indbydelsen, fordi jeg havde arrangeret omgaaende at flyve tilbage til København, hvor jeg havde et Møde næste Dag, blev Statssekretæren tilsyneladende lidt piqueret og spurgte, om det Møde var saa vigtigt, at det ikke kunde udsættes. Kammerherre Zahle greb ind og sagde, at jeg under Omstændighederne burde udsætte Mødet, hvorefter jeg tog mod Frokostindbydelsen. Statssekretæren nævnte derefter blandt Gæsterne til Frokosten Ambassadør Ritter, som han vidste, jeg kendte godt fra tidligere Tid. Jeg nævnte da, at Hr. Ritter nok vilde blive forbavset over at se mig, da jeg havde afslaaet et Besøg hos ham under Henvisning til, at jeg omgaaende skulde tilbage til København. Statssekretæren mente, det var bedre at undgaa Misforstaaelser, tog Telefonen til Ambassadør Ritter og spurgte, om han havde noget Ønske om en Samtale, naar han saa mig til Frokosten næste Dag. Ritter foreslog, at jeg kom til ham en Time før Frokosten, saa kunde vi sammen følges til denne.

2) Kammerherre Zahle havde ikke ventet, at der skulde falde Udtalelser af særlig Betydning, da Overleveringen af Noten og Erklæringen til Statssekretæren fandt Sted.

Der passerede imidlertid følgende:

Statssekretæren havde foran sig en Liste over Ministeriet Staunings Medlemmer. Han fremhævede, at han havde vanskeligt ved at forstaa, at disse Ministre, hvoraf han kendte nogle personligt, kunde have tiltraadt Udenrigsministerens Erklæring. Han nævnte som Eksempel Handelsministeren, Christmas Møller. Hvad var Forklaringen? Efter en kort Pause svarede Kammerherre Zahle, at Forklaringen maatte søges i Statsministerens Autoritet. Statssekretæren bemærkede dertil, at han til Nød kunde tænke sig, at Stauning selv var gaaet med til Erklæringen, men han kunde stadig væk ikke forstaa, hvorledes det var muligt, at Stauning havde kunnet faa alle de andre Ministre til at gaa med. Det var for ham et Mysterium. Trods en Pause fra Statssekretærens Side svarede hverken kammerherre Zahle eller jeg paa denne Bemærkning.

Statssekretæren bad derefter om nogle »personalhistoriske« Oplysninger om de af Ministrene, han ikke kendte.

Vi var noget overraskede over Statssekretærens saa direkte udtalte Mistilid til Erklæringens Oprigtighed. Den kunde efter vor Mening maaske bl. a. henføres til, at Renthe-Fink's Hjælpegesandt Hencke umiddelbart efter Erklæringens Udstedelse havde været kaldt til Berlin til Konference.

Zahle vilde nu i en kort politisk Beretning hjem give Meddelelse om Erklæringens Overlevering. Han ansaa det imidlertid for mest hensigtsmæssigt deri at undlade at omtale Statssekretærens Skepsis med Hensyn til Erklæringens Oprigtighed og henstillede, at jeg i Stedet for mundtligt gjorde Udenrigsministeren bekendt med det paagældende Intermezzo, hvad jeg saa gjorde, da jeg kom hjem.

3) Det virkede overraskende, at Ritter paa Statssekretærens Forespørgsel udtalte Ønske om at faa min oprindeligt paatænkte men siden opgivne Visit retableret, og at han beregnede saa rigelig Tid dertil. Det kunde tyde paa, at han paatænkte en saglig Drøftelse af en eller anden Art. Ritter, der sidst havde været Ambassadør i Brasilien, havde nu Specialopgaver i Udenrigsmini-

nisteriet, men havde efter Kammerherre Zahles Mening stadig en vis Tilknytning til den handelspolitiske Afdeling, for hvilken han engang havde været Chef.

I det danske Udenrigsministerium havde der nogen Tid paa Grundlag af tyske Kilder verseret Rygter om, at der af den tyske Regering blev udarbejdet Planer med Hensyn til det fremtidige økonomiske »System«, vel navnlig over for de besatte Lande. I den Anledning var det kort før Udenrigsministerskiftet inden for Udenrigsministeriets handelspolitiske Afdeling blevet foreslaaet, at vi ved Henvendelse til Tyskerne underhaanden skulde faa oplyst, hvad disse Planer gik ud paa. Saavel den daværende Udenrigsminister som jeg mente dog, at selv om det vilde være en Fordel at faa Kendskab til eventuelle tyske Planer for i Tide at kunne fremsætte vore Synspunkter og Indvendinger, *vilde Passivitet dog være mest hensigtsmæssig*, navnlig hvis det skulde vise sig, at Rygterne var grundløse eller Planerne ikke umiddelbart forestaaende.

Nu var der naturligvis en Mulighed for, at Erklæringen af 8. Juli kunde have virket paa samme Maade som en orienterende Henvendelse. Hvis Ritter stadig havde at gøre med Tysklands Handelspolitik, kunde hans Ønske om en saa lang Samtale med mig betyde, at han havde i Sinde at røbe eventuelle tyske Planer for mig. Ellers kunde vi ikke tænke os, hvorfor han skulde beregne næsten en Time til mit Besøg.

Ritter begyndte Samtalen den 18. Juli med at nævne, at han efter Statssekretærens Meddelelse om mit forlængede Ophold gerne havde villet benytte Lejligheden til en Samtale. Jeg havde jo den foregaaende Dag selv haft til Hensigt at aflægge ham et Besøg. Havde jeg noget særligt på Hjerte? Jeg svarede, at Motivet til det paatænkte Besøg kun havde været vort Bekendtskab fra tidligere Aars handelspolitiske Forhandlinger. Jeg havde for Resten hørt, at han stadig beskæftigede sig med handelspolitiske Spørgsmaal, omend han, efter hvad jeg havde forstaaet, »svævede over Vandene«.

Ritter bekræftede, at dette var Tilfældet, for saa vidt som han paa Grund af sin store Erfaring var blevet anmodet om at arbejde i Udenrigsministeriet som handelspolitisk Raadgiver for »de højeste Steder«. Han havde netop for sig en fra Statssekretæren modtaget Genpart af Noten og den danske Erklæring, som Kammerherre Zahle og jeg den foregaaende Dag havde overrakt. Jeg kunde maaske hjælpe ham med Fortolkningen. Skulde den forstaaes saaledes, at Danmark vilde være rede til at drøfte det fremtidige økonomiske Samarbejde allerede inden Fredsslutningen eller først efter? Dette fandt han et afgrænsende Spørgsmaal.

Jeg havde Fornemmelsen af, at han vilde fortsætte Statssekretærens Forhør om Erklæringens Oprigtighed og svarede undvigende, at jeg ikke kunde hjælpe ham med Fortolkningen, da jeg ikke havde drøftet dette Spørgsmaal med Udenrigsministeren. Ritter mente, at jeg dog i alt Fald maatte have et Indtryk paa Grundlag af *min egen Ministers Indstilling*.

Begrænset saaledes syntes Spørgsmaalet overflødigt. Den danske Udenrigsministers Indstilling maatte være kendt i det tyske Udenrigsministerium, de andre danske Ministres vel til Dels ogsaa gennem Renthe-Fink's og Hencke's Beretninger. Jeg svarede da, at hvis Fortolkningsgrundlaget udelukkende skulde være min egen Ministers Indstilling, vilde jeg gaa ud fra, at Spørgsmaalet

maatte besvares bekræftende. Men var Spørgsmaalet saa betydningsfuldt, saa længe Krigen varede?

Ritter sagde, at saaledes havde han ogsaa forestillet sig Indstillingen hos min Minister, som han ikke kendte personligt, men netop de sidste Dage havde han haft Lejlighed til at høre en Del om ham. Spørgsmaalet om Drøftelser før eller efter Fredsslutningen var betydningsfuldt, fordi der netop nu blev udarbejdet Planer for det fremtidige økonomiske Samarbejde med de forskellige europæiske Lande, og det vilde derfor snart blive aktuelt. Havde den danske Udenrigsminister gjort sig særlige Tanker, naar han i Erklæringen talte om Danmarks Opgave med Hensyn til at finde sin Plads i Samarbejde med Tyskland?

Ritters Udtalelser skulde vel forstaas saaledes, at vi maatte være forberedt paa, som Svar paa Erklæringen af 8. Juli, at faa tilstillet Opfordring til økonomiske Drøftelser, saa snart de tyske Planer under Udarbejdelse forelaa færdige.

At gøre noget for at afværge en saadan Opfordring maatte selvsagt anses for haabløst, Selv om jeg over for Ritter vilde have hævdet, at vi ikke vilde være villige til økonomiske Drøftelser før efter Krigen, vilde et saadant Svar uvægerligt være blevet efterfulgt af en Forespørgsel i København gennem Renthe-Fink.

Opfordringen kunde altsaa ikke afværges, og den danske Regering vilde have at tage Stilling til Spørgsmaalet, naar det til sin Tid blev rejst officielt. En Afvisning med den Motivering, at man af principielle Grunde ikke var villig til økonomiske Drøftelser før efter Fredsslutningen, vilde det næppe blive let at opnaa Enighed om eller at gennemføre, navnlig da ikke efter Udstedelsen af Erklæringen af 8. Juli, der i saa Fald i Tyskernes Øjne vilde staa i et ejendommeligt Lys.

Det sandsynligste vilde vel være, at vi vilde ende med at gaa ind i Drøftelser og under disse vilde gøre Modstand mod de tyske Planer, der sikkert vilde vise sig yderst vidtgaaende. Maaske vilde de tyske Reaktionen, hvis vi under en saglig Forhandling sagde nej til at gaa ind paa de nye økonomiske Planer, blive lige saa voldsomme som Følgerne af en formel Afvisning af Drøftelser. Det var vanskeligt at bedømme, ligesom det overhovedet var vanskeligt at se, hvilken handelspolitisk Interesse de nye økonomiske Planer kunde have for Tyskerne, saa længe Krigen varede. Men muligvis vilde et Afslag under en Forhandling dog være mere acceptabelt for Tyskerne end en absolut Afvisning af Forhandling. I alt Fald, Forhandlingsvejen vilde vel snarest blive den Vej, vi valgte.

Men Følgerne af et Nej til de tyske Planer vilde under alle Omstændigheder sikkert blive mindre skæbnesvangre, hvis Drøftelserne i givet Fald kom til at foregaa paa et saa tidligt Stadium, at Tyskerne ikke havde lagt sig saa fast paa Planerne, at Gennemførelsen blev et Prestigespørgsmaal for dem. Det kunde da blive af afgørende Betydning, at den Opfordring til Drøftelser, der svævede over vore Hoveder, kom, før de tyske Planer havde fæstnet sig.

Efter lidt Betænkning svarede jeg da Ritter, at jeg ikke havde noget Kendskab til »særlige Tanker« hos min Minister, men jeg vilde formode, at han i alt Fald næppe havde tænkt sig, at man i Tyskland udarbejdede Planer, der ogsaa tog Sigte paa vore Forhold, uden at vi i Forvejen havde faaet Lejlighed

til at gøre vore Synspunkter gældende. Det vilde være en nærliggende, logisk Slutning, at en Drøftelse vilde være af interesse, allerede saa snart man fra tysk Side var kommet saa vidt, at en Drøftelse overhovedet havde fornuftig Mening. En Forudsætning for, at et fremtidigt Samarbejde kunde blive harmonisk, var vel netop, at Drøftelserne begyndte saa tidligt, at Idéerne endnu ikke havde taget fast Form, men kunde ændres.

Ritter bemærkede, at han kunde tiltræde disse Synspunkter og mente at kunne gennemføre dem »paa højere Steder«, saa meget mere som Erklæringen og »Tilkendegivelsen« af Villighed til Drøftelser inden Fredsslutningen formentlig vilde falde i yderst god Jord.

Ritters Bemærkning om »Tilkendegivelsen« af Villighed stemte jo ikke helt med mine Udtalelser og var for saa vidt Spilfægteri. Jeg var ikke klar over, om denne Manøvre, der var typisk for ham, kun skulde understrege, at vi af Hensyn til vore egne Interesser ikke burde foreslaa Drøftelserne udsat til efter Krigen, eller om han vilde provokere Modsigelse fra min Side for at fremkalde en Diskussion om, i hvilken Grad de øvrige Ministre delte Udenrigsministerens Indstilling.

Jeg lod ham da uforstyrret tale videre, og han fortsatte med en Meddelelse om, at man endnu ikke var helt beredt til Drøftelser, men længe vilde det næppe vare. Hvorledes jeg havde tænkt mig, at det rent praktisk skulde gribes an? Drøftelserne skulde vel lægges op i et højere Niveau end Regeringsudvalget.

Jeg svarede, at jeg ikke havde tænkt mig noget, da Spørgsmaalet jo for mig var ganske nyt. Men maaske vilde det dog i givet Fald være mest hensigtsmæssigt, at Formændene for Regeringsudvalget deltog. Rent personligt kunde jeg tænke mig, at den danske Formand for Regeringsudvalget og Formanden for Udenrigsministeriets handelspolitiske Udvalg i givet Fald rejste til Berlin for at blive orienteret om de tyske Planer. Men i øvrigt kunde jeg uden Kendskab til Realiteterne vanskeligt udtale mig om Formen.

Med Hensyn til Realiteterne i de tyske Planer var det, sagde Ritter, saaledes, at de vilde være til Gavn for det danske Landbrug, der vilde kunde regne med sikker Afsætning til lønnende Priser. Jeg henledte Opmærksomheden paa, at kun en Trediedel af Danmarks Befolkning var beskæftiget med Landbrug. Ritter spurgte, om jeg havde Bekymringer med Hensyn til den danske Industri, og hvilke Industrier mine Bekymringer navnlig gjaldt, hvortil jeg eksempelvis nævnte Tekstil- og Skotøjsindustrien, men i øvrigt var det naturligvis vanskeligt at have nogen Mening, navnlig uden nærmere Kendskab til, hvor meget de fremtidige tyske Planer afveg fra det nuværende.

Ritter mente, at mine Bekymringer var overflødige. Han kunde i Fortrolighed sige, at de tyske Planer antagelig vilde gaa ud paa betydelige Toldnedsættelser eller maaske endog Toldunion. Da jeg ved Ordet Toldunion studsede og begyndte at tage til Genmæle, afbrød Ritter mig hastigt med en Haandbevægelse og en Bemærkning om, at der ikke var Grund til her at diskutere noget, »der laa saa langt borte«.

Jeg gik dengang ud fra, at Ritters Afbrydelse betød, at et Forslag om Toldunion virkelig var en meget fjern Mulighed, men Ordet Toldunion kan naturligvis have været en »Føler«, som han skyndte sig at trække tilbage igen. I øvrigt lød »betydelige Toldnedsættelser« jo ogsaa yderst foruroligende.

Ritter fortsatte imidlertid med nogle Bemærkninger om, at Planerne ikke skulde afskrække os. Man kunde sørge for gennem Kontingentering, eventuelt gennem Specialisering at afbøde Virkningerne af Toldnedsættelser. Det vilde i alt Fald blive den Indstilling, han vilde give, og som han mente at kunne gennemføre »efter den betydningsfulde Fortolkning«, som forhaabentlig vilde vise sig at være rigtig. Foreløbig vilde han arbejde paa, at vi i en nær Fremtid – saa snart man fra tysk Side var rede, antagelig i Løbet af et Par Maaneder – fik en Opfordring til at sende Repræsentanter til Berlin til en foreløbig Drøftelse.

Jeg indskrænkede mig til at bemærke, at jeg naturligvis vilde referere vor Samtale i København, saa at Regeringen kunde overveje, hvilken Stilling den vilde tage til Opfordringen til Drøftelser, naar den kom. Planerne, saaledes som han her havde skitseret dem, skulde ikke friste til at gaa ind i Drøftelser. Ritter mente, at Planerne senere kunde blive nærmere diskuteret. Selv ventede han ikke at skulle deltage i eventuelle saglige Drøftelser.

Der har været fremsat den Opfattelse, at min Samtale med Ritter skulde være Aarsagen til, at vi overhovedet fik Opfordringen til økonomiske Drøftelser (Told- og Møntunion). Dette turde være ganske »uhistorisk«. Betragtningen, der ligger til Grund for nævnte Opfattelse skulde være den, at jeg over for Ritter skulde have godkendt den Fortolkning af Erklæringen af 8. Juli, at vi var villige til økonomiske Drøftelser inden Krigen Ophør. Rent bortset fra, at en saadan Udtalelse ikke vilde have haft bindende Virkning for Regeringen, var Forholdet følgende: Ritter sondrede i sine Spørgsmaal mellem Fortolkningen og »mit Indtryk paa Grundlag af min egen Ministers Indstilling«. Det første Spørgsmaal erklærede jeg mig ude af Stand til at besvare. Mit Indtryk var, at Ritter forud kendte min Ministers Indstilling og, ligesom Statssekretæren, antagelig ogsaa til Dels Divergensen inden for det danske Kabinet. Ganske vist anstillede Ritter sig et Par Gange i Samtalen, som om han ansaa Udenrigsministerens Indstilling for afgørende for Fortolkningen, men dette ansaa jeg for »Teater«. Det var nu engang den Maade, Ritter plejede at forhandle paa. Ved de enkelte Udtalelser i saa Henseende modsagde jeg ham ikke for ikke at komme nærmere ind paa, i hvilken grad de andre danske Ministre stod bag Udenrigsministerens Erklæring. Men i en Bemærkning ved Samtalens Slutning understregede jeg for en Sikkerheds Skyld, at økonomiske Drøftelser under Krigen var et Spørgsmaal, Regeringen maatte overveje og tage Stilling til, naar den adviserede tyske Opfordring til sin Tid kom.

Der skulde da ikke være nogen Misforstaaelse mulig. Det, der skete, var i store Træk utvivlsomt følgende:

Tyskland udarbejdede nye økonomiske Planer, og det var – ogsaa inden Erklæringen af 8. Juli – sikkert Hensigten at opfordre bl. a. Danmark til Drøftelser. Hvis vi modtog Opfordringen, skulde vi sende Repræsentanter til Berlin for at de kunde orientere sig ikke hos ham, men hos dem, der udarbejdede Planerne.

I Stedet for kom Ritter selv til København, ikke et Par Maaneder, men knap 14 Dage senere (30. Juli), og med et Forslag om en Told- og Møntunion. Og dette til Trods for, at de tyske handelspolitiske Planer ikke var naaet vi-

dere, og til Trods for, at hverken de tyske sagkyndige eller den tyske Regering endnu havde taget Stilling til Spørgsmaalet Toldunion eller ikke. Forslaget kunde derfor kun fremsættes i Princippet, saaledes at »Rammeoverenskomsten« foreløbig ikke skulde være forbindende.

Denne »Programændring« maa være fremkaldt ved Indgriben fra anden Side. Paa Grundlag af senere Begivenheder og Oplysninger kan det vistnok fastslaas, at den skyldtes Indgriben fra den tyske Udenrigsminister, Ribbentrop. Det synes, som denne havde Brug for omgaaende at fremsætte et Toldunionsforslag som et Instrument ved politiske Aktioner, som han benyttede Lejligheden til at foretage i Anledning af den danske Erklæring af 8. Juli. Dette er i alt Fald den Forklaring, der maa anses som den sandsynligste.

4) Udenrigsminister Scavenius blev ikke foruroliget ved den Advis om Opfordring til økonomiske Drøftelser, der var fremkommet ved Samtalen med Ritter, men han mente, at de eventuelle Forhandlinger burde lægges op i et højere Plan end Regeringsudvalgene, for at der kunde blive Lejlighed til Kontakt med indflydelsesrige tyske Personer, som der da kunde blive Lejlighed til at paavirke ogsaa uden for det handelspolitiske Omraade.

Imidlertid kom Ritter overraskende hertil allerede en halv Snes Dage senere (30. Juli), ikke med en Opfordring til Drøftelser, men med Forslag om en omgaaende principiel Tilslutning til Tanken om en Told- og Møntunion.

25. Juni 1946.

O. C. Mohr.

Svar til den rustfrie kildekritik

Af Viggo Sjøqvist

Overarkivar, dr. phil. Viggo Sjøqvist svarer på seminarielektor Jakob Pasternaks foranstående afhandling.

Mohrs referater og hans forklaringer om deres fremkomst er af en så enestående art i den danske centraladministrations historie, at det kun er godt, at problemerne belyses så alsidigt som muligt. I den henseende kan jeg derfor kun erklære mig tilfreds med seminarielektor Jakob Pasternaks indlæg. Men ellers må jeg sige, at hans argumentation og det resultat, han kommer til, kan jeg ikke godkende.

Da professor Fink også vil svare på Pasternaks betragtninger, så vil jeg i det efterfølgende koncentrere mig om de kildekritiske problemer. Forinden jeg går over hertil, vil det dog nok være praktisk ganske kort at fastslå, hvad sagen i denne forbindelse egentlig drejer sig om. Den vedrører følgende:

Har Mohr ret i, at 19. juli-referatet er resultatet af Scavenius' nedskæring af »18. juli-referatet«, hvorved førstnævnte referat »i den forkortede fragmentariske skikkelse fjernede sig så meget fra mit oprindelige referat, at det ikke mere kunne betegnes som mit referat, men måtte betegnes som nogle af udenrigsministeren foretagne uddrag af mit referat«. Eiler forholder det sig, som jeg har søgt at påvise, at 19. juli-referatet er det originale og autentiske referat, hvoraf følger, at »18. juli-referatet« er en senere konstruktion? Det er herom diskussionen for mit vedkommende drejer sig.

Derfor kan jeg begynde med at udtrykke min glæde over, at Pasternak anerkender 19. juli-referatet som Mohrs værk i modsætning til Mohr selv, der så ganske øjensynligt vil fralægge sig ansvaret for det. Men samtidig må jeg påpege det besynderlige i, at Pasternak går uden om min påvisning af, at Mohrs nedskæringsteori er forkert, bl. a. fordi der foreligger tekstskrivninger, og at 19. juli-referatet derfor ikke kan være fremkommet på den måde, Mohr hævder i sit referat af den påståede samtale med Scavenius om morgenen den 19. juli 1940. Dette referat aftrykkes som bilag til dette indlæg, da det utvivlsomt er en fejl, at jeg ikke tidligere har ladet det trykke, men blot har bragt citater derfra. Vi kan altså fastslå, at et af de afgørende led i Mohrs argumentation er forkert.

Dernæst et andet punkt. Da Pasternak sandelig ikke sætter sit lys under en skæppe, men fremtræder som den store kildekritiker, der tager os andre hårdt i skole, så forbavser det mig, at han for alvor kan hævde, at »det afgørende i kildekritisk henseende ikke (er) spørgsmålet om, hvorfor en original kilde efter trykningen i P. K., affotografering af Nissen og afskrivning i Udenrigsministeriet er blevet destrueret af sin ophavsmand, hvor uforståeligt det end kan være«.

Jo, originaldokumentet er altid noget væsentligt og ikke mindst i dette tilfælde. Jeg skal gerne fortælle hvorfor, idet jeg forudskikker den bemærk-

ning, at jeg i min oprindelige fremstilling af referatsagen havde medtaget det efterfølgende punkt, men senere strøg det ud fra den erkendelse, at det ikke kunne bevises eller modbevises, eftersom corpus delicti var bragt ud af verden. Da Pasternak nu hævder, at originaldokumentet ikke er af afgørende betydning, så ser jeg mig nødsaget til at erklære, at det nu destruerede »referat af den 18. juli 1940« ikke var skrevet på det gode gule konceptpapir, der endnu i sommeren 1940 benyttedes i Udenrigsministeriet, men derimod på det dårlige grågule konceptpapir, der sammen med andre papirsorter anvendtes i tiden efter besættelsen. Det var egentlig dette moment, der først vakte min mistænksomhed med hensyn til tidspunktet for dette referats tilblivelse.

Dertil kommer endnu en ting: en fotokopi tillader ingen seriøs grafologisk undersøgelse. Man har bl. a. spurgt mig, om det ikke er muligt at sammenligne udstregningerne i »18. juli-referatet« med Scavenius' udstregninger i koncepter fra sommeren 1940. Jeg har dertil måttet svare, at en sådan sammenligning og andre undersøgelser ikke kan foretages, da vi kun har en fotokopi. Når Pasternak derfor spørger, om der er noget i vejen for, at 19. juli-referatet er »en forkortelse af den oprindelige version af 18. juli-referatet«, så må jeg svare: ja, i allerhøjeste grad.

Pasternak lægger megen vægt på, at der efter hans opfattelse er en inkonsistent passage i Ritters referat af 19. juli, hvoraf skulle følge, at Mohr ikke har taget noget initiativ til økonomiske forhandlinger med deraf følgende konsekvenser for hele striden om de Mohrske referater. Nu vil jeg se bort fra spørgsmålet om, hvilken reel betydning denne samtale mellem Ritter og Mohr havde eller ikke havde, idet professor Fink bl. a. vil tage sig af denne side af sagen. I stedet vil jeg koncentrere mig om Pasternaks kildekritiske undersøgelse af Ritters tekst og den deraf følgende konklusion. Pasternak skriver: »Det eneste eksempel Ritter giver på, at Mohr skulle have tænkt i disse baner er, at Mohr udtalte *frygt* for konsekvenserne for den danske industri ved den eksisterende toldbeskyttelses bortfald. Hvis Mohrs opfattelse af økonomiske unioner kun kan sættes i forbindelse med hans *frygt* for dem, er det ikke logisk at sætte hans påståede initiativ til forhandlinger i forbindelse med noget ønske om, at de skulle føre til nogen form for toldunion«.

At drage denne konklusion af Ritters referat er efter min opfattelse ikke berettiget, thi Ritter skriver udtrykkeligt: »So äusserte er (M) zum Beispiel die Befürchtung dass *einzelne* (her fremhævet) dänische Industriezweige in Zukunft nicht mehr aufrecht erhalten werden könnten ... Er erwähnte dabei die dänische Textilindustrie und Schuhindustrie«. Der er altså ikke tale om *hele* den danske industri, men kun om enkelte grene, og det var en realistisk formulering, thi det var ikke utænkeligt, at andre danske industrigrene som f. eks. levnedsmiddelindustrien, cementindustrien og muligvis andre kunne få et økonomisk opsving.

Med hensyn til Pasternaks forskellige indvendinger mod min bevisførelse, så skal jeg fatte mig i korthed. Jeg har ikke antydnet nogen fjendtlig holdning fra Nissens side over for Scavenius. Jeg er tværtimod enig med Pasternak i, at Nissen har behandlet Scavenius fair. Min opposition skyldes Nissens kritikløse godkendelse af Mohrs fremstilling af begivenhederne den 18. og 19. juli 1940.

Pasternaks teori om, at Mohrs tavshed i 25 år skyldes loyalitet mod Sca-

venius, kan jeg ikke acceptere. Scavenius var efter den 5. maj 1945 ikke en svag og hjælpeløs mand, der måtte skånes og ikke kunne forsvare sig selv, tværtimod. Hans optræden under afhøringerne i den parlamentariske Kommission viser tydeligt, at han var i kampform og stadig en formidabel debattør. Det var derfor ganske enkelt Mohrs pligt *enten* at fremkomme med sine påstande om 19. juli-referatets tilblivelse, medens Scavenius endnu levede, *eller* at bevare tavsheden for stedse. I stedet valgte han den tredje udvej: at tale, da den anden ikke længere kunne svare.

Når Pasternak hævder, at jeg har husket fejl eller læst forkert, idet jeg spørger, hvorfor Scavenius ikke har udstreget »disse famøse ord, der var så kompromitterende for samarbejdet mellem minister og direktør«, så er forholdet, at det er Pasternak selv, der har husket fejl eller har læst forkert. Sætningerne er *ikke* streget ud i 18. juli versionen. I det pågældende afsnit af mit indlæg taler jeg slet ikke om 19. juli-versionen.

Derimod har Pasternak ret i, at det er en lapsus, når jeg i en parentes har indsat et forklarende: (Mohr) efter ordet »han«. Men det ændrer intet i sagens realitet, nemlig at Scavenius ifølge Mohr skal have strøget dette afsnit. I begge tilfælde henvises til Nissen s. 457 og 458.

Endelig hævder Pasternak, at det klare og positivt bekræftende svar i 19. juli-referatet bliver til »en ekstra understregning af de efterfølgende forbehold« i de følgende sætninger. Det er jeg ganske uenig i. De pågældende sætninger lyder således: »... så snart man fra tysk side havde gjort sig så megen forestilling om det fremtidige økonomiske samarbejde, at en drøftelse havde nogen fornuftig mening. En forudsætning for, at et fremtidigt samarbejde kunne blive harmonisk, ville vel netop være, at drøftelserne begyndte så tidligt, at ideerne endnu var »plastiske« ...«

Meningen med dette udenrigsministerielle sprog er følgende: så snart tyskerne er parate til forhandlinger, men *før* de lægger sig fast på bestemte krav og formuleringer, må drøftelserne tage deres begyndelse. Dette vil sige, at det må ske, før der er sluttet fred med England, og før Tyskland endelig har etableret sig som Europas herre.

Der er således ikke tale om noget forbehold i retning af at trække sagen i langdrag, at »trainere den« som det hedder i diplomatsproget.

Der kunne fremføres flere argumenter mod Pasternaks fremstilling, men det vil jeg afstå fra. I stedet vil jeg henlede opmærksomheden på, at spørgsmålet om de Mohrske referaters pålidelighed desværre ikke indskrænker sig til det her omtalte. Fra officiel norsk og svensk side er der fremkommet bestemte indvendinger mod vigtige punkter i Mohrs referater af forhandlingerne med nordmændene og svenskerne i dagene før den 9. april 1940, jvf. P. K. bd. III (aktstykker) s. 9 ff.

For mit eget vedkommende kan jeg tilføje, at første gang, jeg blev mistænksom, var ved læsningen af et referat om septemberkrisen 1938. Det indeholdt en meget grov erindringsfejl, og da jeg henledte Mohrs opmærksomhed herpå, udviklede han sig i så fantasifulde forklaringer, at min mistanke blev styrket. Mit råd til alle nuværende og fremtidige forskere, der ønsker at benytte Mohrs referater, skal derfor være dette: benyt dem med forsigtighed og vågen kritisk sans, thi virkelighed og fantasi har her indgået en højst usædvanlig symbiose.

Bilag

Min samtale med udenrigsministeren 19/7 1940

Da jeg var vendt tilbage fra Berlin efter sammen med kammerherre Zahle at have afleveret udenrigsministerens erklæring til statssekretæren i det tyske udenrigsministerium, aflagde jeg om morgenen 19. ds. et udførligt mundtligt referat til udenrigsministeren. Jeg gengav Weizsäckers udtalelser og samtalen med Ritter og knyttede en del kommentarer dertil.

Udenrigsministeren kritiserede ligesom kammerherre Zahle havde gjort, at jeg havde svaret for undvigende på Ritters spørgsmål, om erklæringen skulle forstås således, at vi var rede til drøftelser inden fredsslutningen. Han fandt jeg burde have sagt, at dette var en selvfølge. Jeg indrømmede, at kammerherre Zahle også havde ment, at jeg burde have svaret at ubetinget ja. Men mit svar var jo ikke afgørende. Regeringen ville jo få lejlighed til at tage stilling til spørgsmålet, når det til sin tid blev forelagt officielt.

At jeg havde indgivet Ritter den tanke at søge kontakt med os, inden man fra tysk side havde lagt sig fast på bestemte standpunkter, fandt udenrigsministeren særdeles klogt. Det ville selvsagt give os en langt bedre stilling under forhandlinger, om vi kunne få Tyskerne i tale »forinden de havde faste planer, som de af prestigehensyn mente at måtte gennemføre«.

Derimod fandt udenrigsministeren det en fejl, at jeg havde nævnt regeringsudvalget som et passende forum for eventuelle drøftelser. Den fejl måtte redresseres og drøftelser lægges op i et højere plan. Det ville af mange grunde være af betydning at få de mest indflydelsesrige Tyskere i tale.

Udenrigsministeren bad mig skrive noget ned med det samme, da han vilde nævne sagen i ministermødet samme dag. Af samtalen med Weizsäcker vilde han ikke have noget referat. Kun af samtalen med Ritter. Jeg meddelte, at jeg allerede igår i Berlin havde skrevet et meget udførligt referat af samtalen med Ritter. Da jeg nu forelagde det for udenrigsministeren fandt han, at det ikke var anvendeligt til at forelægge i ministermødet »Alle disse overflødige detaljer måtte udgå«. Udenrigsministeren gav sig derefter til at strege ud i referatet, således at omtrent halvdelen gik ud. Det, der blev streget ud var navnlig de forskellige forbehold i mine udtalelser til Ritter. Det var, som om udenrigsministeren var bange for, at disse forbehold skulle gå videre til ministermødet. Måske frygtede han, at de skulle finde genklang der og bidrage til at fremkalde modstand mod forhandlinger med Tyskland allerede nu inden Krigens afslutning.

Jeg protesterede imod forskellige af udstregningerne. På Ritters spørgsmål om erklæringen skulle fortolkes således, at vi var rede til drøftelser allerede inden fredsslutningen, havde jeg svaret, at jeg ikke kunne hjælpe ham med fortolkningen, da jeg ikke havde drøftet dette spørgsmål med udenrigsministeren. Da Ritter derefter havde sagt, at jeg dog i alt fald måtte have et indtryk på grundlag af min egen ministers indstilling havde jeg svaret, at hvis fortolkningsgrundlaget udelukkende skulle være min egen ministers indstilling, gik jeg ud fra, at der ikke kunne være tvivl om, at spørgsmålet måtte besvares bekræftende.

Udenrigsministeren udstregede nogle mellemliggende linjer mellem Ritters første spørgsmål og sidste del af mit svar på Ritters næste udtalelse, således at

mit forbehold om fortolkningsgrundlaget gik ud. Jeg gjorde den indvending, at det på den måde kom til at se ud, som om jeg havde givet det svar, som jeg efter udenrigsministerens mening burde have givet, men som jeg ikke havde givet. Udenrigsministeren bemærkede dertil, at det fulgte af sig selv uden at blive sagt udtrykkeligt, at min udtalelse kun gav mit indtryk af min egen ministers indstilling, jeg talte jo ikke med de andre ministre. Jeg hævdede, at detaljerne nøjagtigt dækkede det jeg havde sagt og bag dem lå en bestemt realitet, sontring mellem regeringens indstilling som helhed og udenrigsministerens indstilling. Udenrigsministeren sagde dertil, at en sådan sontring netop var det der burde undgås. Når den samlede regering havde tiltrådt hans erklæring måtte den naturligvis også være bunden af den.

Jeg sagde dertil, at selv om den samlede regering havde tiltrådt erklæringen, var det jo ikke sikkert, at den også godkendte udenrigsministerens fortolkning af erklæringen. Jeg henlede opmærksomheden på, at netop alle de forbehold jeg havde taget i mine svar til Ritter nu konsekvent var bleven streget ud som detaljer. Jeg spurgte, om disse forbehold som jeg havde lagt megen vægt på, virkelig var uden interesse i ministermødet. Udenrigsministeren svarede, at han ikke anså disse forbehold som betydningsfulde og det havde Ritter vistnok heller ikke gjort. Jeg replicerede, at det måske »passede godt i Ritters kram« at gå let hen over forbeholdene, men at han meget vel forstod dem, fremgik af hans bemærkning om, at »han håbede«, at den fortolkning vi havde drøftet »ville vise sig at være rigtig«. På grund af forbeholdene var Ritter altså i nogen grad forberedt på den mulighed, at den danske regering ville foretrække at vente med forhandling til efter krigens afslutning.

Udenrigsministeren gav ikke noget svar, men fortsatte uanfægtet at strege ud i mit referat. Da han var færdig, sagde han sluttelig, at han nu ville lade det forkortede referat renskrive, forelægge det i ministermødet og henlægge det på akterne, så kunne jeg selv beholde mit referat med alle »detaljerne«.

Jeg fremførte, at referatet i den forkortede fragmentariske skikkelse fjernede sig så meget fra mit oprindelige referat, at det ikke mere kunne betegnes som mit referat, men måtte betegnes som nogle af udenrigsministeren foretagne uddrag af mit referat. Eller også kunne udenrigsministeren indskrænke sig til et mundtligt foredrag i ministermødet. Udenrigsministeren svarede, at noget sådant ikke lod sig gøre. Men han kunne gøre noget andet. Da jeg åbenbart lagde megen – efter hans mening for megen – vægt på dette spørgsmål, ville han ved forelæggelsen i ministermødet gøre den mundtlige tilføjelse, at jeg ved mine svar til Ritter udtrykkeligt havde pointeret overfor denne, at svarene udelukkende var baseret på min personlige opfattelse af udenrigsministerens indstilling.

Svar til Jakob Pasternak

Af Troels Fink

Med megen interesse har jeg læst Jakob Pasternaks kildekritiske analyse af de foreliggende referater af samtalen i Berlin mellem ambassadør Ritter og direktør Mohr 18. juli 1940. Jeg er ikke blevet overbevist af hans argumentation, og jeg slutter mig til de indvendinger, som dr. Sjøqvist har fremsat i det foregående. Det er muligt, at Mohr har haft optegnelser ved siden af det officielle referat af 19. juli, men der er ikke ført bevis for, at Scavenius har haft nogen direkte forbindelse med den beretning af Mohr, som er dateret den 18. juli 1940. Det forekommer mig, at dr. Sjøqvist har ret i sin påvisning af, at Ritters beretning næppe kan kaldes inkonsistent; men derudover vil jeg gerne henlede opmærksomheden på, at Jakob Pasternak har stillet sig sin opgave for snævert. Man kan ikke isolere analysen af beretningerne om samtalen i Berlin den 18. juli; den må ses i sammenhæng med 8. juli-erklæringen, som dagen forinden i højtidelig form var overgivet det tyske udenrigsministerium. Jakob Pasternak anser samtalen den 18. juli for den direkte foranledning til forhandlingerne om en mønt- og toldunion og finder det derfor vigtigt at undersøge samtalen med henblik på, hvem der tog initiativet til selve samtalen, hvem der tog initiativer og til hvad under samtalen osv. (Hvad dette »osv.« betyder, får vi ikke at vide).

For mit vedkommende er denne problemstilling underordnet det forhold, at notificeringen af 8. juli-erklæringen ganske klart var et dansk initiativ. Det fremgår af ordene: »Det vil være Danmarks opgave herunder at finde sin plads i et nødvendigt og gensidigt aktivt samarbejde med Stortyskland«; det næste danske initiativ er derpå brevet fra Mohr til Ritter den 22. juli 1940, et brev som Mohr ikke har ansvar for, selv om han underskrev det. Det er dette brev, som er den direkte foranledning til, at Ritter den 30. juli 1940 dukker op i København, og ikke som hævdet af Pasternak samtalen af 18. juli. Denne samtale var en sondering, der gav stødet til en fortsat aktivitet. Samtalen var også interessant for Ritter som basis for et udspil i kapløbet mellem Auswärtiges Amt og Rigsøkonomiministeriet, eller hvis vi skal benytte navne, var det et kapløb mellem Ribbentrop og Funk, men samtalen mellem Mohr og Ritter kunne ikke uden videre af Ritter benyttes i forhold til den danske regering.

Da Mohr kom hjem fra Berlin den 18. juli, var situationen den, at han hverken ifølge den ene eller den anden version af referatet havde forpligtet sig til noget som helst. Scavenius var frit stillet, om han ville spinde tråden videre eller ej; samtalen mellem Mohr og Ritter fik først politisk betydning, da Scavenius i brevet af 22. juli 1940 lod Mohr meddele Ritter, at »den danske regering er beredt til at indlede disse drøftelser (om fremtidens økonomiske spørgsmål), så snart det måtte forekomme den tyske regering at være praktisk formålstjenligt«.

Det er stadig min opfattelse, at både Henrik Nissen og Pasternak tillægger embedsmanden Mohr en politisk betydning, som han ikke havde; ansva-

ret for den politik, der blev ført, var alene regeringens og ganske specielt udenrigsministerens.

Det forekommer derfor besynderligt, at Jakob Pasternak anfører, at Mohr med skrivelse af 25. juni 1946 til den parlamentariske kommission udtrykkeligt fritager Scavenius for ansvar for, at samtalen den 18. juli overhovedet fandt sted. Der var nemlig intet særligt ansvar forbundet hermed. Når den danske regering spillede så stærkt ud, som det skete med notificeringen af 8. juli-erklæringen i Berlin, måtte man da nødvendigvis vente en reaktion. Der var mange muligheder for en sådan; nu blev det en samtale mellem Ritter og Mohr, hvorved tråden blev spundet videre, men det er for hele udviklingen underordnet at udsondre denne samtale af sammenhængen og tillægge ansvaret for, at den kom i stand, en særlig betydning.

I min opposition ved Nissens doktordisputats ankede jeg over, at doktoranden ikke i teksten gjorde opmærksom på, hvor svagt det foreliggende kilde-materiale måtte siges at være. Det er mig kærkomment at få lejlighed til at uddybe dette punkt. Jakob Pasternak finder det legitimt, at en forsker fremlægger resultaterne af sine overvejelser i selve hovedteksten, og at han fører den kildekritiske detailargumentation i noter og i anhang. Dette er fuldt ud legitimt, hvis man fastholder en sondring mellem »historieskrivning« og »historieforskning«, men denne sondring er efter min opfattelse forældet, det er ikke på nogen måde ærekrænkende at opretholde den, men det giver anledning til at anke over videnskabeligheden. I en doktorafhandling må videnskabeligheden have en fremtrædende plads og med al respekt for, at detailargumentationen kan føres i noter og anhang, må hovedtrækkene i kildegrundlaget kunne erkendes i teksten. Hvor vigtigt det er at karakterisere kildernes art også i teksten, ses af et eksempel s. 290. Henrik Nissen omtaler her den modtagelse, som Scavenius gav det referat, som Mohr først havde udarbejdet, (altså det referat af 18. juli, som striden står om) med følgende ord: »Mohrs referat kunne ikke i den foreliggende form bruges i ministermødet. Scavenius gav sig til at strege i referatet, enkelte linjer og hele afsnit skulle væk. »Alle disse overflødige detaljer måtte udgå«, sådan gengiver Mohr i sine optegnelser ministerens bemærkninger«. I første sætning refereres, hvad Scavenius måtte formodes at tænke, derpå beskrives i anden sætning, hvad Scavenius påstås at have gjort, og til sidst bruges et citat. Hertil må bemærkes, at kildegrundlaget ikke er samtidigt, det burde også fremgå af teksten, at man kun har Mohrs udsagn for, at Scavenius »gav sig til at strege i referatet«, og at det er noget, han fortæller adskillige år efter, at begivenheden skal have fundet sted.

Det er misvisende, at Henrik Nissen kalder brevet fra Mohr til Ritter af 23. juli 1940 for et takkebrev. Det skyldes, at Nissen har anskuet problemet mere ud fra Mohrs formodede tankegang end ud fra udenrigsministerens. Også her vil en kortfattet redegørelse for kildegrundlaget have været på sin plads i teksten, allerbedst, at brevet var blevet refereret i sin helhed.

Idet jeg takker Jakob Pasternak for hans interesse for at føre en videnskabelig debat, vil jeg gerne fremhæve, at min hovedindvending mod Henrik Nissen gik på, at en biperson, Mohr, blev skubbet for langt frem i forhold til hovedpersonen Scavenius, og at det har givet en skævhed i bedømmelsen. Denne indvending vil jeg gerne fastholde også over for Jakob Pasternak, og jeg synes stadigvæk, det er et problem, hvorfor Mohr har brændt sit referat af 18. juli 1940.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved adjunkt, cand. scient. pol. Per Bendix, stud. mag. Lars Dybdahl, overarkivar dr. phil. Vagn Dybdahl, kandidatstipendiat, cand. mag. Jørgen Fink, professor, dr. phil. Troels Fink, arkivar, mag. art. Henrik Fode, arkivar, mag. art. Chr. R. Jansen og arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen.

Signe Prytz: *Frederik VII's barndom og hans nærmeste omgangskreds. En tids- og milieustudie.* (Eget forlag, 1974). 202 s.

Signe Prytz er egentlig gymnastikpædagog – dr. phil. på et værk om P. H. Ling. Alligevel er en beskæftigelse med Frederik VII ikke fjerntliggende for hende: hun var 1940–62 forstander for hjem og skoler under »Kong Frederik VII's Stiftelse« på Jægerspris. Noget egentlig nyt bringer hendes bog vel ikke. Den følger kronologisk, med årstal som kapitloverskrifter, kongefamilien og dens forskellige forgreninger fra ca. 1804 til Fritz' forlovelse med prinsesse Vilhelmine 1826. Grundlaget er omfattende studier i Frederik VI's Christian VIII's og Frederik VII's arkiver. De meget komplicerede forbindelser, deres tanker og reaktioner holdes udmærket ude fra hinanden, og resultatet er blevet en ganske stemningsmættet skildring af familiernes indre liv og kontakter i Frederik VII's barndomsår. Prinsens udvikling og de stigende vanskeligheder med ham dukker ligesom af sig selv frem af citaterne, de direkte og de skjulte. Med erindringen om en debat, der har strakt sig til de allersejeste år, bemærker man, at Signe Prytz s. 8 meddeler som en kendsgerning, at »jomfru Fanny« fødtes på Pløen sommeren 1805 som dat-

ter af Christian Frederik og Charlotte Frederikke. Ved dr. Prytz fra de arkiver, hun har haft adgang til, mere end andre om denne sag, der gennem årene har optaget så mange?

Finn H. Lauridsen

Jægerspris Slot og Kong Frederik den Syvendes Stiftelse. Redigeret af Roar Skovmand. (Kong Frederik den Syvendes Stiftelse på Jægerspris, 1974). 473 s.

Med denne særdeles statelige publikation fejrer stiftelsen sit 100 års jubilæum. Som jubilæumsskrift er den lidt af en bedrift, dels fordi den rummer spændende læsning, dels fordi den med solid videnskabelig dokumentation bringer meget nyt både om personkredsen, om slottet og om godset. I en kort optakt tegner Roar Skovmand grevinde Danners historiske minde, således som det har stået for de forfattere, der har beskæftiget sig med hende. Derefter redegør advokat Eigil Koefoed for stiftelsens fundats og dr. phil. Knud Voss for slottets og stiftelsens bygningshistorie. Landsarkivar Harald Jørgensen behandler børnehjemmene, mag. art. Claus Bjørn landbruget, skovhistorikeren, lektor P. Chr. Nielsen skove-

ne (med de ældste bevarede skovtræer i Danmark), rektor H. C. Rasmussen børneforsorgsseminariet, rektor Ole Holmberg behandlingshjemmet Danebogen, og endelig slutter pastor Poul Falk Hansen med nogle personlige betragtninger: »Spredte glimt fra Jægerspris«. Uden at gå nogen for nær må man dog nok fremhæve direktøren for Ny Carlsbergfondet, Torben Holck Coldings kapitel »Den kongelige arv«, der gennem en minutiøs og overordentlig skarpsindig gennemført arkivundersøgelse skildrer tilblivelsen af den uhyre formue, der blev stiftelsens grundlag. Det er sjældent i en publikation af denne art at træffe på et stof, der, uhyre detaljeret, som det er, næsten er medrivende som en god kriminalroman.

Af bogens ca. 150 billeder bringes mange for første gang. Der er dels tale om malerier, dels fotografier, de sidste både fra gamle albums og fra nyoptagelser specielt til bogen. Der slutes med fortegnelser over bestyrelsesmedlemmer og funktionærer samt et kombineret person-, sted- og emneregister.

Finn H. Lauridsen

Erik Beukel: *Socialdemokratiet og stationeringsproblemet 1952-53. En sikkerhedspolitisk beslutning.* (Odense University Press, 1974), 72 s.

Formålet med Erik Beukels afhandling har været: »ved hjælp af en nærmere analyse af en konkret beslutning i et sikkerhedspolitisk spørgsmål at forsøge at bidrage til formuleringen af hypoteser om, hvilke faktorer der under forskellige betingelser bestemmer et lands sikkerhedspolitik,

specielt de begrænsninger i alliancepolitikken, stater som Danmark og Norge har valgt at fastholde« (s. 9). Den sikkerhedspolitiske beslutning, der er tale om, er beslutningen om ikke at modtage tilbudet om en permanent stationering i fredstid af amerikanske flystyrker i Danmark. Beslutningen blev truffet af Socialdemokratiet og meddelt på partiets kongres i juni 1953 af partiformanden Hans Hedtoft, og som følge af Socialdemokratiets nøgleposition med hensyn til dansk sikkerhedspolitik var sagen dermed afgjort. Det blev i den politiske debat og specielt i valgkampen forud for septembervalget 1953 mere end antydnet, at beslutningen skyldtes usaglige indenrigspolitiske hensyn og således var udtryk for den rene opportunistiske fra Socialdemokratiets side. Denne påstand genspejles i den foreliggende bog, idet forfatteren som en sekundær og mere snæver opgave har sat sig for at »klarlægge, hvilken betydning partiets indenrigspolitiske interesser og mål havde for afgørelsen« (s. 16).

Der er altså både et mere principielt og et mere konkret sigte med afhandlingen. En forudsætning for begge opgavers løsning er imidlertid, at der bliver tegnet et nogenlunde dækkende billede af beslutningens tilblivelse: en analyse af en begivenhed (her: en beslutnings tilblivelse) må bygge på en fremstilling af begivenheden; man må nødvendigvis kunne fortælle, hvad der skete, for nøjere at kunne analysere det. Det er ikke lykkedes forfatteren at tegne et klart billede af udviklingen frem til beslutningens offentliggørelse på partikongressen. Det skyldes i nogen grad, at han ikke har haft fuld adgang til det relevante kildemateriale, således at kildegrundlaget er meget ujævnt. F. eks. er den tidligste fase af

de socialdemokratiske ledes overvejelser forholdsvis godt belyst, fordi Hans Hedtoft i sommeren 1952 var i USA og i den tid korresponderede med H. C. Hansen, men som helhed er det småt med materiale, der direkte belyser de interne overvejelser, og det sætter naturligvis grænser for, hvor sikre resultater man kan tilvejebringe. Et stykke videre kan man dog komme, hvis man prøver at tænke problemet systematisk igennem og forsøger at rekonstruere den situation, som de socialdemokratiske ledere befandt sig i.

I maj 1952 opfordrede Natos militære overkommando i Europa den amerikanske og den danske regering til at optage tosidede forhandlinger om placering af amerikanske fly i Danmark. Dermed var spørgsmålet for alvor rejst, og Socialdemokratiet stod over for et sikkerhedspolitisk problem, der var indenrigspolitisk ubehageligt, eftersom det kunne forudses, at en permanent stationering af amerikanske fly ville blive betragtet med betydelig uvilje hos store dele af vælgerne. De socialdemokratiske ledere måtte tage stilling til, om de sikkerhedspolitiske hensyn vejede tungere end de indenrigspolitiske ulemper. Udtalelser, såvel offentlige som private, af de socialdemokratiske ledere fra sommeren 1952 tyder på, at de allerede på det tidspunkt havde accepteret *princippet* om en amerikansk flystationering. Således tolker Erik Beukel også kilderne, og det virker umiddelbart sandsynligt (s. 30 f. og note 7 s. 65). Til gengæld skulle det være betonet stærkere, for hvis det er rigtigt, ændrer situationen dermed i nogen grad karakter. Hvis Hedtoft og H. C. Hansen allerede i sommeren 1952 har besluttet at acceptere princippet om flystationering, betyder det, at de principielle sikker-

hedspolitiske hensyn er blevet tilgodeset i første omgang, og problemstillingen bliver derefter en lidt anden, idet de indenrigspolitiske hensyn nu kan veje tungere til. Efter at første led af beslutningen er truffet, bliver problemet at vurdere, om det var en sikkerhedspolitisk nødvendighed i *den aktuelle situation* at modtage amerikanske flystyrker. Hvis det nemlig ikke er det, og hvis der ikke kan argumenteres for, at det er en nødvendighed, må de indenrigspolitiske betæneligheder, som der gøres udmærket rede for i bogen, veje til. Set i lyset af denne rekonstruktion kan der også gives en bedre forklaring på, hvorfor Norges basepolitik spillede en så stor rolle for det danske Socialdemokrati: det ville være meget vanskeligt for Socialdemokratiet at fremstille amerikanske baser som en sikkerhedspolitisk nødvendighed, hvis modstandere af baserne kunne henvise til, at den norske regering mente at kunne klare sig uden (jvf. s. 43 og s. 53).

Det forekommer derfor, at man kan give et mere præcist billede, hvis man tænker Socialdemokratiets situation igennem i hele tidsrummet, fra spørgsmålet for alvor bliver rejst i maj 1952, til partiets beslutning offentliggøres i juni 1953, idet det da viser sig, at partiet ikke stod i en og samme situation, men at situationen ændrede sig i periodens løb. Der var tale om en beslutningsproces, der strakte sig over et år, og som resulterede i en toledet beslutning: først en accept af princippet om en stationering og derpå en afvisning af at modtage en stationering i den øjeblikkelige situation.

Når man på den måde inddrager det dynamiske aspekt, kan man ved langt større sikkerhed udtale sig om, hvilke faktorer der påvirkede partiet.

Der er en tilbøjelighed i den foreliggende bog til at betragte beslutningen ud fra en statisk tankegang, og det gør det vanskeligt for forfatteren at bevare spørgsmålet om, hvilken betydning de indenrigspolitiske hensyn havde. På den ene side mener han at konstatere, at indenrigspolitiske hensyn spillede en rolle (s. 53, 56 og 59 f.), og på den anden side konstaterede han, at Socialdemokratiet ikke anså sin beslutning for at være skadelig i forhold til den sikkerhedspolitiske målsætning (s. 41). Det bliver man ikke meget klogere af. Hvis man henholder sig til ovenstående forsøg på at rekonstruere den situation, Socialdemokratiet befandt sig i, og fæstner sig ved, at princippet om en stationering ret hurtigt blev accepteret, kan man deraf udlede, at partiledelsen *derefter* bedre kunne lade indenrigspolitiske hensyn influere på afgørelsen. Det harmonerer godt med, at partiet både i selve beslutningens formulering og også ved senere lejligheder udtrykkeligt reserverede sig og kommende regeringer ret til i en senere situation at modtage en stationering, hvis omstændighederne skulle tilsige det. Det forekommer evident, at dette sikkerhedspolitiske hensyn, som tidligt blev tilgodeset – man kan så mene forskelligt om værdien af det – har gjort det muligt for de socialdemokratiske ledere at tillægge indenrigspolitiske hensyn større vægt for beslutningen om, hvad der skulle gøres i den aktuelle situation. Dermed har man nøglen til det forhold, som konstateres (s. 56), men ikke klarlægges nøjere, nemlig at hensynet til Det radikale Venstre først synes at spille en rolle i foråret 1953, hvilket passer ind i det generelle mønster, at de ledende socialdemokrater i 1952 nærmest udtalte sig for en stationering og

i 1953 nærmest imod. Der gøres bl. a. opmærksom på ændringer i den internationale situation: Eisenhower afløser Truman i jan.1953, og Stalin dør i marts. Derimod overses en ændring i den indenrigspolitiske situation, nemlig den at der kort efter nytår 1953 opnås enighed om en ny grundlov, hvilket rykker et valg betydeligt nærmere. Det aktualiserer i høj grad de indenrigspolitiske grunde, der taler for, at Socialdemokratiet skal sige nej til en stationering, og dette sammenholdt med betydningen af, at princippet om baser er accepteret, forklarer, hvorfor de indenrigspolitiske betragtninger indtager en så fremtrædende rolle i foråret 1953.

Kildegrundlaget er som nævnt spinkelt, og enhver fremstilling af beslutningsprocessen må derfor gives og tages med forbehold, men med anvendelse af historisk metode kan man nå et stykke endda. Det forekommer, at tankegangen bag bogen er for skematisk, og man sidder tilbage med en fornemmelse af, at forfatteren ikke har været helt på det rene med, hvordan han skulle få belyst sine spørgsmål. Det virker, som om han leder i kilderne efter eksplícitte svar på sine spørgsmål (s. 50, jvf. s. 19 og note 1 s. 70), men det er jo langt fra altid, at man kan finde kilder, der kan bruges på den måde. Langt hyppigere er det, at man må forsøge at udlede oplysninger af kilderne ved at foretage både en positiv og en negativ bestemmelse af dem og ved at gennemtænke konsekvenserne af og forudsætningerne for de bestemmelser, man har kunnet foretage.

Bogen havde, som det blev nævnt i indledningen, et dobbelt sigte. Foruden det snævrere at undersøge, hvilken vægt man kan tillægge de inden-

rigspolitiske hensyn, er der også et bredere, nemlig at bruge analysen af en konkret beslutning til at formulere hypoteser af generel art. Der til er at sige, at det kan man selvfølgelig godt: hypoteser kan man fremsætte til hver en tid og på selv det spinkleste materiale; men værdien af dem bliver også derefter. Og værdien af en generalisering – selv i hypoteseform – ud fra et enkelt eksempel forekommer meget tvivlsom, jvf. anmeldelsen af Hans Branner: Småstat mellem stormagter i *Historie X*, 2, s. 318. Forfatteren henviser til en artikel af Arend Lijphart (note 7 side 62), hvori der bl. a. omtales forskellige typer af case-studies. Den foreliggende afhandling må ud fra Lijpharts typologi klassificeres som en hypotese-skabende case-study, og netop den type tillægges i artiklen stor teoretisk værdi. Det bekræftes ikke af denne bog. Forfatteren formulerer fire hypoteser, hvoraf de tre er generelle, mens den fjerde drejer sig konkret om forbindelsen mellem dansk og norsk sikkerhedspolitik efter 1949. De tre andre er formuleret generelt, og fælles for dem er, at taget efter pålydende er de uholdbare. Den første går ud på, »at en småstats basepolitik som led i en alliancepolitik må forstås ud fra forventninger om, at alliancepartneren i krisesituationer vil udvise en tilbageholdende adfærd« (s. 59). Hypotesen er overordentlig uklart formuleret. Menes der, at enhver småstats basepolitik uanset indhold (altså både accept og afvisning) må forstås ud fra, at alliancepartneren (det må vel være lig med basemagten, men hermed har man på forhånd udelukket en basepolitik, der omfatter stationeringer af flere forskellige alliancepartners styrker i en småstat) altid er tilbageholdende i krisesituationer? Hvis en

faktor (alliancepartnerens tilbageholdenhed) er konstant, så bidrager den ikke i sig selv til forståelsen af en variabel størrelse (småmagts basepolitikken). Skal hypotesen forstås sådan, er den meningsløs. Den kan måske tolkes på en anden måde, nemlig sådan at basepolitikken må forstås ud fra, *i hvor høj grad* småstaten har forventet, at alliancepartneren ville være tilbageholdende i krisesituationer, således at forstå, at jo mere tilbageholdende alliancepartneren regnedes, jo ivrigere var småstaten for at modtage baser, og jo mindre tilbageholdende alliancepartneren regnedes, jo mindre tilbøjelig var småstaten til at modtage baser. Således tolket er hypotesen uanvendelig, fordi den ikke udsiger noget om småstats basepolitiske praksis, som meget vel kan være resultatet af et pres fra en alliancepartners side, hvorved en småstat kan være tvunget til at føre en basepolitik stik imod ovennævnte hypotese. Den er heller ikke holdbar. Den er f. eks. for snæver til at dække Islands basepolitik. Når det er så vanskeligt at forstå hypotesen, hænger det sammen med, at den rummer nogle meget uldne udtryk. Begrebet 'forstås ud fra' er altfor vagt. Det uforpligtende begreb er formentlig taget i anvendelse, fordi grundlaget er så spinkelt, at det ikke tillader præcise formuleringer.

Den anden hypotese går ud på, »at interne faktorer spiller en større rolle ved den løbende udformning af en småstats alliancepolitik end ved selve valget af alliancepolitikken« (s. 60). Også den forekommer at være formuleret mere generelt, end der er dækning for. Den har i hvert fald ikke gyldighed for Danmarks Natopolitik. Beslutningen om *i princippet* at acceptere stationering af allierede tropper var et led i den løbende ud-

formning af alliancepolitikken, men det kan ikke vises, at interne faktorer har spillet en større rolle for den beslutning end for beslutningen om at tilslutte sig Atlantpagten. (Derimod har interne faktorer sandsynligvis influeret mere på beslutningen om ikke *i den foreliggende situation* at acceptere nogen stationering, men det ændrer ikke ved, at hypotesen ikke kan opretholdes i den anvendte formulering).

Den tredje hypotese er en formodning om, »at i den løbende udformning af en småstats sikkerhedspolitik indgår en stadig hensyntagen til befolkningens historisk betingede skepsis over for selve det at deltage i en kollektiv forsvarsorganisation – for så vidt småstaten traditionelt har ført alliancefrihedspolitik« (s. 60). Den er næppe heller holdbar; gælder den f. eks. for Grækenland? Også her bruges der alt for vage begreber, f. eks. 'hensyntagen til', og det påvirker, at hypotesen ikke er særlig anvendelig. Det samme gælder de øvrige hypoteser. De er ad hoc-formuleringer; der er ikke meget perspektiv i at begynde at teoretisere over en *småstats* basepolitik som led i en *alliancepolitik*. Hvis Beukel havde inddraget et langt større materiale og arbejdet bredt komparativt, havde han formentlig opgivet at arbejde med så små moduler som disse. Bogen er præget af en alt-andet-lige-tankegang, troen på at man ved at isolere en enkelt faktor og undersøge situationer, hvor kun den varierer, efterhånden kan etablere en fuldfuldstændig viden om de enkelte faktors rolle og betydning. Det gør, at bogen i sin grundlæggende betragtning er statisk og derved står i vejen for sig selv: Man kan ikke ved hjælp af en statisk, dvs. udialektisk tankegang nå til forståelse af eller indsigt

i en dynamisk og dialektisk virkelighed. Det eksemplificeres bl. a. i en betragtning s. 37. Forfatteren formoder, »at en hypotese om, at basepolitikken påvirkes af vurderingen af den ydre trussel, i hvert fald må modificeres, idet en stationering antoges i visse situationer at kunne øge risikoen for landet, dvs. at truslen i realiteten blev forøget.« Det forekommer urimeligt at modificere hypotesen om den ydre trussels betydning med den nævnte begrundelse; hypotesen bliver tværtimod bestyrket. Hvis en basepolitik påvirkes af vurderingen af den ydre trussel, dvs. at en positiv basepolitik har til formål at mindske den ydre trussel, så bestyrkes den opfattelse, når en positiv basepolitik opgives, fordi den skønnes at føre til det modsatte af det tilsigtede, nemlig til en nettoforøgelse af den ydre trussel. Ræsonnementet forekommer som led i en vurdering af faktoren »ydre trussel« og faktoren »forsvarsevne«. Forfatteren er inde på, at der består en interdependens mellem de to faktorer, men han tager ikke konsekvensen af denne erkendelse.

Bogen er formentlig kun tænkt som et bidrag til en teoridannelse; de generelle udsagn er formet som hypoteser, altså som formodninger. Men hypoteser, der er formuleret på et så spinkelt grundlag som en undersøgelse af ét eksempel – tilmed et eksempel som kun har kunnet belyses mangelfuldt – er for tilfældige og specifikke. Det havde været langt mere givende, om opgaven var blevet koncentreret om det konkrete begivenhedsforløb, hvor Beukel kunne have brugt en konsekvent gennemtænkt systematik til at karakterisere det konkrete begivenhedsforløb. Det ville have været et betydeligt større bidrag til en teoridannelse. *Jørgen Fink*

Erik Ninn-Hansen: *Syv år for VKR*. (Schønberg, 1974). 264 s.

Erik Ninn-Hansens bog »Syv år for VKR« kommer på et tørt sted. Det gør næsten enhver politikererindring i Danmark. Vi har så få af dem, få som er gode, og der er meget behov for dem. De fleste af disse biografier dækker enten over et meget kort tidsrum eller dækker, på en meget overfladisk måde, over et langt tidsrum. Få kan derfor siges at have en kvalitet, og derfor en så betydelig almen interesse, som P. Munchs erindringer, der, udover at være spændende læsning, er kilde af højeste værdi til en lang række centrale begivenheder i nyere dansk politik.

Det gælder i øvrigt de fleste politikererindringer, at de er en blanding af forsvarsskrifter for egen indsats, samtidig med at de er impressionistiske skitser. Dette gør, at de kun læses med virkeligt udbytte af »insiders«. Folk der har været med i, eller tæt på, de begivenhedsforløb, som skildres i biografien.

Disse generelle betragtninger gælder delvis også Ninn-Hansens. Han gør det selv klart, at det er et forsvarsskrift, ikke eksplicit i forhold til hans egne gerninger, men i forhold til VKR-samarbejdet. Endvidere kan hans bog i lange passager kun læses med virkeligt udbytte af dem, som direkte eller indirekte var med. Og udbyttet hænger selvfølgelig også lidt sammen med, hvordan man dengang forholdt sig til de begivenheder, som skildres i bogen. Man plejer nok at sige, at sejrherren skriver historien. Da de begivenheder, Ninn-Hansen skildrer, ikke rigtigt havde nogle sejrende, men kun tabere, så sker der for så vidt ikke noget brud på hovedreglen. Endvidere gælder det her, som i andre lignende biografier, at for-

fatteren bedst ser sin side af »sandheden«, medens modparters argumenter og holdninger kommer til at stå lidt uskarpt.

Ninn-Hansens grundholdning er, sådan som den skildres i bogen, præget af et paradoks, som løber ned gennem hele den 262 sider lange skildring. Hvad ville Ninn-Hansen egentlig selv? Langt hen i bogen siger han det meget ærligt og efter min bedømmelse også meget dækkende. Ninn-Hansen skildrer, hvad det var, som fik Poul Sørensen til at ønske Det konservative Folkeparti i regeringen i slutningen af 60'erne. Det var efter Ninn-Hansen opfattelse i høj grad det brudte samarbejdsforhold til Venstre, efter Hartlings Svanninge-tale, der fik Poul Sørensen til at mene, at nu måtte tiden være inde. De konservative havde efter bruddet i forhold til Venstre mistet indflydelsesmuligheder, og det kunne konservative vælgere ikke være tjent med. Ninn-Hansen skriver om sin egen holdning til dette: »Jeg havde selv nogle betæneligheder, der ikke alene skyldtes min lyst til at virke med et parlamentarisk arbejde og ikke med det administrative, som udgør en væsentlig del af en ministers virksomhed. Jeg var ængstelig for, at vor fremgang ville standse, hvis vi skulle gå på kompromisser med andre partier. Jeg ændrede dog i nogen grad opfattelse, efter at VKR-muligheden opstod som en perspektivrig politisk nydannelse.«

I dette citat mener jeg forfatteren åbent skildrer sin egen oprindelige og grundlæggende holdning. Det paradoksale ligger i, at han gjorde sig til én regeringskonstellations første og sidste talsmand. Ikke nok med at den var en konstellation, som kun for alvor kunne fungere i regeringssituationen; men det var en alliance, som

måtte hæmme parlamentarikerens frie bevægelighed. I Ninn-Hansens fremhævelse af egen lyst til netop det parlamentariske arbejde ligger efter min opfattelse en negation af de faste parlamentariske alliancer, som kun har rimelig mening, når de ses i sammenhæng med regeringsposition eller en bevist stræben efter en sådan.

Dette er dog kun den ene halvdel af citatets betydning. Den anden del er nok så betydningsfuld. Han var bange for politiske kompromisser, som kunne standse partiets fremgang. Ja, det var just, hvad Ninn-Hansen altid var, og det var denne holdning som, med et moderne ord, fremmedgjorde partiets unge i forhold til ham selv og folketingsgruppen. Ængstelse for at få »snavsede hænder«, for at få »jord under neglene«, som det blev udtrykt i de interne partidiskussioner dengang, var, hvad der prægede Ninn-Hansen og det flertal, han til det sidste havde i folketingsgruppen.

To hovedtemaer i hans bog skal berøres. Det første VKR's fiasko som regering. – Et sted i hans skildring af VKR's regeringsperiode beskriver han vanskelighederne ved at få folk fra tre forskellige partier til tillidsfuldt at arbejde sammen. Han forklarer disse vanskeligheder med en henvisning til de vidt forskellige partitraditioner, som de tre hold ministre var vokset op i. Kun en erfaren mand og en god iagttagere får fremdraget sådanne oversete forhold. Her er et tema for en skelsættende sociologisk eller social-psykologisk afhandling om de forskellige normer, normstrukturer og socialiseringsprocesser, der hersker inden for de forskellige politiske partier. Et politisk parti er et socialt system med sin egen historie og sine egne særegenheder. Dette forhold er af ganske overordentlig be-

tydning for forståelsen af begivenhedsforløb i dansk politik

Ninn-Hansens hovedforklaring på, hvorfor det gik som det gik med VKR-regeringen, er, at den led af velforståelig reformitis. Man ville vise, at man var lige så god til at reformere samfundet som socialdemokraterne. Man ville ganske vist ikke gøre det helt på samme måde, men reformeres skulle samfundet dog. »Vi faldt alle for denne tankegang, og VKR faldt særligt hårdt, fordi vi glemte den naturlige og forståelige konservatisme, der findes i befolkningen«, skriver Ninn-Hansen. Hvad jeg kan have svært ved at forstå er, at ingen satte foden i jorden på et tilstrækkeligt tidligt tidspunkt. Heller ikke Ninn-Hansen. Hvad han og hele VKR-regeringen kunne bebrejdes var, at de ikke med meget større beslutsomhed satte deres embedsmænd til at analysere konsekvenserne af den lovgivning, der var sat på skinner de foregående år. Dette hænger sammen med, at såvel danske embedsmænd som politikere lever i en jurist-tradition. Man konciperer enkeltlove, men konsekvensanalyser over længere sigt og af mere kompleks karakter ligger fjernt. Hvad det kunne have været meget spændende at få Ninn-Hansens førstehåndforklaring på er, hvorfor ministre, nye som gamle, men selvfølgelig ikke mindst nye, hurtigt identificerer sig med den ene af de hatte, de hele tiden bærer. De er i det danske system både øverste forvaltningschefer og politiske ministre. Det er den første opgave, som synes at ligge mest naturligt for de fleste danske ministre. De identificerer sig med centraladministrationen og ikke mindst med det lille segment, de selv er chefer for. Hvad er årsagen til dette?

Det andet tema, der skal diskuteres, er VKR's sammenbrud i 1973. I foråret 1973 var tre afgørende politiske spørgsmål til behandling og afgørelse. Det var forsvarsspørgsmålet, miljøloven og boliglovgivningen. Mønstret i de tre sager var vidt forskelligt; men i alle tre tilfælde viste de meget betydelige brudlinier mellem VKR-partierne sig. I forsvarssagen var det forholdet til de radikale, der var mest betændt. Sådan havde det altid været, så der var i og for sig ikke noget mærkeligt i dette. Det var dog bemærkelsesværdigt, at forliget blev sluttet uden for rammerne af VKR-samarbejdet, idet de afgørende åbninger kom i forholdet mellem socialdemokraterne og de konservative, hvad Ninn-Hansen da også skildrer.

I miljølovgivningen gik Det konservative Folkeparti alene og lavede et betydningsfuldt forlig med Socialdemokratiet efter meget hårde to-sidede forhandlinger. Hverken V eller R var med i dette; tværtimod svirrede det med forlovelsesrygter om disse to partier. De konservative skulle holdes udenfor, og dette var Ninn-Hansen allerede dengang (naturligvis) fuldstændigt opmærksom over for.

Det tredje spørgsmål var boligforhandlingerne. Der var længe et meget nærmere samarbejde mellem socialdemokraterne og de konservative i denne sag, end der var mellem VKR. De tre partier tilsammen kunne og ville ikke noget, og det vidste alle. Ninn-Hansen lod i denne situation Det konservative Folkepartis forhandler på boligområdet gå meget dybt ind i rekognoseringer i forhold til Socialdemokratiet, og der forelå muligheder for, at de konservative kunne demonstrere deres bevægelsesfrihed og deres evne til at arbejde politisk-konstruktivt på egen hånd. Da denne mulighed gik op for V og

R, måtte det naturligvis være vigtigt for dem, at de konservative ikke tog konsekvensen af V og R »kissemissieriet« og gik deres egne veje. Det kunne få det hele til at se lidt latterligt ud for V og R. Slutspillet i boligforhandlingerne blev derfor tilrettelagt af V og R sådan, at de konservative ikke skulle få lov til at gå deres egne veje. Om dette siger Ninn-Hansen, at Hartling ønskede at tydeliggøre sin politiske holdning over for VKR samarbejdet.

Jeg tror, Ninn-Hansen lod sig bluffe i disse måneder. Begivenhederne mod slutningen af året 1973 synes da også at understrege dette. Venstre var ikke loyal over for det samarbejde, Ninn-Hansen holdt fast i til det sidste. – Hvad der kan undre er, at han ikke diskuterer det retrospektivt. Er sagen, når det kommer til stykket, den, at Ninn-Hansen egentlig aldrig kom til at tro på VKR samarbejdet, men følte sig bundet af den stærke loyalitet, han uden diskussion kan føle. Der er nemlig noget underligt skygeagtigt ved specielt bogens sidste halvdel. – Ganske vist var pressen, og ikke mindst Berlingske Tidende, efter hans opfattelse farligt imod. Det var der selvfølgelig også nogle enkelte tillidsmænd og nogle forfløjne unge, der var, men stort set havde han hele partiet med sig, skriver han, direkte og indirekte. Alligevel gik han sin vej. Var sandheden om Ninn-Hansen og denne periode, at han egentlig ikke troede på det, han var blevet advokat for, med absurditet som resultat. Bogens slutreplik må vendes om. Hilmar Baunsgaards karakteristik af Ninn-Hansens evner som golfspiller lyder: »Du (N-H) slår ikke særligt langt, men temmelig lige«. Måske slår Ninn-Hansen temmelig langt, men ikke særligt lige.

Per Bendix

Vagn Dahl Pedersen: *Danmark og de internationale arbejdskonventioner*. (Det danske Forlag, 1974). 332 s.

I 1919 oprettedes som led i fredsordningerne efter 1. verdenskrig Den internationale Arbejdsorganisation (ILO). Organisationens opgave var at søge at forbedre befolkningens kår i de enkelte medlemslande ved at gøre landenes socialpolitiske, ikke mindst arbejder-, lovgivning så ensartet som mulig. En af måderne, hvorpå dette mål kunne nås, var gennem udarbejdelsen af de såkaldte internationale arbejdskonventioner, der fastsatte normer i en lang række arbejderspørgsmål. Gennem de forløbne 56 år er der udarbejdet knap halvanden hundrede konventioner; men langt fra alle lande har ratificeret dem, og Danmark indtager på ingen måde nogen fremtrædende placering blandt de lande, der har tiltrådt konventionerne, tværtimod. Det land, som hele verden ser op til som et foregangsland (efter dets egen mening) på det socialpolitiske område, har kun ratificeret 1/3 af konventionerne.

Vagn Dahl Pedersen behandler i sin bog om Danmark og de internationale arbejdskonventioner forholdene omkring Danmarks ringe interesse for ILO's arbejde. Først gennemgås de argumenter, der har været fremført for og imod ratificeringen af de forskellige konventioner. Derefter behandles de organisatoriske forholds indvirkning på ratifikationsspørgsmålet samt til sidst den parlamentariske situations betydning. En af konklusionerne på behandlingen er, at Danmark ikke er så internationalt indstillet, som vi ofte tror. Vagn Dahl Pedersen mener selv, at det vigtigste resultat er påvisningen af »det rette øjeblik«s betydning. Hvis de interna-

tionale arbejdskonventioner skulle have haft betydning for dansk lovgivning, skulle deres gennemslag være indtruffet i 1920'erne, da såvel arbejdsmarkedets parter som en række partier var positivt indstillet over for dem. Vagn Dahl Pedersen fremsætter den generelle hypotese, at den praksis, der bliver fastlagt de første 5–10 år af Danmark over for et nyt internationalt indslag, vil være afgørende for indslagsets gennemslagskraft i det hele taget.

Bogen er udsprunget af et statskundskabsspeciale, afleveret ved Aarhus Universitet i 1970. Der er dog foregået en omarbejdning, således er de mere metodiske og teoretiske betragtninger samlet i et appendix. Resultatet er blevet en bog, der lader sig læse af et større publikum. Forfatteren må komplimenteres for sit velformede og letlæselige sprog.

Christian R. Jansen

Mette Charlotte Rask Sørensen, Kathrina Tobiasen, Karin Schjødt Worm: *Th. Stauning 1873–1942. En bibliografi*. (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, 1973). 150 upag. sider.

Bibliografien omfatter 1630 numre, der løst er systematiseret efter fremkommelsessted: bøger eller dele af bøger, tidsskrifter, aviser, men dernæst følger nye numre ordnet efter formelle kriterier: interviews, taler i Folke- og Landsting samt taler ved møder og stævner. Det ville naturligvis have været et væsentligt større arbejde at have en systematisk bibliografi. Når man imidlertid har valgt

en systematisering efter ydre kriterier, så har man dermed også spoleret et andet hensyn – den kronologiske sammenhæng – til fordel for tilfældighedens orden. Benyttelsen er heller ikke lettet gennem nogen form for registre. Det skal imidlertid indrømmes, at fortegnelsen ikke er større, end den kan blades igennem, hver gang man vil bruge den.

Bibliografiens fuldstændighed er det svært at vurdere. Påfaldende er det, at mens Rigsdagstidende er gennemgået, oplyses der ikke tilsvarende om de trykte Borgerrepræsentationers Forhandlinger; Stauning var dog medlem i en lang årrække. Der henvises heller ikke til Socialdemokratiets kongresberetninger, og i listen over biografier af Stauning mangler Berholts store artikel i Biografisk Leksikon. Det står imidlertid fast, at bogen i mange situationer vil være et vigtigt hjælpemiddel.

Vagn Dybdahl

Louis L. Hammerich: *Duo, Clara og Louis L. Hammerichs erindringer*. (Wöldike, 1973). 432 s.

Louis L. Hammerich, professor i tysk ved Københavns Universitet 1922–1958, indtager en fremskudt plads i dansk videnskabs historie. Han har her samlet i et bind både egne erindringer og hustruen, oversætterinden Clara Hammerichs memoirer. Fra begges side kunne man have ventet væsentlige bidrag til dansk åndshistorie; men dette er ikke blevet tilfældet. Bedst er hos begge skildringen af unge akademikers liv og vilkår omkring 1. verdenskrig; efter

dette bliver Clara Hammerichs erindringer til en lang række rejser og hel- og halvofficielle middage – for en stor del sammenhængende med hendes lederherv indendørs soroptimistklubberne.

Louis L. Hammerichs erindringer bevæger sig også meget på det ydre. Det gælder både i karakteristikken af en række af mellemkrigstidens universitetsfolk og i redegørelsen for hans eget videnskabelige arbejde. Trods dette giver bogen dog samlet et billede af det københavnske akademikermiljø i perioden, som gør den til god læsning og et ikke uvæsentligt kildeskrift.

Vagn Dybdahl

Bodil Elvius og Kai Fald: *Litteratur om dansk presse 1951–1969. En bibliografi*. (Institut for Presseforskning, 1973). 425 s.

Bogen dækker et vidt område. Ikke alene medtager den både historisk og aktuel litteratur, men den dækker også »presse« i videste forstand, sådan at den medtager periodica af næsten enhver art, som kommer mindst fire gange om året. Til dette kommer, at også pressens personer er med. De 2.288 numre er ordnet i en god systematik, som suppleres af registre. Bibliografien går også vidt i bestræbelserne for at give en god dækning; bemærkelsesværdig er her de mange henvisninger til omtaler af presseforhold i bøger, som ikke efter titel og indhold nødvendigvis ville ansøre til pressens bibliografiske togter.

Vagn Dybdahl

Jørgen Steen Jensen: *Numismatisk opslagsbog*. (Nyt nordisk Forlag – Arnold Busck, 1974). 156 s.

Som titlen angiver, er dette et lille møntleksikon, nærmere bestemt en vejledning i møntvæsenets historie fra vikingetiden til vor tid. Hovedvægten er lagt på Skandinavien, men bogen omfatter i øvrigt Europa og den vestlige halvkugle.

Forfatteren, der er museumsinspektør på Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, siger i sit forord, at bogen langtfra er udtømmende og ikke noget egentlig videnskabeligt værk. Den er beregnet for de mange møntsamlere og historisk interesse-rede.

Bogen er opbygget som et rent leksikon med korte artikler, der ofte afsluttes med litteraturhenvisninger – og her ligger nok dens største værdi for faghistorikeren. Stikordene går på tekniske forhold: udmøntningssteder, fagbegreber, møntnavne o. s. v. Men også de mere dagligdags betegnelser for mønter som eksempelvis sildeflas og degnelus møder læseren. Bogens bredde fremgår af, at også spillemønter og poletter er medtaget. Endelig rummer den også korte biografier af betydelige numismatikere – i et noget tilfældigt udvalg.

Bogen er udstyret med talrige fotografiske gengivelser af mønter, men desværre er ikke alle billeder lige klare, en del endog så mørke eller lyse, at alle detaljer ganske forsvinder. Men man kan jo ikke få alt for 38,50 kr.

Henrik Fode

Gunnar Sandfeld: *Erindring og udforskning. Bidrag til en metodisk vejledning for lokalhistorikere*. (Historisk topografisk Selskab for Søllerød Kommune, 1974). 69 s.

Gunnar Sandfelds lille bog, der bygger på et rigt forfatterskabs eksempler, er et særtryk af Søllerødbogen 1973. Undertitlen angiver målet med bogen: en metodisk vejledning for lokalhistorikeren. Hertil må den siges at være særdeles velegnet på trods af, at de anvendte eksempler er hentet fra Søllerød og nærmeste omegn. Bogen vil sikkert med udbytte kunne danne grundlag for lokalhistoriske studiekredse, hvis deltagere kunne aktiviseres ved at fremdrage eksempler fra lokalt materiale.

Sandfeld opridser en arbejdsproces for udarbejdelsen af et lokalhistorisk arbejde, og herunder gives gode råd til processens forskellige trin. Undervejs modtager læseren advarsler, og som den gode pædagog, forfatteren er, påviser han, at sådanne ikke kan gives for ofte. Særlig ypperlig er forfatterens gennemgang af faldgruberne i billedstof i videste betydning: postkort, fotografier, malerier og landkort; gode billedeksempler gør, at læseren med stor fornøjelse kan følge forfatteren.

Henrik Fode

Hans H. Worsøe: *Slægtshistorie, en vejledning*. (Dansk historisk Fællesforenings Håndbøger 1973). 103 s.

I årene 1962–69 afholdtes på Køng Folkehøjskole slægtshistoriske sommerkurser under ledelse af arkivar Hans H. Worsøe. Til disse kurser udarbejdede Worsøe en »Grundbog i Slægtshistorie«, der blev en stor succes. Den kom i fem oplag og blev benyttet ved de aftenkurser, der i stadig voksende antal af AOF, FOF o. a. er sat i gang over hele landet.

I sin sjette udgave er bogen nu, revideret og noget udvidet, blevet indlemmet i DHF's håndbogsserie.

At Worsøe ikke har haft til hensigt at lave en forbedret »Fabritius og Hatt« (Albert Fabritius og Harald Hatt: Håndbog i Slægtsforskning (1943 og 1963)) vedgår han i sin indledning – men nok et alternativ. Og det har han gjort ret i. »Fabritius og Hatt« er i virkeligheden ikke for begyndere. Først når en slægtsinteresseret har gjort adskillige erfaringer, vil han eller hun få virkelig glæde af den større og mere detaljerede bog.

Worsøes bog er egentlig bedst i den første halvdel, hvor han præsenterer de slægtshistoriske systemer (de forskellige tavleformer), og hvor han giver ideer til indsamling af, hvad han kalder »materiale i familiens øje«. I afsnittene om slægtshistorien på biblioteker og arkiver må han flere gange stoppe op og henvise til specialværker og -registraturer. Begynderens behov er dog rigeligt dækket, og han har for arkivernes vedkommende på den beskedne plads virkelig haft held til at gøre det klart, hvilke oplysninger der kan forventes i de mangeartede fonds. Et par småting er ved gennemlæsningen faldet i øjnene: S. 16 skrives, at kvinder ved nummerering med anebræk får ulige slutnummer – »ligesom kvinder har ved CPR-nummerering«. Det sidste er ikke rigtigt. S. 46 står der, at Dansk biografisk Håndleksikon (afslutningsåret 1936 er kun en trykfejl; det rigtige, 1926, findes i litteraturfortegnelsen) ikke tilnærmelsesvis er så udtømmende som Dansk biografisk Leksikon. Det er naturligvis korrekt; men der kunne have været grund til at pege på, at det lille trebindsværk i mangfoldige tilfælde har flere henvisninger end det store.

I »Fabritius og Hatt«s reviderede udgave fra 1963 er udeladt et afsnit om slægtsforskning uden for landets grænser. Det har Worsøe her rådet bod på med et lille afsnit, hvori der især er lagt vægt på henvisninger til formålstjenlige værker.

Bogens karakter af værktøj understreges af en liste over latinske ord, især i kirkebøger, en timeplan til aftenkolekursus, en fortrinlig litteraturoversigt og et stikordsregister. Den vil fortsat være en nøglebog ved aftenkolekurser, hvor man i tilslutning til den kan præsentere dele af det opgivne materiale. Men det sidste er også nødvendigt – hvoraf følger, at »selvstuderende« ikke kommer langt uden biblioteks- og arkivtalent. Men det gør de heller ikke med »Fabritius og Hatt«.

Finn H. Lauridsen

Friedrich Jessen: *Kirche im Grenzland* (Heimatliche Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig, 1973).

I anledning af, at de tyske frimenigheder i Nordslesvig i 1973 havde bestået i 50 år, har menighedernes førsteprest gennem mange år, Friedrich Jessen, skrevet en bog om menighedernes historie. Første tredjedel af bogen handler dog om de nationale problemer i den sønderjyske kirkesiden reformationen. Denne del er en kritisk kommentar til danske fremstillinger af periodens kirkehistorie ud fra mottoet: vi var ikke så slemme, som danskerne har gjort os til, og danskerne var ikke så gode, som de selv tror, og med den metode kommer man ikke ret langt. Efter denne introduktion følger en redegørelse for

den danske kirkepolitik i Nordslesvig efter genforeningen. Denne oversigt kan være af værdi for tyske læsere ved at give dem en vis forståelse for den danske folkekirkes, internationalt set meget ejendommelige organisation. I Tyskland er stat og kirke adskilt og kirkens opbygning derfor helt anderledes. Forfatteren mener, at man i folkekirken har været mere fiks (geschickt) til at give plads til mindretal end i landskirken i Slesvig-Holsten.

Efter 1920 blev der ansat tyske præster under folkekirken i de 4 købstæder, og der blev skabt mulighed for tyske gudstjenester, hvor der var klare ønsker derom, og alle fik frit valg med hensyn til sproget ved kirkelige handlinger.

På baggrund af en sådan redegørelse er det svært for læseren at forstå, at hjemmetyskerne i 1923 følte sig i en tvangssituation, så de nødvendigvis måtte oprette særlige frimenigheder.

Rigtignok var stillingen væsentligt ringere for tyskerne end før 1914, men da var, delvis af politiske grunde, det tyske element i kirken blevet stærkt overdimensioneret i forhold til behovet. Ingen kan fortænke hjemmetyskerne i, at de foretrak frimenigheder for folkekirken, det var et led i den tids politiske bestræbelser for at gøre mindretallet til en stat i staten, men realiteten er nok snarere den, at den slesvig-holstenske landskirke udstrakte sin virksomhed til Nordslesvig. Man begyndte med en menighed i Tinglev i 1923, og i løbet af en årrække var der oprettet syv præsteembeder; da krigen kom, var der i realiteten en dobbelt ordning, således at der var tyske folkekirkepræster i købstæderne, medens det i landdistrikterne var den »Nord-schleswigsche Gemeinde«, som vare-

tog de kirkelige opgaver for de tysk-sindede.

Denne deling fik betydning i nazi-årene. Købstadspræsterne stod på den tyske bekendelseskirkens standpunkt, medens frimenighederne fulgte kirkeledelsen i Kiel, som hørte til de såkaldte »Deutsche Christen«. Om dette forhold hedder det s. 88: »Den nordslesvigske menighed stod »officielt« bag D. C. Kirkeledelsen i Kiel (Deutsche Christen), som den var afhængig af. »Officielt« betyder, at der her intet kan eller skal siges om den enkelte tanker og optræden. Forfatteren, der dengang var præst i landskirken, ved, hvor svært det var«. Så »fikt« kommer Friedrich Jessen uden om det alvorligste og vanskeligste problem i de menigheders historie, han beskriver. Tænk om han havde haft mod til at forsvare de præster, der havde forsvar behov, eller til at forklare deres adfærd. Men som andre hjemmetyskere lister han stille uden om nazitiden for at beskrive sammenbruddet og retsopgøret i 1945 og genopbygningen derefter. Købstadspræsternes gode gerninger og store indsats kommer her til kort. Han finder retsopgøret ligeså uretfærdigt som afnazificeringen i Tyskland, men han kan citere Hal Kochs kritik af den danske kirkes holdning til retsopgøret. Hjemmetyskerne har endnu ikke haft en »Hal Koch« til at gøre op med nazismen.

Bogen slutter med en skildring af den nuværende afspændte situation. Der er stadig 4 tyske folkekirkepræster i de tidligere købstæder og igen 7 frimenighedspræster i de gamle landdistrikter, men modsætningerne er udlignet: »Den nordslesvigske menighed er i henhold til loven en frimenighed; den står dog ikke i modsætning til folkekirken, men føler sig snarere som den tyske del af sogn-

menigheden som i byerne«, sådan sammenfatter pastor Jessen sin opfattelse. Det er et smukt og godt standpunkt, men hvis hans historiskskrivning skal tjene til at bevare og udvikle menighedens bevidsthed om sig selv, så har han forsømt en god lejlighed til en alvorlig og dybtgående behandling af sit emne.

Troels Fink

Harald Langberg: *Kongens teater. Komediehuset på Kongens Nytorv 1748-1774*. (Gyldendal, 1974). 101 s., 78 ill.

Den nuværende teaterbygning på Kongens Nytorv, Vilhelm Dahlerups eklekticistiske hovedarbejde, der indviedes 1874, er den nærmeste danske pendant til de store europæiske opera- og teaterhuse, der opføres under det industrielle borgerskabs gennemslagsfaser i sidste halvdel af 1800-tallet. Det var den førende arkitektoniske opgave; bygningstypen var den mest velegnede til at artikulere bourgeoisiets kulturelle selvhævdelse i repræsentative maskeringer, som referede tilbage til enevældsbarokken eller renæssancen. Er Dahlerups teater primært det konsoliderede borgerskabs, er dets forgænger, Harsdorffs bygning fra 1773-74, knyttet til udviklingen af det borgerlige drama fra o. 1780'erne, opkomsten af den borgerlige offentlighed og teaterinstitutionens selvstændiggørelse gennem udviklingen fra hofteater, som det legaliseres ved Det kgl. Teaters overgang til statsdrift efter 1849. Harsdorffs teaterbygning var ingen »uopførelse«, men en gennemgribende istandsættelse af det dengang 25 år gamle komediehus, hvor Eigtved og den venetianske teaterarkitekt Jaco-

bo Fabris var de to hovedkræfter på det arkitektoniske felt.

Det er denne bygning, der er emnet for Harald Langbergs fremstilling. Bogen giver en omhyggelig bygnings- og stilhistorisk redegørelse, der helt følger det traditionelle mønster, hvor den konkrete bygning og den genrekategori, som den tilhører, isoleres fra de generelle samfundsmæssige udviklingstendenser. En behandling af teatret som bygningstype kan ikke løsrives fra teaterinstitutionens udviklingshistorie, som Langberg gør det. Der er her tale om en monarkfikseret gennemgang, der nok antydningvist får knyttet bygningen til den repræsentative hofkultur, men som ikke søger efter brydninger bestemt af den stigende økonomiske magt hos det københavnske (stor-)borgerskab.

Komediehuset må sikkert ses som et krydsningspunkt mellem hofkulturen og den spirende borgerkultur i sidste halvdel af 1700-tallet. Forklaringen på de bygningsmæssige inkongruenser mellem Eigtveds og Fabris' anparter skal måske søges her, ligesom også begrundelsen for dets korte historie og Harsdorffs nødvendige udvidelse har sin sammenhæng med et ekspansivt borgerligt publikum, der tematiserede sine erfaringer i sit eget drama (jvf. den Biehlske dramatik). Denne spænding mellem monarkisk-adelig repræsentation og borgerlig selvtematisering må inddrages strukturelt i en bygningsanalyse, der har dette teater som sin genstand. At initiativet til bygningens opførelse var borgerligt og ikke udgik, som eksempelvis i Berlin, fra monarkistisk direktiv er prægnant i dette perspektiv. Sådanne større problematikker, der her blot er antydet, leveres der knapt ansats til i denne publikation.

Lars Dybdahl

Viggo Sten Møller (red.): *Amalienborg*. (Rhodos, 1973). 228 s., 89 ill.

Den omfattende litteratur om Amalienborg og Frederiksstaden, der hidtil er blevet publiceret, får med denne udgivelse et yderligere supplement. I forhold til de eksisterende arbejder om emnet markerer den aktuelle udgivelse sig primært med sin resumeerende funktion. Væsentlige nye resultater og perspektiver er der egentlig ikke tale om, vægten er først og fremmest lagt på den samlende præsentation af Amalienborg såvel eksteriør- som interiørmæssigt.

Denne præsentation tager i teksten form af den hermeneutisk-indfølede fremvisning, og i det omfattende billedmateriale er der såvel gengivelser af oprindelige udkast og tegninger som nutidige fotografier, hvor hovedfotografen, Ole Woldbye, har leveret et bidrag af høj kvalitet. Bogen, der kan rubriceres som et »eksklusivt pragtværk«, skal også præsentere Amalienborg over for udlandet: hver af de syv artikler er oversat i deres fulde længde til fransk. Forfatterne til de enkelte bidrag er foruden redaktøren Christian Elling, Emma Salling, Peter Koch, Bjarne Jørnæs, Bente Skovgård og Meir Stein.

Lars Dybdahl

E. Sloth Arentzen, Kjeld de Fine Licht, Einar Andersen: *Kirker og bygninger fra Geodætisk Instituts arkiv*. (Geodætisk Instituts forlag, 1974). 231 s., 188 ill. Publikationen, den anden i serien af Geodætisk Instituts historiske bøger, er et kildeskrift, der i kommenteret form gengiver tegninger fra institut-

tets historiske arkiv. Der er tale om 57 farvereproduktioner og 131 tegninger i sort-hvid, først og fremmest af danske kirker og herregårde. Udvalget, der spænder fra 1859 til århundredet ud, er fra de protokoller, som i denne periode udformedes i forbindelse med landsnivelementet, hvor kortfremstillingen blev varetaget af den topografiske afdeling under generalstaben. De gengivne protokolillustrationer viser bygninger, der tjente som faste punkter i nivelementet, hvis praktiske korttegningsarbejde udførtes af det særligt uddannede guidekorps. I den udstrækning, det har været muligt, er ophavsmændene til de udvalgte tegninger markeret med få biografiske oplysninger bag i bogen, der er inddelt geografisk efter landsdele.

Lars Dybdahl!

P. W. Becker og S. H. Petersen: *Dansk Atlas*. Udkommet 1831–35. Genudgivet med en efterskrift af John Erichsen. (Lokalhistorisk Afdeling, København, 1974). 65 + 48 + 62 (plancher) + XVIII s.

Ophavsmanden til Dansk Atlas var kobberstikkeren S. H. Petersen. Denne var omkring 1830 som så ofte før i økonomiske vanskeligheder og forsøgte da at skaffe sig offentlig støtte til en »Trap« i fire bind, der med tekstark og løse illustrationer skulle udsendes successivt. Petersen fik sin støtte – fra Fonden ad usus publicos – og udsendelsen begyndte 1831. Den forløb imidlertid uregelmæssigt, dispositionen ændredes flere gange, og prisen steg. Efter fire års forløb måtte man standse, og de oprindelig

mere end 400 abonnenter fik kun 113 sider tekst og en række billeder, dels bygningsopstalter fra hovedstaden, dels prospekter og landskaber fra hovedstaden, Helsingør, Frederiksborg og Fredensborg samt Roskilde og omegn. Endelig var der en del bygnings- og landskabstegninger fra Fyn og Jylland; men disse var uden tekst. Denne var oprindelig planlagt lavet af boghandler J. Riise; men da Riise allerede inden udgivelsens påbegyndelse trak sig tilbage fra projektet, trådte i hans sted teologen P. W. Becker, der havde historisk-topografiske interesser.

Når denne torso af et værk i dag har interesse, og måske særlig lokal-historisk interesse, skyldes det mindre teksten, der bortset fra en selvstændig skildring af Øresundstolden

kun bygger på trykte kilder, end billeder. De gengiver det genopbyggede København efter Christiansborgs brand 1794, bybranden året efter og bombardementet 1807, og endelig herfra og fra provinsen bygninger og landskaber, der er forsvundet, og af hvilke der kun findes få eller ingen billeder.

Værkets historie og dets forbilleder fortæller John Erichsen om i efterskriften. Han gør her også kort rede for Beckers indsats, men tager sig i øvrigt særligt af Petersen og hans forhold til illustrationerne. Af det sidste bliver man klar over, at man skal være varsom med at afgøre paterniteten til billeder i større værker – selv om disse billeder på titelbladet tilskrives en bestemt kunstner.

Finn H. Lauridsen

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1952. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 28,75 (23,00).
4. *P. G. Lindhardt* og *Jørgen Swane*: To højkirkemænd. Brevvexling mellem bispene H. Stein og J. Swane. 1958. 604 sider. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1860–1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 46,00 (41,40).
8. *Vagn Dybdahl* og *Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,90 (14,70).
9. *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Udsolgt.
10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,70 (25,30).
13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965. 565 sider. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,75 (16,10).
15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 34,50 (26,70).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og høftjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 39,10 (33,15).
18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Kr. 39,10 (32,20).
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 41,40 (34,50).
20. *F. H. Kjølser*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 34,50 (30,40).
21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformer 1784–88. 1968. 379 sider. Kr. 46,00 (41,40).
22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Kr. 41,40 (34,50).
23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Udsolgt. 3. opl. 1973, hæftet. Kr. 48,30 (42,20).

24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekolonisation. 1970. 246 sider, illustreret. Udsolgt.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser. 1971. 253 sider, illustreret. Udsolgt.
26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1626. 1971. 694 sider, illustreret. Kr. 85,50 (69,00).
27. *Kristian Hvidt*: Flugten til Amerika eller drivkraften i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914. 1972. 557 sider, illustreret. Udsolgt.
28. *Jens Engberg*: Dansk finanshistorie i 1640'erne. 1972. 356 sider. Kr. 48,30 (41,40).
29. *Tage Kaarsted* (udg.): Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914–1918. 1972. 229 sider, illustreret. Kr. 52,50 (43,35).
30. *Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1916–1918. Kirkeminister Th. Povlsens referater. 1973. XII + 251 sider. Kr. 46,00 (41,40).

Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:

- Sophie Brahes* regnskabsbog 1627–40. Ved *Henning Paulsen*. 1955. 256 sider. Kr. 12,90 (9,20).
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 12,65.
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 18,40 (14,20).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Hannibal Sehested II. 1970. 604 sider. Kr. 80,50 (62,10).
- Vagn Dybdahl*: Historisk kommentar til nationaløkonomi. 1971. 173 sider. Udsolgt. 2. udg. 1972. 175 sider. Kr. 26,05 (20,70).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Statsomvæltningen 1660. 1936. 2. opl. 1971. 464 sider. Kr. 96,25 (70,15).
- Hansestæderne og Norden*. 1957. 2. opl. 1972. 195 sider. Kr. 36,40 (27,20).
- Tage Kaarsted* (udg.): Konseilspræsident C. Th. Zahles dagbøger 1914–1917. 1974. XII + 148 sider, ill. Kr. 23,00 (17,25).
- Erna Lorenzen*: Folks Tøj i og omkring Århus 1675–1850. 1975. 615 sider, ill. Kr. 253,00 (138,00).

Priserne i parenteser er særpriser for selskabets medlemmer.